

אתרים המגזין

גיליון 11 | טבת תשפ"ב, דצמבר 2021
www.shimur.org.il

גיליון 11 | מורשת תרבות מוחשית בעידן
של תמורות ומחלוקות - דילמות ופתרונות

יהודה דקל – האיש שהתגבר על כל משבר

הכין את הקרקע להקמת מוזיאון הרעות, לזכרם של כ"ח הלוחמים שנפלו בשלושת הקרבות על כיבוש המקום בתש"ח.

יהודה לא זכה לחנוך את מוזיאון הרעות. אולם בנו בועז המשיך בדרכו, ועם סטף ורטהיימר, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשרד ירושלים ומורשת, שנשאאו בעול הכספי, הביא לחנוכת המוזיאון ב-2014. שמו של יהודה מתנוסס מעל דלת הכניסה: "מוזיאון הרעות – מייסודו של יהודה דקל".

מאבק אחר, שחייב התמודדות עם גופים וגורמים בארץ ובחוץ לארץ, ניהל יהודה דקל על הבאתה לארץ של האונייה "גלינה", ספינה אחת לספינות המעפילים, כדי להציבה במחנה המעפילים עתלית. אין ספור מכשולים עמדו בפני אנשי המועצה לשימור אתרים בדרך הארוכה שעברה גלינה, מאז אותרה בלטביה ועד שהוצבה על קרקע יציבה במחנה עתלית. אף כשנדמה היה שהתוכנית לא תצלח, עודד יהודה את העושים במלאכה, דחף ללא לאות להתגבר על הקשיים – עד הסוף הטוב.

ואחרון – אך אולי ראשון בחשיבותו: מאבקו של יהודה דקל ליציאתה של המועצה לשימור אתרים מחסותה של החברה להגנת הטבע ולהפיכתה לגוף עצמאי. המאבק היה ממושך, ורבים וטובים נואשו במעלה ההר. לא כן יהודה. הוא לא נואש ולא יותר, וכיתת רגליו לכל גוף ומוסד שיכולים היו לסייע. בכנס המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, שהתקיים ברחובות בסוף 2007, נשא יהודה דקל את דברי הפתיחה. אחר כך נסע לביתו, מותש לגמרי בשל המחלה שקיננה בו, ולאחר שבועות אחדים נפטר.

כזה היה יהודה: הולך בגדולות, חולם ולוחם.

< **יהודה דקל** (1929–2008) היה במשך כשישים שנה אחד מבוני הגדולים של הארץ. הוא נמנה עם מקימי חבל לכיש בשנות החמישים, ובשנים הבאות היה מעורב בעבודתה של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית בכל חלקי הארץ. במשך כעשור, בשנות השמונים של המאה הקודמת, כיהן כמנכ"ל המחלקה להתיישבות, והטביע חותם עמוק בשורה ארוכה של תחומי ההתיישבות ופיתוח. לאחר סיום תפקידו התמסר במשך יותר מ-15 שנה לנושאי שימור ומורשת, בתפקידו כיושב ראש הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

יהודה נשא בגאון את שמו של בנו הרביעי של יעקב אבינו, אשר כונה גור אריה יהודה. כמוהו היה באופן אישי גור נעים הליכות ואנושי, ואילו בתפקידו השונים הוא היה ארי. תפקידים בכירים, כאלה שיהודה מילא, כרוכים לא פעם בהתמודדויות עם לחצים ואתגרים, ויהודה ידע איך לנהל משברים ולהתגבר עליהם.

כמה דוגמאות: בשנות השמונים, בעת שהיה מנכ"ל המחלקה להתיישבות, נקלעה ישראל למשבר כלכלי-חברתי חמור ביותר בשל אינפלציה של עשרות אחוזים בחודש. יישובים חקלאיים רבים – קיבוצים ומושבים – הגיעו לכדי קריסה כמעט. יהודה עשה לילות כימים כדי לסייע להם. הוא נכגש עם שרים ועם ראשי המשרדים הממשלתיים והסביר להם את החשיבות העליונה שבסיוע ממשלתי למגזר ההתיישבותי. בד בבד פעל בחזית ההסתדרות הציונית העולמית, ואף אותה גייס לסייע. הסיוע הגיע, אם כי בקצב איטי משקווה יהודה, וההתיישבות החקלאית יצאה מהמשבר.

משבר נוסף שחייב את היחלצותו של יהודה לעזרה התחולל באותן שנים בענף היין. זה עשרות שנים שהענף קפא על שמריו, ויהודה הוא שחילצו מן המצר. הוא יזם הבאה לארץ של זני גפן חדשים ונטיעה של כרמים חדשים, בעיקר בגליל העליון וברמת הגולן. והוא עשה זאת, לא אחת, חרף התנגדות של משרד החקלאות, ולפעמים של הכורמים עצמם. בתוך שנים אחדות שיפרו הזנים החדשים את איכותו של היין הישראלי. נוסף על כך דחף יהודה להעלאת רמתם של יקבי חברת "כרמל מזרחי". המחלקה להתיישבות בראשותו אף נכנסה כשותפה בחברה, וביזמתו הוקם היקב הראשון ברמת הגולן.

בתחנתו הבאה – במועצה לשימור אתרים – היה על יהודה לפתור משברים בתחומים אחרים. לעיתים חייב הדבר פעילות של שנים ארוכות, כפי שהיה במקרה של מצודת כ"ח (משטרת נבי יושע). ליהודה היה קשר מיוחד במינו לאתר זה. במלחמת העצמאות הוא השתתף בקרב השלישי – והמכריע – בלחימה על כיבוש המשטרה. רבים מרעיו להכשרת דפנה של תנועת הצופים נפלו בקרב השני, שלא השיג את מטרותו. הוא ראה חובה לעצמו להנציחם, ויצא לקרבות שנמשכו שנים כדי להפוך את בניין המשטרה לאתר הנצחה לאומי. בדרכו עמדו הביורוקרטיה הישראלית וגופים דוגמת משטרת ישראל, משמר הגבול, משרד האוצר ועוד – כל אחד מנימוקיו.

אולם יהודה לא יותר. במשך כעשר שנים הוא דפק על כל שולחן אפשרי, נטרל מוקשים לאין-ספור, עד שזכה לקבל אישור ממלכתי להפיכת משטרת נבי יושע לאתר הנצחה לאומי. במהלך אותה תקופה ארוכה הוא

אתרים המגזין

מו"ל: ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

עורכת: פרופ' עירית עמית־כהן

עורכת משנה: עידית מידן

עוזר לעורכת משנה: רוני חיימוב

עריכת לשון: נירית איטינגון

מערכת: עמרי שלמון, חומי נובנשטרן

תרגום לעברית: אורה דנקנר

תרגום לאנגלית: שפרה פייקין

עיצוב גרפי ועיבודי תמונות: Ladymac Creative

הגהות: יובל הלפרין

הפקה: P.M.I.

בשער: כיכר שצלחה משברים, כיכר דיזנגוף - מורדות ועליות. צילום: ברק ברינקר

שער אחורי: שמורות זיכרון במושב באר טוביה. צילום: עירית עמית־כהן

ISSN 2519-6057

ספריית יהודה דקל - המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע, מקוה ישראל 5891000
טל': 03-5059197 | www.shimur.org.il | shimur@shimur.org

שמה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עבר כמה גלגולים. בצד השם הנוכחי יופיע בגיליון גם הקיצור "המועצה לשימור אתרים"

4	אתרים – המגזין: מתווה דרך ומתווה מורשת בעולם משתנה עמרי שלמון
5	דבר העורכת עירית עמית־כהן
10	כיכר צינה דיזנגוף: יצרים ויצירתיות בדפוס מעגלי קרן מטרני
18	מה לתל־אביב־יפו בהוד השרון עירית עמית־כהן, יוסי ויטריאול
24	האמנה להגנת נכסי תרבות בעת עימות מזוין גדעון קורן
30	יוזמת השימור של משרד הדתות הישראלי אורי בן ציוני
38	כפר סבא ועוד 15: שימור מורשת אצטדיוני הכדורגל ההיסטוריים של הקבוצות העירוניות איל סלינגר
46	תאריכים כסמל: שנת 1700 ומעמדה בהבחנה בין עתיקה לבין אתר ונכס היסטוריים רחל שוויצר, עירית עמית־כהן
58	שלום ולא להתראות: הקורונה והתהפוכות בתפיסת מורשת התרבות ניל אשר סילברמן
66	מורשת תרבות מוחשית נעלמה־נאלמה של העת החדשה, ותפקידן של שיטות מחקר מתעדות לשחזור: מערכת השקיית מטעים בהצפה כמקרה מבחן דרור סגל
74	שימור ללא סיפור שמואל גילר
80	דילמות ואתגרים: בין תוכניות התחדשות עירונית ומרקמית לבין שימור עירוני ומרקמי גיורא סולר
86	אדריכלות ואדריכלים בקיבוץ נען: דילמות בנושאי מורשת תרבות בניה יוני שילה
94	שימור ותכנון בקהילה הקיבוצית המשתנה כרכיב משמעותי בזהות הקיבוץ צאלה קרניאל
100	מוזיאון האצ"ל: מיקומו ומעמדו במכלול פארק ז'בוטינסקי־שוני איציק שמחון, נינה קול (קלקין)
108	אתרי מורשת איתנים בסערה: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, האתרים וההתמודדות בימי משבר הקורונה רוני בר־נתן
113	נספח: להיות מנהלת מוזיאון בזמן קורונה ענבר קוונשטוק
114	מורשת בעת משבר: הסתגלות לחוויית ביקור חדשה עמליה זאבי־קובו
124	סירים וירטואליים בנווה צדק תומר שלוש
128	שימור וקיימות: גגות ירוקים, גגות חיים רות ליברטי־שלו, עירית עמית־כהן
134	מדוע היה צורך לחדש בשנת 2021 את האמנה הבין־לאומית לתיירות מורשת תרבות משנת 1999 עירית עמית־כהן [Proposed Final Draft] ICOMOS International Charter for Cultural Heritage Tourism 2021: reinforcing cultural heritage protection and community resilience through responsible and sustainable tourism management
144	דברים לזכרו של רן חדותי (1936–2021), רכז שימור טכנולוגיות היסטוריות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל רוית חדותי־איל

לקוראי אתרים – המגזין

גיליון 11 של **אתרים – המגזין** המוגש לקוראים הוא "נאמן שימור" במלוא מובן המושג. שכן מיום לידתו, לפני 11 שנה, מקפיד המגזין להיות נאמן לנושאים המשיקים לסביבה, לשימור, למורשת, לעושי השימור ולמנחילי המורשת. כך גם גיליון זה הוא מעין "סכר" האוצר מאחוריו מאגר גדול של ידע, העמקה, חומרי מליטה ובנייה המחזקים את העולם הזה, המצוי בכל מקום ובכל אתר של מורשת תרבות שבה פעל ופועל האדם. במרכז של **אתרים – המגזין** 11 עומדים התמורות והשינויים הדרמטיים העוברים עלינו בעת משבר הקורונה. מדובר במצב חירום, בשינויים ובתמורות עצומות המחייבות מענה, פתרונות להתנהלות אחרת, שונה ומתאמת למצב המשתנה באופן רחב היקף שהשפעתו ניכרת ועוברת על כל מדינה, חברה וקהילה.

לאחרונה, במפגש בבית חברים, פגשתי באומן ידוע שיצירתי מוצבות במקומות רבים בישראל ובעולם. בשיח שהתנהל בינינו אמר אותו אומן: "מי זקוק לשימור? מי צריך שמירת נופי תרבות, יש להרוס את הכול ולהתחיל בכל פעם מחדש, ליצור יש מאין – זו היצירה הגדולה, זו הדרך הנכונה". בצד הפגיעה, לכאורה, באושיות ייעודנו כאנשי שימור ומורשת, האמירות הללו עוררו חשיבה והצריכו התייחסות.

דילמה כזאת מתעוררת בימים של תמורות גדולות, שינויים משמעותיים לעומדים לפתחנו, חלקם מתוך בחירה וחלקם עקב מצב נתון אובייקטיבי, כפי שהראה לנו הנגיף COVID-19. גם אם נתעלם מהוויכוח ומהשיח עם אותו אומן, שלא בטוח שכך הוא מתייחס גם ליצירתי שלו – זמנית, חד-פעמיות וכו' – הרי דווקא ימי הקורונה חייבו אותנו לחישוב מסלול מחדש.

מתוך הדילמה צמחה לפנינו מציאות שבה אתרי הביקור נסגרו בפתאומיות, ולזמן ממושך, והופסקה הפעילות החינוכית להנחלת המורשת. עמדה בפנינו אפוא השאלה הנוקבת כיצד להתייחס למציאות כה קשה ומורכבת. נראה שדווקא האחריות, האמונה וההבנה המלאה של ייעודנו "תיעלו" אותנו להתמודדות. למעשה, דילמת החירום יצרה רעיונות ופתרונות יצירתיים, אלה יצרו המשכיות, וזו יצרה מציאות שהובילה לפעולה.

כך לדוגמה, החל ממרץ 2020 והכניסה לשגרה של סגרים, נבנה מודל גמיש ולפיו השימור הפיזי ממשיך ללא עצירה, תוך הקפדה על הנחיות הבריאות. עשינו מאמץ עליון לעמוד במשימה זו בתוך מציאות שבה נסגרו באחת כל אתרי המורשת (יותר ממאתיים אתרי ביקור). ה"טוויסט" בעלילה הביא אותנו להתארגנות מהירה. נבנו מערכים שלמים שעלו ל"אוויר" ברשתות, ובהם סיורים וירטואליים באתרים (באמצעות מדריכים, שחקנים ורחפנים); מערך גדול של חידונים; משחקי "חפשו את המטמון"; מופעי אומנים באתרים; והרצאות נושאות, ממוקדות שימור. הפעלנו מערך של עשרות מתנדבי המועצה ובני ובנות השירות הלאומי, שהתחברו מביתם אל המערכת המרכזית. במועצה פעל מעין חמ"ל שתכלל את הפעולות –

הן את השימור הפיזי הן את המערך החינוכי. חמ"ל זה "המציא" למעשה את הדברים מחדש, תוך הלימה והתאמה למצבים המשתנים. פירטנו כאן באופן חלקי ביותר כמה דוגמאות, בבחינת המועט המורה על הכלל, אך די בהן כדי להדגיש את הגמישות, החשיבה המעמיקה והיכולות שגויסו כדי לתפקד וליצור המשכיות גם בעיתות משבר. ברור לחלוטין שאין זה סוף פסוק. ההתנהלות הנדרשת – ייתכן שגם עקב התחממות האקלים הגלובלית והשלכותיה, מצבי סיכון ורעידות אדמה – יש בה מעבר להתמודדות הספציפית. דרושה הבנה עמוקה באשר לחובה לתת מענה לכל מצב משתנה, מקומי ייחודי או כלל עולמי.

כתמיד, אנו מלאי הערכה והוקרה לכותבים ולחוקרים שהגישו את מאמריהם לגיליון זה. תודה לפרופ' עירית עמית-כהן, עורכת המגזין והרוח החיה בו והמחיה אותו, בכל שנה מחדש, בכל גיליון חדש היוצא לאור. תודה והערכה לעידית מיִדן, מנהלת תחום מידע ופרסומים ועורכת המשנה של **אתרים – המגזין**, המשקיעה רבות בכתב עת חשוב זה. תודה לאורנה יזכירוביץ, המעצבת הגרפית של המגזין, לנירית איטינגון על עריכת הלשון, ליובל הלפרין אשר על ההגהות, לשפרה פייקין המתרגמת והעורכת באנגלית ולאורה דנקנר המתרגמת לעברית. נוסף על כך, במלאת 11 שנה ללידת המגזין, ברצוני לציין את העיצוב החדש המלווה את המאמרים ומביא רוח של רעננות ועכשוויות.

אתרים – המגזין הוא מפעל בתוך הספרייה ע"ש יהודה דקל – המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. משפחת דקל מסייעת רבות בהוצאתו לאור ומאפשרת בכך, מדי שנה, להעמיק את הידע בתחומי השימור והמורשת. על כל אלה, ועל שיתוף הפעולה המלא, תודתנו והערכתנו לבועז דקל.

שלכם,

עמרי שלמון

מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

למילה "משבר" פירושים אחדים. המוכר ביותר הוא מצב קשה, קריטי, הנתפס כשינוי לרעה אך גם כנקודת הכרעה המחייבת גישה חדשה; במקום להוסיף ולחשוש – להתמודד, לחולל רפורמות ושינויים מרחיקי לכת. הגישה הרואה במשבר הזדמנות היא ליבו של גיליון 11 של **אתרים – המגזין**. ההחלטה להתמקד בנושא זה נובעת ממשבר הקורונה (COVID-19) שראשיתו בינואר 2020, המשכו בשנת 2021 וסופו אינו נראה באופק. משבר זה אינו יחיד; מצטרפים אליו משברים כלכליים, חברתיים ותרבותיים, ומשבר שינויי האקלים הזוכה לדיון מרכזי על כל במה, ולכולנו ברור שלמשברים הללו יש השלכות ארוכות טווח. מעמדם של נכסי מורשת התרבות המוחשיים והדאגה לשימורם אינו נפקד מדיון נרחב זה, והעוסקים בחקירתם אינם מסתפקים בתיאור מצבם העכשווי, אלא בוחנים דרכים להתמודד עם המשברים ועם השלכות ארוכות הטווח, וגם מעלים רעיונות להופכם להזדמנות – הזדמנות לחזק את מעמדם של נכסי מורשת התרבות, ולשפר את האמצעים לניהולם ושימורם. לכאורה, ההתמקדות בדילמות בתחום שימור נכסי מורשת התרבות אינה חדשה. דילמות הן אחד מהמאפיינים המרכזיים של שימור מורשת התרבות, ונמצא להן ביטוי רחב בתהליך קבלת החלטות. שכן תהליך כזה מחייב להפעיל שיקולי העדפה, להציג פתרונות ולקבוע איזה נכס ייכלל ברשימת שימור, ועל ידי כך יזכה לשרוד גם בדורות הבאים. וכן בעשייה השימורית עצמה – מה יודגש, מה יטושטש או יימחק, לאיזה תפקוד יועד הנכס, ואת מי לערב בתהליך ובשלביו השונים. בגלל ההיכרות עם תכונה זו של נכסי המורשת, נדמה שיקל על המשמרים להתמודד טוב יותר עם המגבלות שיצרו וגם יוצרים המשברים של השנים האחרונות. אלא שעוצמתם המתגברת, משך הזמן של כל אירוע משברי, חוסר הוודאות, ההיקף וההשלכות על כל תחומי החיים, ובאלה גם בנושא שימור מורשת התרבות - כל אלה מחייבים חשיבה חדשה.

אור 1. "שמורת זיכרון" לחומה שחצתה את ברלין, חילקה אותה לברלין המזרחית והמערבית, עד שהוחלט להפילה. צילום: עירית עמית-כהן

באתרים 61, עיתון המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל שיצא לאור בחודש מרץ 2021, במדור שנועד לבחון את מעמדה של מורשת התרבות בעידן של משבר, הוצגה חשיבה חדשה זו במאמר שכותרתו "החשש מפגיעה בנכסי מורשת מוחשית בטווח הקרוב והאפשרות להופכה ליתרונות בטווח הרחוק" (עמ' 26–27). למאמר סעיפים אחדים, ובכל אחד מהם מוצגים השינויים שחלו במעמדם של אתרי מורשת התרבות ובביקור בהם. להלן עיקרי המאמר:

"עלייה" במספר "המבקרים" באתרי מורשת בעקבות "הוזלת" הוצאות הביקור: הסרתן של מגבלות המרחק, ביטול הצורך להתחשב בגודלן של קבוצות מבקרים ולהתייחס לזמן ולמשך הביקור – כל אלה קידמו אתרי מורשת, חלקם ידועים יותר וחלקם ידועים פחות, והם זכו עתה להארה באמצעות הרשתות הדיגיטליות. כך קרה במוזיאונים שבאתרים היסטוריים, בערים גדולות וביישובים קטנים, בפארקים ארכאולוגיים, במערות ציורי קיר שהגישה אליהן מותרת רק ליחיד סגולה. הביקור הווירטואלי בהם לא נתפס עוד כחד־פעמי או כמתאים רק לקבוצת מיקוד מסוימת המתמחה בתולדות הנכס ובישימורו. להפך, גדלה ההתעניינות בנכסים ובמגוון ההפעלות שליוו את הביקור. ככל שההתעניינות התעצמה התחזקה גם נכונותם של מנהלי אתרי מורשת התרבות, של המדריכים ושל האוצרים לקדם ולשכלל תוכניות ביקור ולמידה. היצירתיות, החדשנות וההנגשה הווירטואלית היו למילות מפתח בפיתוח אתרי המורשת התרבותית.

פעילות חינוכית מותאמת משבר: תקופת הקורונה קידמה לא רק את הסיוור הווירטואלי; היא גם אפשרה ניתוח מעמיק של מאפייני ההוראה המקוונת וניצולם ליצירת עניין בנכסי מורשת התרבות ולקידום החקר שלהם. כך למשל הודגשו האפשרויות לפתח כישורים אומנותיים – ציור, פיסול וכתביה באמצעות הקניית כלים לאפיון, לתיאור ולפרשנות "מרחוק" של נכסים מוחשיים. התפתח שיח ביקורתי בזכות השימוש הגדל במקורות המידע בתקופת הקורונה וההכרה במגוון אפשרויות ההשוואה והביסוס. כל אלה, בתורם, עודדו פיתוח של אמצעים דיגיטליים חדשים. **חיסכון בהוצאות תחזוקה, תעסוקה והפעלה:** החיסכון מקורו בשינויים שחלו בהרגלי הביקור והתיור. ברבים מהמקרים חיסכון נתפס כתופעה שלילית, משום שהוא גורר פיטורים. אבל יש מקרים שבהם הוא תוצר של התייעלות שיש לה כמה גורמים: פיתוח אמצעי תצוגה וסיוור וירטואליים שאינם דורשים מדריכים צמודים וקבועים; גידול שחל במספר "המבקרים" אך אינו מחייב תוספת עובדים; תרגום הביקור אינו נשען על מתורגמנים, אלא וירטואלי, וככזה חוסך בכוח אדם; אחסון המידע, קלות השימוש החוזר בו והאפשרות להתאימו לקהלים שונים חוסכים גם הם בזמן ובהוצאות.

"מנוחה" ושיקום: פסק הזמן שיצרה מגפת הקורונה מאפשר לאושש נכסי מורשת תרבות באתרים שסבלו מלחץ גובר של תירות המונים ומפגיעה בערכיהם הפיזיים והתרבותיים, ולשקמם. הוא גם קידם את האפשרות להשוות בין עיתות של עומס תירות לבין תקופות רגיעה, וכך לנתח את קצב השינויים. כך קרה באתרי מורשת עולם דוגמת ונציה או עתיקות רומא, וכך קרה בבית שערים, בעבדת ובבית גוברין. בתקופה זו צצו כלי הערכה (assessment) חדשים, שהתמקדו לא רק בערכי התרבות של הנכס אלא במצב הפיזי ובכדאיות השימור בטווח הארוך. כלים אלה מקדמים תוכניות להתמודדות עתידית בפגיעה ב"כוסר הנשיאה" (הפיזי, הכלכלי, החברתי והסביבתי) של אתרי מורשת תרבות. **נכסי מורשת תרבות בשטחים פתוחים:** סגירתם של אתרים היסטוריים ושל אוספים ותערוכות של חפצי מורשת במוזיאונים ובגלריות חידדה את ההבחנות בין סוגים שונים של נכסי מורשת תרבות. במשך שנים נתפסו נכסי מורשת תרבות בשטחים פתוחים כחלק ממרחב פתוח, חסרי שימוש, ומשום כך הוזנחו. בגלל השינוי שחל במעמדם של השטחים הפתוחים בעיתות של סגר, וההתייחסות אליהם לא רק כאל מקומות פנאי וביילוי אלא גם כאל מקומות מפגש ומקלט מהסגירות שכפתה המגפה, זכו הנכסים הפזורים בהם להתעניינות מחודשת. חוויית הביקור בהם התעצמה, נעשית חשיבה מחודשת על האפשרויות להשמשתם, ונידון תפקידם לשמש אמצעי לשחזור נוף תרבות, נוף תעשייתי וכפרי־חקלאי. ההתעניינות בנכסים הללו מעודדת את הקריאה לייצבם, לשמרם ולדאוג להישרדותם בדורות הבאים.

התאמות בזמני הפתיחה ובמסלולי ביקור: השינוי שחל בתקופות הסגר בהרגלי הביקור באתרי מורשת חייב לפתוח אותם בשעות לא מקובלות, וליצור מסלולי ביקור המתאימים לקבוצות קטנות – משפחות, זוגות ויחידים. התאמה זו נדרשה בעיקר בנכסי מורשת בשטחים פתוחים – פארקים ארכאולוגיים, תשתיות מים ודרכים, מתקני תעשייה, מכרות ומחצבות. גם במקרה זה בולטים הצמצום שחל במעורבות של מדרוך צמוד לקבוצה המתיירת, העדפת הסיוור העצמאי וההדרכה הווירטואלית. התפתחות זו תרמה גם לפיתוח תשתיות לתיור בלילה, ואמצעי הדרכה טכנולוגיים חדשים.

הבחנה בין מוזיאון בנכס היסטורי למוזיאון במבנה חדש: סקר שנערך ביולי 2020 בקרב איגוד מנהלי מוזיאונים בארצות הברית (American Alliance of Museums, AAM) העלה כי 30% מכלל המוזיאונים האמריקאיים לא ישרדו, כנראה, את מגפת הקורונה. נתונים דומים עלו מסקרים של רשת ארגוני המוזיאונים האירופיים (2020) של ICOM (2020) ושל UNESCO (2020). לעומת זאת, במוזיאונים שבנכסים היסטוריים התחזית הייתה עגומה פחות. ההסבר לעמידותם היה שהאוספים או הנכסים עצמם אינם עומדים למכירה. מכירה לכיסוי הוצאות תחזוקה של נכסים ופריטים בתקופות משבר היא מקובלת, אך נדירה במוזיאונים שבהם הנכס עצמו הוא בעל ערכים היסטוריים. רבים מהמוזיאונים הללו נתמכים או מנהלים על ידי גורמים ציבוריים, ומלווים בתוכניות שימור ארוכות טווח המבטיחות את שרידותם. עם זאת, כדי להצדיק את התמיכה בהם נדרשים הממונים עליהם לחדד עוד יותר את מאפייניהם הייחודיים ולהתאים את הפעילות בהם למצבי משבר. **היבטים חדשים לתפקידם של נכסי מורשת תרבות בעידן של משבר:** השנה האחרונה התייחדה בחשיבה חדשה על ייחודה של מורשת התרבות המוחשית. שני נושאים בלטו במיוחד:

איור 2. בית הקברות היהודי בביטולה, צפון מקדוניה - זיכרון לקהילה נעלמה נאלמה מהשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה. צילום: עירית עמית־כהן, מרץ 2019

1. הדיון התאורטי בתקופת הקורונה המעיט לעסוק בשימור הפיזי עצמו (preservation), כזה המתמקד באותנטיות – נושא שזכה בשנים האחרונות להדגשת יתר בהכרזה על נכס כראוי לשימור, וזאת בעקבות עקרונות אמנת נארה (1994). הווייתו על הדגשת יתר של האותנטיות בלט לא רק בהקשר של שימור פיזי, אלא גם בעקבות השימוש הגובר באמצעים וירטואליים כדי לאפשר "ביקור" המתבסס על צפייה והדרכה נאותות מרחוק, ולא על ביקור מוחשי וקרוב. נושא זה התחדד בשנים האחרונות בעקבות הקצנה דתית, שרפות ושינויי אקלים שהביאו עימם הרס מוחלט של נכסי מורשת תרבות ברחבי העולם, בלי שום אפשרות לשקמם. מגפת הקורונה חידדה עוד יותר את הדיון במשמעות השימור: האם להוסיף ולהקפיד על השחזור המוחשי, על המגע, הביקור והמפגש הבלתי אמצעיים, או שמא להעדיף את השימור, הביקור והסיור הוירטואליים, שהוצאותיהם פחותות ואפשרויותיהם מגוונות.
2. סוגיות שנחקרו בעבר מהשיח השימורי זכו עתה להתעניינות מחודשת. באלה נכללו דיון רחב במורשת במחלוקת ובתפקידה לייצר שיח ביקורתי; חלקם של ערכים לא מוחשיים בתהליך הבחירה, המיון, האפיון והשימור של נכסי מורשת תרבות מוחשית; אחריותו של דור ההווה לשימור נכסי מורשת תרבות עבור דור העתיד; נגישות וירטואלית לאוספים פרטיים של נכסי מורשת תרבות מוחשית העתידים להיכחד עקב שינויי אקלים והרס מכוון.

סיכום

להתפרצות הקורונה השלכות ארוכות טווח; שינויים שאת מאפייניהם ואת עוצמתם קשה לצפות, אבל על קיומם והשלכותיהם לעתיד אין ויכוח – ובאלה השלכותיהם על מעמדה ותפיסתה של מורשת התרבות המוחשית. בהשלכות אלה בולט הערעור שחלבתפיסת "המוחשיות" של הנכס – הממשות הפיזית, מגוון הפעולות לשימור, הביקור בנכס, ההנאה המוחשית כל כך מעצם הקרבה והמגע, ואמצעי ההדרכה שהתמקדו בנוכחות הפיזית של הנכס ושל הפריטים ההיסטוריים. מצב זה הוא מצע למחקרים אינספור, אך כבר עתה ביכולתנו להעמיק בהשלכות, ביתרונותיהן ובחסרונותיהן, למתוח ביקורת ולתהות את מה לקדם ועל מה לוותר.

גיליון 11 של אתרים - המגזין יוצא לאור קרוב לשנה אחרי פרסומה של הכתבה **באתרים**, ובמאמריו ובסקירותיו כבר אפשר לקרוא לא רק על משבר הקורונה והשלכותיו על האתרים ונכסי מורשת התרבות, אלא גם על משברים נוספים שתקופה זו מתאפיינת בהם, הדילמות המתעוררות והפתרונות שהוצעו כדי להתמודד עימם ועם השלכותיהם.

המאמר הפותח את העיתון הוא של האדריכלית **ד"ר קרן מטרני**, "כיכר צינה דיזנגוף: יצרים ויצירתיות בדפוס מעגלי". הכותבת עוקבת אחרי התמורות שחלו בעיצוב הכיכר, ובעקבותיהן בשינויים במעמדה. היא בוחנת את תהליך הפיכתה לאחד מסמליה המרכזיים של העיר 'תל-אביב-יפו, ובתקופת מגפת הקורונה – למרכז חברתי תרבותי לקהילת העיר. המאמר המשותף של **פרופ' עירית עמית-כהן** ו**ד"ר יוסי ויטריאל**, "מה לתל-אביב-יפו בהוד השרון", מתאר תופעה ששורשיה היסטוריים: בעלות של רשויות מקומיות על קרקעות שבינן לבין גבולות הרשויות עצמן אין רצף גיאוגרפי, ובתחומי המרחב המרוחק מצויים נכסי מורשת תרבות. למצב זה השלכות על ניהול הקרקע, התכנון, תחושת השייכות לנכסים היסטוריים ושימורם. **עו"ד גדעון קורן** במאמרו "האמנה להגנת נכסי תרבות בעת עימות מזוין" סוקר את התפתחותה ואת מידת הרלוונטיות שלה בשנים האחרונות, המתאפיינות במאבקים פוליטיים, ובהם מאבקים על המורשת. דוגמה למאבקים שכאלה מובאת במאמרו של **אורי בן ציוני**, מנהל מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, "זוזמת השימור של משרד הדתות הישראלי". המאמר סוקר פעילות של משרד הדתות בשנים הראשונות של מדינת ישראל, פעילות שנועדה להכיר בערכיהם ההיסטוריים והתרבותיים של אתרים היסטוריים מוסלמיים, למנוע את הריסתם ולהציג כללים לשימורם. הסכסוכים בערים שונות בעולם בדבר תפקידם של נכסי מורשת והישרדותם, ובישראל – העימותים בערים מעורבות במאי 2021, מחדדים את חשיבות המאמר. **ד"ר איל סלינגר** במאמרו "כפר סבא ועוד 15: שימור מורשת אצטדיוני הכדורגל ההיסטוריים של הקבוצות העירוניות" חוזר וחושף את הזדהותה של קהילה עם מורשתה המקומית, ואת יכולות הקהילה להתמודד עם לחצי הפיתוח ולדרוש את שימורם של הנכסים המייצגים מורשת זו.

מאמרן של **רחל שוויצר** ו**פרופ' עירית עמית-כהן** "תאריכים כסמל: שנת 1700 ומעמדה בהבחנה בין עתיקה לבין אתר ונכס היסטוריים" דן בתפקידם של תאריכים בקביעת מעמדם של נכסי מורשת תרבות. המאמר בוחן את השתלשלות האירועים שהובילו להחלטה לבחור בשנת 1700 כשנה מתחמת, ואת ההשלכות של קביעה זו. מטרתו לתהות בדבר מיקומו של התאריך ההיסטורי בסולם העדיפויות בקביעה מה ייחשב נכס מורשת תרבות, ובעקבות זאת – מה ישומר.

המאמר המתורגם של **פרופ' ניל סילברמן** "שלום ולא להתראות: הקורונה והתהפכות בתפיסת מורשת התרבות" (Good-bye to all that: COVID-19 and the transformations of cultural heritage) מתמקד בשינויים שחלו בשנים האחרונות במעמדם של נכסי מורשת התרבות, והתחדדו בתקופת מגפת הקורונה. בדומה למאמר שעניינו התפקיד שנקבע לשנת 1700, גם מאמרו של סילברמן מציב סימן שאלה על חשיבות היתר המוקנית לערכים היסטוריים בתהליך קבלת ההחלטות מה ראוי להיחשב נכס לשימור.

הדיון בערכים היסטוריים עולה גם במאמרו של **דרור סגל**, מנהל המוזיאון לארכאולוגיה "עקבות בעמק" בגן השלושה. סגל סוקר את היעלמותן מהנוף של תשתיות להשקיית מטעים בהצפה. בסקירתו "מורשת תרבות מוחשית נעלמה-נאלמה של העת החדשה, ותפקידן של

שיטות מחקר מתעדות לשחזור: מערכת השקיית מטעים בהצפה כמקרה מבחן", הוא מדגיש את תפקידם של מקורות המידע לסוגיהם בהערכת חשיבותו של נכס מורשת, בייחוד במקרים שבהם לא נותרה ממנו עדות מוחשית.

את מעמדו של התיאור, את החובה להקפיד בו וגם להישען עליו בעיצוב הנכס שהוחלט לשמרו מנתח האדריכל וההיסטוריון **שמואל גילר** במאמרו "שימור ללא סיפור". המאמר מתמקד בהשלכות שיש למידע חסר המוצג בשלטים המוצבים סמוך לנכסי מורשת או קבועים בהם. לטענת גילר, מצב זה פוגם בתפקיד המרכזי של נכסי המורשת: לשמש עדות היסטורית לצמתים מרכזיים בתולדות קהילה ועם.

האדריכל **גיאורא סולר** מתמקד גם הוא במרכזים עירוניים היסטוריים. בסקירתו "דילמות ואתגרים: בין תוכניות התחדשות עירונית ומרקמית לבין שימור עירוני ומרקמי" קורא סולר למקבלי ההחלטות לא לוותר על המאפיינים ההיסטוריים של המתחם, ולמצוא את הדרך לשלבם בתהליך ההתחדשות. **יוני שילה**, חבר קיבוץ נען, מציג דילמה דומה, אלא שהמרחב שהוא בוחן הוא קיבוץ. בסקירתו "אדריכלות ואדריכלים בקיבוץ נען: דילמות בנושאי מורשת תרבות בניה" מוצגות ההתלבטויות של חברי הקיבוץ מה לשמר ואיך לשמר בעידן של תמורות אידאולוגיות וכלכליות בקיבוץ. את יחסה של קהילת הקיבוץ לנכסי מורשתה בתקופה שבה הקיבוץ משנה את פניו מתארת ומנתחת גם **צאלה קרניאל**, אדריכלית ומתכננת מרקמים עירוניים. במאמרה "שימור ותכנון בקהילה הקיבוצית המשתנה כרכיב משמעותי בזהות הקיבוץ" נבחן המתח בין מתאר הקיבוץ וערכיו ההיסטוריים לבין הפיתוח המואץ המתקיים ברבים מהקיבוצים, והשפעתו על זהותו של הקיבוץ המחדש פניו.

לסקירה נוספת הדנה במרחב מתוחם חברו **איציק שמחון**, מנהל מוזיאון האצ"ל בשוני, **ונינה קול (קלקין)**, רכזת ההדרכה במוזיאון. בסקירתם "מוזיאון האצ"ל: מיקומו ומעמדו במכלול פארק ז'בוטינסקי/שוני" דנים השניים בהתלבטות המלווה את עבודתם במוזיאון - בשיקוליהם מה לשמר, איך לשמר, כיצד לנהל מרחב מורשת שבתחומיו נכסים המייצגים תקופות שונות, ובהעדפתם. הצגה של שיקולים והעדפות נשנית בשלוש סקירות המתארות את ההתמודדות בניהול אתר מורשת בתקופת משבר הקורונה. **רוני בר־נתן**, מנהלת מחלקת השתלמויות ואירועים במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מציגה את דרכי ההתמודדות בניהול אתרי המורשת, בעזרתה של של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בתקופת משבר הקורונה. בסקירתה "אתרי מורשת איתנים בסערה: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, האתרים וההתמודדות בימי משבר הקורונה" נבחנים מצבם של האתרים בתקופת המגפה, וההזדמנות שניתנה למנהלים ולעובדים "להתחדש" ולהציג פתרונות לניהול טוב יותר של אתרי המורשת. לסקירה זו מצורף נספח של **ענבר קוונטוק**, מנהלת מוזיאון ה"הגנה" בתל־אביב, "להיות מנהלת מוזיאון בזמן קורונה", ובו היא מתארת את דרכי ההתמודדות של צוות האתר עם משבר הקורונה.

במאמרה "מורשת בעת משבר: הסתגלות לחוויית ביקור חדשה" מפרטת **עמליה זאבי־קובו**, מנהלת תחום ההדרכה באתר הפרדסנות ע"ש מינקוב ברחובות, את המודל הגא'לי, המציע דרכים להתמודדות בעת משבר. באתר הפרדסנות ניצלו העובדים, המנהלים והמדריכים את "פסק הזמן" שזכו בו בעת משבר הקורונה, ובאמצעות המודל פיתחו תוכנית ביקור ושיטות הדרכה חדשות באתר. מדרך הסיורים **תומר שלוש** פיתח גם הוא שיטות הדרכה שתאמו את המצב שנוצר בעת מגפת הקורונה. בסקירתו "סיורים וירטואליים בנווה צדק" הוא מדגיש את ההזדמנות שניתנה לו במשבר הקורונה לקדם סיורים וירטואליים לקהל ממקומות שונים בעולם.

את הגיליון סוגרת סקירה משותפת של האדריכלית **רות ליברטי־שלו ופרופ' עירית עמית־כהן** "שימור וקיימות: גגות ירוקים, גגות חיים". הסקירה הקצרה מתמקדת ב"גג הירוק" – תופעה המקנה לגגות תפקודים חדשים התואמים את התפיסות המתפתחות במאה ה־21, ובראשן הקיימות. למגזין צירפנו עוד שני מסמכים. הראשון הוא טיוטה של שכתוב האמנה הבין־לאומית לתיירות מורשת תרבות, בלויית מבוא של פרופ' עירית עמית־כהן שכותרתו "מדוע היה צורך לחדש בשנת 2021 את האמנה הבין־לאומית לתיירות מורשת תרבות משנת 1999". האמנה המקורית פורסמה בשנת 1999, אבל מאז חלו תמורות בתיירות זו: היא נעשתה מבוקשת יותר ויותר, הקיימות (sustainability) הייתה למילה נרדפת לתאר את התפתחותה, והמשברים – גם אלה שיצרה מגפת הקורונה וגם משבר שינויי האקלים – עודדו התפתחות של גישות חדשות לניהולה. היות שגישות אלה התאפיינו בפתרונות יצירתיים להתמודדות עם ההשלכות של המשברים על פיתוח התיירות, בחרנו לצרפה לגיליון זה. את המסמך השני, "דברים לזכרו של רן חדותי (1936–2021)", רכז שימור טכנולוגיות היסטוריות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל", כתבה בתו, **רונית חדותי־איל**. רן נפטר בחודש מאי 2021. תרומתו לעשייה השימורית ולמעמדה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עצומה, ויעידו על כך השלטים הכחולים והמנועים הפועלים ברבים מהאתרים בישראל.

ושלוש הערות אחרונות:

1. כמו קודמיו, גם גיליון 11 של **אתרים** – המגזין נועד לחשוף את קהל החוקרים והמתעניינים בשימור מורשת התרבות לגישות ולחידושים שנוספו השנה לשיח השימור.
2. כמו בכל גיליונות **אתרים** – המגזין, גם בגיליון זה מלווה את המאמרים והסקירות פסקה פותחת. את הפסקה הזאת כתבתי אני, והיא נועדה להדק את הקשר בין הנושא המרכזי של העיתון לבין הנושאים, הדוגמאות וההיבטים שהסקירות והמאמרים השונים מתמקדים בהם.
3. טיוטת האמנה הבין־לאומית לתיירות מורשת תרבות מ־2021 מעומדת מימין לשמאל, בהתאמה לרצף של המבוא בעברית. התרגומים לאנגלית של העמוד לזכרו של יהודה דקל, של דבר המנכ"ל עמרי שלמון, של דבר העורכת, של תקצירי המאמרים והסקירות, ושל המאמר "תאריכים כסמל: שנת 1700 ומעמדה בהבחנה בין עתיקה לבין אתר ונכס היסטוריים" מובאים כתמיד משמאל לימין, בסוף הגיליון.

עירית עמית־כהן

מהותם של נכסי מורשת, מוחשיים ולא מוחשיים, מבוססת על מחלוקות. המיון, העדפת הנכסים הראויים לשרוד ומשום כך לעבור תהליך שימור, תפקידם לייצג עקבות עבר של פרט, קהילה או לאום, עבר הרואי עבור אחדים ועבר שחור עבור אחרים, גיוסם לצורכי העברת מסרים, מאחדים וגם מפלגים, כל אלה מחדדים מהות זו. בשנים האחרונות זוכה תכונה זו להבלטה עקב ההכרה בכוחה של המורשת להשפיע על שני תהליכים: קידום שיח וניהול משותפים בין החלוקים בדעותיהם, ובאמצעותם עידוד המעורבות וחיזוק הזהות של מקום ושל קהילה (Bender, 2018, p. 850).

כיכר צינה דיזנגוף: יצרים ויצירתיות בדפוס מעגלי

קרן מטרני

< תקציר

כיכרותיה של עיר הן חלק מהמרקם העירוני הבנוי, אך לא פחות מכך הן חלק מהרקמה החברתית, ודרךן משתקפות ההיסטוריה והפוליטיקה המקומיות. לכיכר העירונית תפקיד פונקציונלי וסמלי – היא סלון עירוני מגונן ופתוח לכיפת השמיים, מקום לפעילות חסרת תכלית, לשחרור מהמהומה של העיר הסואנת.

כיכר צינה דיזנגוף, הכיכר העגולה וסמלה של העיר הלבנה, היא הרבה יותר משטח ציבורי פתוח ומקום להתכנסות, לשהייה ולפנאי. הכיכר היא זירה מטאפורית, ראי להליכים גלובליים, עירוניים ואישיים שהתרחשו בה ודרכה לאורך השנים. מאז הקמתה ועד היום נחנכה הכיכר חמש פעמים (!). היא לבשה ופשטה תצורות שונות של הסדרי תנועה ועיצוב עירוני. היא שינתה את פניה, מפלסיה, מזרקותיה ומשתמשיה.

במאמר זה אציג מחלוקות וסערות ציבוריות שהתחוללו סביב הכיכר. אתמקד בשלוש המזרקות השונות שעיתרו אותה במהלך שנות קיומה, ושדרךן משתקפים הביוגרפיה המורכבת שלה, היוזמות, היצרים, האינטרסים והמשברים שעיצבו את דמותה והשפיעו על תפקודה. דרך המזרקות נתוודע לסיפורם של הפוליטיקה העירונית ושל היוצרים שפעלו בכיכר. עבורם הכיכר משולה לרכבת הרים: רגשות של סיפוק, הצלחה וגאווה התחלפו בעלבון, מרמור ואכזבה.

מילות מפתח:

כיכר צינה דיזנגוף, עיצוב עירוני, מזרקות, מרחבי מורשת, מורשת במחלוקת

< פתח דבר

כיכר צינה דיזנגוף הייתה מושא למחקרים רבים – היסטוריים, אדריכליים ותכנוניים, וסיפור הקמתה מוכר לרבים. בתוכניתו לעיר תל-אביב קבע מתכנן הערים הסקוטי פטריק ג'ס כי במרכזו של אחד משני צירי המסחר הראשיים המתוכננים לעיר – לימים רחוב דיזנגוף – תיבנה כיכר עירונית משושה שתהיה מוקפת בעצים ובשיחים ותכיל גם במה לתזמורת (ג'ס, 1925). הכיכר מכנסת לתוכה שישה רחובות ומהווה "טרנספורמטור" בין מערך הרחובות הישן, הרב-כיווני, למערך הרחובות החדש, "המצפין", של התוכנית המוצעת (מרום, 2009, עמ' 62). ג'ס הדגיש שסביב הכיכר יוקמו בניינים בני ארבע קומות, והם יעוצבו בצורה אדריכלית אחידה על ידי ארכיטקט אחד, שייבחר במיוחד למטרה זו.

המלצותיו של ג'ס ישמו כמעט במלואן, הכיכר הועברה מהנייר אל החול הצהוב של העיר המתפתחת, במיקום ובממדים שיועדו לה. המתווה המצולע התעגל. תושבי האזור קראו לה "העיגול": "את העיגול ראינו מצויר על נייר [...] עיגול חול ריק מופשט – משהו שאדריכל-ערים התווה על הנייר [...] בינתיים היה הפלא הזה משטח חול ריק" (שרירא, 2009, עמ' 176). כמתבקש, הכריזה עיריית תל-אביב בשנת 1933 על תחרות אדריכלים במטרה "למצוא צורה ארכיטקטונית וקונסטרוקטיבית המתאימה ביותר לבניין הבתים אשר מסביב לכיכר, וכן, למצוא צורת סידור הולמת לכיכר".¹ בתחרות זכו האדריכלית הצעירה ג'ניה אוורבוך ושותפה י' גריניץ' – מתכנן שדמותו נשארה עלומה עד ליום הזה. ההצעה כללה בניינים בעלי חזיתות קעורות, הד לצורתו המעגלית של "העיגול", שיצרו מסגרת גאומטרית מושלמת. במרכז הכיכר הוצע להקים חניון תתי-קרקעי, "גראז' לטקסי ולאוטומובילים פרטיים".² החניון, כפי שיתברר שנים רבות מאוחר יותר, הוא משל לאקדח שהופיע במערכה הראשונה ויירה במערכה החמישית. הבנייה סביב "העיגול" החלה כעבור כשנתיים, ונמשכה שלושה עשורים (מטרני, סלע-זינר וקציר, 2015). כל הבניינים הוקמו על פי עקרונות העיצוב שזכו בתחרות, וברבות הימים גם סומנו כמיועדים לשימור.

¹ ידיעות עיריית תל-אביב (להלן: יעת"א), חוברת 2 שנה ו, דצמבר 1934, עמ' 50-51.
² כנ"ל.

איור 1. כיכר צינה דיזנגוף, 2021. צילום: נטע גפני, www.netagafni.com

איור 2. "העיגול", 1934. צילום: זולטן קלוגר, לע"מ

איור 4. היכר המזנוחת, 1974. צילום: אפרים אילני, ארכיון הצילומים של קק"ל

איור 3. המזרקה ההיסטורית, 1938. אוסף התצלומים של אריק ואדיט מטסון, ספריית הקונגרס האמריקאי

הקולנוע, החנויות ובתי הקפה. בימי חול ובשבתות הגיעו אליה מבקרים מכל רחבי הארץ, ובימי חג נערכו בה חגיגות ואירועים כלל-עירוניים. ריבוי המבקרים העמיס מאוד על תפקודה ותחזוקתה. התושבים התלוננו תדיר על מצב תברואה ירוד, על עסקים מפוקפקים המתקיימים בתחומה, על חסרי בית שהתמקמו בה, ועל "מכת עכברים" שתקפה דרך קבע את הגינה. בשנות השישים החל תהליך דעיכתם של היכר ושול רחוב דיזנגוף. מרכז הבילוי הססגוני והעדכני, שהיה חלון אל עולם השפיע והגלובליות, איבד את זוהרו ואת מעמדו בתודעה הציבורית. דפוסי הבילוי השתנו, הבוהמה עברה למוקדים אחרים, והמסחר היוקרתי התפוגג. "ריח של זקנה ירד על רחובות העיגול [...] הגינות נעשו הפקר. הרחוב נשכח מלב פקחי העירייה ומלב העירייה" (שרירא, 2009, עמ' 181). זאת ועוד, עומס התחבורה סביב היכר גדל בהתמדה, והיא אובחנה כנקודת תורפה של התנועה במרכז העיר. אגף התנועה של עיריית תל-אביב-יפו בחן חלופות לפתרון הבעיה. מרבית החלופות התמקדו בהפרדה מפלסית בין תנועת הולכי הרגל לבין תנועת כלי הרכב, והתייחסו אך במעט לפעילות האנושית ולדפוסי השימוש שייחדו את סביבת היכר (דוידוב, 1981, עמ' 86).

< מזרקה שלוש הקשתות

ביולי 1976 אישרה הנהלת העירייה תוכנית שהגה אדריכל צעיר בשם צבי לישר לשינוי תחבורתי ולישוני במבנה הפיזי של היכר. התוכנית כללה שיקוע של מערך התנועה הממונעת ויצירת רחבה מוגבהת במרכז היכר, שתתפקד כגשר להולכי רגל. במרכז הרחבה העילית, מעל קו המתאר של בריכת המים ההיסטורית, תוכננה בריכת מים. הרעיון היה להציב בבריכה יצירת אומנות משמעותית שתעניק לייכר תדמית חיובית ועדכנית. בתחילה קיימו נציגי העירייה מגעים עם האומן יעקב אגם, אך

< המזרקה ההיסטורית

בשנות השלושים נחנכה היכר פעמיים. הטקס הראשון התקיים במאי 1934, ובו נקבע כי היכר תיקרא על שמה של גב' צינה דיזנגוף, רעייתו המנוחה של ראש העיר המכהן. האירוע התקיים במסגרת חגיגות חצי היובל של תל-אביב. מועצת עיריית תל-אביב קידמה את היוזמה כדי לעודד את ראש העיר, שהיה שרוי באבל כבד. בטקס החגיגי שהתקיים ב"עיגול" נקבע גם כי שמו של הרחוב המסחרי יהיה מאיר דיזנגוף. העיגול האנונימי קיבל שם, אך לא פיתוח או טיפוח. כשנתיים עמד שומם, עד שבאפריל 1936 התגבשה יוזמה להסדיר את גינת היכר כמתנה לראש העיר, לציון יום הולדתו ה-75. פקידי העירייה ובעלי המגרשים שסביב היכר הרימו תרומות לכיסוי העלויות, והעירייה השלימה את הסכום החסר. את התכנון הנפכי הכינו מהנדס העיר יעקב שיפמן (בן-סירה) והגנן הראשי הראשון של העירייה, אביגדור משל. הם עיצבו אותה כגן אירופי; במרכזו בריכת מים שקוטרה כ-14 מטרים, ובמרכזה מזרקה סילונית בדגם אירופי שעיטר רבות מהיכרות החדשות שהוקמו בערי אירופה בשנות העשרים והשלושים. המזרקה הורכבה מ-72 סילוני מים בגובה ובזוויות משתנים, עד לגובה של עשרה מטרים במרכז הבריכה. בתוך הבריכה האירו את הסילונים אלומות תאורה בצבעים מתחלפים: אדום, כחול וצהוב.³ עבודות ההכשרה והנטיעות החלו חודשים ספורים לאחר פטירתו של מאיר דיזנגוף. הטקס השני התקיים בינואר 1938, ובו נחנכה גינת היכר. ראש העירייה ישראל רוקח נשא דברים בשבחה של גב' דיזנגוף, הודה לתורמים וגזר את הסרט. היכר הוארה, והמזרקה שבמרכזה החלה לפעול. במשך שלושה עשורים הייתה היכר מוקד עירוני שריכז סביבו מבקרים רבים. במהלך היום שימשה כגינה עבור תושבי השכונה ותיירים שנפשו בבתי המלון ובפנסיונים שפעלו בסביבתה. בערבים פקדו אותה באי בתי

³ יע"ת"א, חוברת 9 שנה ח, מרץ 1938, עמ' 209–210.

איור 6. תקריב על קשתות הזכוכית של האומן אלן דוד, וכיפות התאורה שתכנן אדר' צבי לישר, 1982. אוסף יוסף ליאור, באדיבות הארכיון העירוני של עיריית תל־אביב-יפו

של דוד. את הסרט גזרה זיוה להט, אשתו של ראש העיר המכהן שלמה להט, כמחווה לצינה דיזנגוף, אשת ראש העיר הראשון מאיר דיזנגוף. בטקס נכחו כ־30 אלף מוזמנים ותושבי העיר. דוד לא נמנה עם המוזמנים, ותרומתו האומנותית לעיצוב הכיכר לא הוזכרה בנאום ראש העיר. חידוש הכיכר גרר שיח ציבורי סוער באשר לתוצר החדש, והוביל להשוואות בלתי נמנעות בין הכיכר המחודשת לכיכר ההיסטורית. ימים ספורים לאחר חנוכת הכיכר שיגר יו"ר אגודת הציירים והפסלים בישראל מיכאל ארגוב לראש העיר מכתב חריף, ובמידה רבה אלים, בשם ציבור אומני ישראל, ומתח בו ביקורת על תהליך קבלת ההחלטות בדבר בחירת יצירות אומנות למרחב הציבורי. הביקורת נוסחה באופן פוגעני ולא אתי כלפי יצירתו של דוד, קולגה ואומן בין־לאומי, שהתגורר באותן השנים בתל־אביב (1978–1983). וכך כתב ארגוב:

ציבור אומני ישראל רואה בהצבת המזרקה הנ"ל מפגע אסתטי שאינו הולם עיר המתיימרת להיות תרבותית. אנו דורשים את סילוקה של מזרקה זו, המכערת את העיר. אנו חוזרים על דרישתנו שלא יושם שום מבנה אומנותי, או האמור להיות אומנותי, ללא אישורה של ועדה אומנותית.⁵

ההתלהמות הציבורית השחירה את עמודי העיתונות המקומית, שלא חסכה בביטוי מורת רוחה מהשינוי שחל בכיכר. "רוצחים את דיזנגוף" ו"שואה אקולוגית" הן דוגמאות מייצגות לכתורות שפורסמו באותה התקופה. גם בעלי העסקים לא חסכו שבטם, התלוננו על שינוי שחל בדפוסי השימוש בכיכר ודיווחו על ירידה של יותר מ־50% בפדיון (דוידוב, 1981). התושבים התלוננו על לכלוך והזנחה של רחבת הכיכר המוגבהת,

איור 5. מזרקה שלוש הקשתות במרכז הרחבה העילית, 1978. אוסף יוסף ליאור, באדיבות הארכיון העירוני של עיריית תל־אביב-יפו

בסופו של דבר נקבע שהשטח במרכז כיכר צינה קטן מכדי להכיל יצירה שלו. מהנדס העיר דאז יעקב בן־סירה כתב לאגם: "באנו במסקנה להציע לך לבצע עבורנו מזרקה בכיכר העירייה בה עומדים לרשותנו שטחים ומפלסים גדולים ופתוחים מאשר קיימים בכיכר דיזנגוף"⁴.

לביצוע פסל־מזרקה שיוצב במרכז בריכת המים החדשה בכיכר המוגבהת נבחר אלן דוד (Allen David, 2014–1926) – אומן בין־לאומי, יהודי בריטי ממוצא הודי, שעבודותיו הוצגו בגלריות בעלות שם ברחבי העולם והיו חלק מאוספים פרטיים מכובדים באירופה, בארצות הברית ובאוסטרליה.

הנסיבות שהובילו לבחירתו של דוד לוטוט בערפל. דוד תכנן פסל זכוכית בעל שלוש קשתות איסימטריות המשולבות זו בזו. תאורת הפסל תוכננה על ידי צבי לישר באמצעות שש כיפות שקופות הצפות במים. דוד לא היה שבע רצון מההחלטה התכנונית, שכן היא לא תאמה, לדעתו, את המראה הכללי של היצירה ופגמה בשלמות האומנותית שלה.

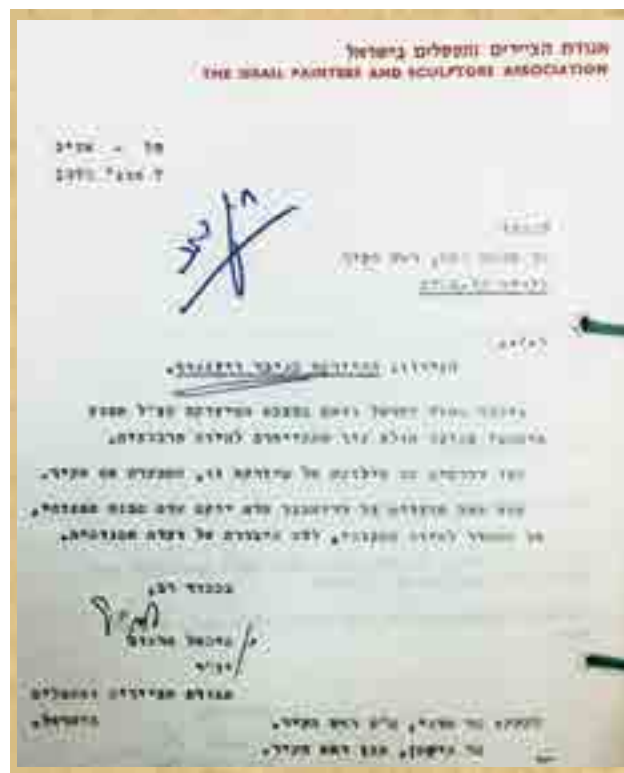
הפרויקט קודם בלוח זמנים צפוף. היעד הלא רשמי היה לחנוך את הכיכר לפני הבחירות לרשויות המקומיות בשנת 1978, שבהן הונהגה לראשונה בחירה אישית ישירה של ראש הרשות. העבודות החלו בשנת 1976 בלי שאושרה תוכנית (תב"ע), בלי שאושר היתר בנייה כנדרש בדיון, ובלי שההוצאה הכספית אושרה במועצת העיר. האופוזיציה במועצת העיר טענה ל"מחטף בחירות", וגילתה לוחמנות במישורים המשפטי והציבורי כלפי מה שראתה כפרויקט מגלומני המוחק את מתאר הכיכר ההיסטורית וערכיה בנימוק של תכנון תחבורתי. ראש העיר ספג ביקורת קשה, אך הליקויים הוסדרו במהרה והעבודות המשיכו כסדרן.

הטקס השלישי של חנוכת הכיכר התקיים ביולי 1978 – ארבעים שנה לאחר חנוכת הכיכר הראשונה, ובמרכזה מזרקה שלוש הקשתות

⁴ ארכיון היסטורי עיריית תל־אביב-יפו (להלן: אהעת"א), התכתובות שונות מתיק 101-7(26), מכל 6546, 18.12.1977.
⁵ אהעת"א, 7.8.1978.

איור 8. חיי יום־יום סביב בריכת המים ברחבה העילית. צילום: אורי דביר.
מקור: אורי דביר (1984), עמ' 155

איור 7. מכתב יו"ר אגודת הציירים והפסלים בישראל לראש העיר, 7 באוגוסט 1978

ברחבה המוגבהת של הכיכר. היצירה – "מים ואש" – בנויה מחמש טבעות בגדלים שונים המסודרות זו מעל זו ומסתובבות סביב צירן, ועליהן מותקנים כפופילים משולשים צבעוניים שתנועתם יוצרת משחק צבעים קינטי. מהטבעות בוקעים סילוני מים ואש ומוזיקה קלסית מושמעת ברקע. הדגם של היצירה הוצג בפני פורום מקצועי שבו לקחו חלק אדריכלים, נציגי קרן תל־אביב לפיתוח ונציגי מוזיאון תל־אביב. הפורום שיבח את היצירה ה"מרשימה ביופייה, בפשטותה ובהתאמתה לכיכר", וסבר כי המזרקה עשויה "להרים את רמתה התרבותית של הכיכר".⁶ היצירה אושרה וביצועה יצא לדרך. אגם הפנים את העלבון הצורב שחווה אלן דוד, ולמד ממנו לקח חשוב. בהסכם שנחתם בינו לבין עיריית תל־אביב-יפו בשנת 1984 נקבע, לפי דרישת אגם, שהעירייה תתחזק את היצירה בצורה סבירה ונאותה לעולמים, ותפעיל אותה (תנועה, מים, אש ומוזיקה) במועדים ובשעות סבירות, לפחות 25 שעות בחודש. הטקס הרביעי של חנוכת הכיכר ושל המזרקה השלישית בתולדותיה התרחש ביולי 1986, שמונה שנים בלבד לאחר הטקס הקודם. המאסטרו זובין מהטה ניצח על תזמורת אשר ביצעה בהופעה חיה את היצירה המלווה את תנועת היצירה הקינטי. להט הדגיש את סמליות היצירה: הדינמיות והתנועה המתמדת הן ממאפייניה המרכזיים של העיר, והשילוב בין מים ואש – שני ניגודים טבעיים – מסמל את דו־הקיום המתקיים בעיר. אולם הציבור חשב אחרת. החלפת היצירה במרכז בריכת המים

שהפכה כר פורה לפעילות שוליים, עבריינות ומקום לינה של דיירי רחוב. העירייה, מצידה, לא נקטה פעולות לחיזוק תדמיתה ותפקודה של הכיכר. היא התרשלה בתחזוקה הכללית של הרחבות, של הבריכה ושל פסל הזכוכית, ששכבת אבנית הצטברה עליו ופגעה בחזותו. האומן אלן דוד, שתלונותיו על היעדר התחזוקה השוטפת לא נענו, נאלץ ליזום בעצמו פעולות לניקוי היצירה שלו.

◀ "מים ואש" במפלס העילי

בדצמבר 1981 התפרסמה ידיעה כי בכוונתו של ראש העיר להחליף את היצירה של אלן דוד ביצירה חדשה של יעקב אגם. דוד למד על ההחלטה מהעיתונות. במכתב זועם שכתב לראש העיר הוא ניסה לתבוע את עלבוננו: "פרט למדינות טוטליטריות לא ידוע על מקרים בהם הוחלף פסל אחד תקין ושלם בפסל אחר". אך לאחר מכן נאלץ דוד לקבל, למורת רוחו, את גזר הדין, והתנה את הסכמתו בכך שפסל הזכוכית בן שלוש הקשתות יועתק בעדינות ובמקצועיות למיקום חדש שייקבע בתיאום איתו. אלא שבעת ביצוע העבודות להעתקת הפסל כדי לפנות מקום ליצירה החדשה, נופצה אחת משלוש קשתות הזכוכית לרסיסים. ל"ישור ההדורים" הזמינה העירייה מדוד פסל רחוב ("הקוסם", 1989), והציבה אותו על אי התנועה שבין שני המסלולים של רחוב איינשטיין בצפון העיר. יעקב אגם תכנן יצירה קינטית צבעונית שתוצב במרכז בריכת המים

⁶ אהעת"א, 4.4.1982. האדריכלים שהוזמנו הם יעקב רכטר, אברהם יסקי וצבי לישר – מתכנן הכיכר.

אור 9. היצירה "מים ואש" של האומן יעקב אגם במרכז הרחבה העילית, 1989. צילום: צביקה יזרעאלי, לע"מ

לאגם עילה לתביעה, וזו סימלה את ראשיתו של מאבק משפטי המתנהל בינו לבין העירייה עד עצם היום הזה. התביעה, שלבשה צורות של הסכם פשרה וביזיון בית משפט, נשאה פרי רק בחלוף עשור.

< "מים ואש" במפלס הרחוב

בתחילת שנת 2000 החליט רון חולדאי, ראש העיר הטרי, להוציא את חידוש הכיכר אל הפועל. העירייה החלה לקדם מול אונסקו את הכרזתה של "העיר הלבנה של תל-אביב" כאתר מורשת עולמית, שכיכר צינה דיזנגוף היא הייצוג האדריכלי המובהק שלה. העיתונות המקומית לא הסתירה את סיפוקה מן ההחלטה. הסופר והעיתונאי יקיר אלקריב כתב בעיתון תל-אביב:

בין כל הפשעים שארכיטקטים ביצעו נגד תל-אביב ותושביה במאה השנים האחרונות, כיכר דיזנגוף נמצאת ללא ספק בחמישייה הפותחת [...] נדמה שבשום מקום מחירה של השגגה התכנונית לא היה מר ונמהר כל כך: הכיכר עצמה הפכה לשממה אנושית, שהפנקיסטים וחבורות של נוער מנוכר וחסר בית הפכו אותה לבסיס של סחר בסמים והתנהגות אנטי חברתית". (אלקריב, 2006).

לא הביאה לשינוי בתדמיתה של הכיכר המוגבהת או באופי השימוש בה. הביקורת על "מים ואש" החלה להישמע עוד טרם הוצבה המזרקה החדשה במקומה המיועד. סקרי דעת קהל שבוצעו באותה תקופה העלו כי תושבי אזור הכיכר רואים בה מפגע אסתטי, ומחזיקים בדעה שלילית ביחס ליצירה הקינטית המוצבת במרכזה. "עוגה אמריקנית", "עוגת קצפת עם אש מטופשת", "טורט בלהבות", "שומה שעירה וכעורה" – אלה היו חלק מהכינויים שהיא זכתה להם, ותפסו כותרות ראשיות בעיתונות המקומית והארצית. האומן יגאל תומרקין קרא לה "חטוטר", וטען שצריך לשלוח חבלן "שיריד אותה עם חומר נפץ". היצירה הושמצה לא רק בשל גודלה וצורתה, אלא גם בשל בזבז האנרגיה והמים שתבעו מערכותיה המורכבות. בתחילת שנות התשעים, כחמש שנים בלבד לאחר חנוכתה הרביעית, הודיעה העירייה כי הכיכר מהווה חסם להתחדשות האזור וכי בכונתה לפעול לחידושה. ה"חידוש" כלל הפעם את הריסת הכיכר המוגבהת ו"החזרת עטרה ליושנה" – כיכר במפלס הרחוב. אגם למד על ההחלטה מהעיתונות. בריאיון איתו אמר: "נגרם לי עוול. יוקרתי כאמן נפגעה [...] אם יחליטו שטובת הציבור מחייבת את הזזת המזרקה אני מוכן לדון על כל האפשרויות. אני לא אעצור את התפתחות העיר" (גלילי, 1991). השנים נקפו, רוחות השינוי נשבו, אך דבר לא התרחש. ההשקעה של העירייה בתחזוקת הכיכר, שממילא עתידה להיהרס, הצטמצמה, ובשלב מסוים הופסקה פעילותה של המזרקה. העובדה שהמזרקה לא פעלה נתנה

איור 10. היכר המחודשת, 2021. צילום: ברק ברינקר

"מתנגד בכל תוקף להנמכת היכר", אף שבעבר ביטא חרטה פומבית על ההגבהה שבוצעה בתקופתו (לרמן, 2007). מצד אחר, פעילים שכונתיים הקימו קבוצת מאבק בשם "החזית להורדת כיכר דיזנגוף", שהקו המנחה שלה היה "גן ירוק במקום בטון וחניון!" המטרה הראשית שלהם הייתה לדחות את רעיון החניון, וליצור לחץ ציבורי על מקבלי ההחלטות להשלים את הפרויקט לפני תום הקדנציה של מועצת העיר.

בשנת 2016 אושר פרויקט "היכר המתחדשת" בתכנון משרד האדריכלים "מוריה-סקלי אדריכלות נוף". מטרת הפרויקט הייתה להחזיר את העיצוב הרדיאלי והמפולס שאפיין את גינת היכר ההיסטורית. העירייה החליטה לקבוע את יצירתו של אגם במרכז היכר החדשה, ולא להקים חניון תת־קרקעי. הנוכחות של הפסל והצורך ביצירת חללי תפעול תת־קרקעיים עבור מערכותיו הכתיבו חלק ממהלכי התכנון, ובהם ההחלטה למקם את מרחבי הדשא במעגל החיצוני של היכר, סמוך לכביש, ולא במעגל הפנימי כפי שהיה בכיכר ההיסטורית. בתקשורת וברשתות החברתיות התחדש הוויכוח בדבר נחיצות הפרויקט, החלופה שנבחרה ועלותה, ונשמעו קריאות בוטות נגד ההחלטה להותיר את הפסל במקומו. האומן דני קרוון הצטרף למחאה וטען כי ליעקב אגם אין זכויות על היכר ההיסטורית.

העבודות החלו בינואר 2017, לאחר שהמזרקה הועתקה ממקומה עד לסיום העבודות. בספטמבר 2018 נפתחו הכבישים הסובבים את

או כפי שהיטיבה לתאר זאת אסתר זנדברג, מלכת היכרות הפכה לגיבנת אורבנית (זנדברג, 2007).

ההחלטה העירונית פחות מצאה חן בעיני מי שהיכר הייתה מרחב יצירתם – האדריכל צבי לישר והאומן יעקב אגם. לישר ניסה לשכנע את העירייה ולהכשיר את דעת הקהל לחדש את היכר ללא הריסתה. אגם הודיע ממקום מושבו בפריז: "באמת קשה לי. אף פעם לא שיתפו אותי במה שקורה. הסבירו לי שהתחזקה לא הייתה בסדר [...] החוזה שלי עם העירייה לא קבע את הגובה, אלא רק את המיקום הכללי" (גלילי, 1991). בשנת 2012 ביצעה העירייה עבודות שיקום מקיפות במערכות המזרקה, בפרויקט שעלותו נאמדה בכ־2 מיליון ש"ח, והמזרקה חזרה לתפקוד מלא. בד בבד בוצעו סקרי דעת קהל חדשים ובהם נשאלו התושבים אם להנמיך את היכר או להשאירה מוגבהת, ואם להקים חניון ציבורי מתחתיה. 61% מהנשאלים העדיפו להנמיך את היכר למפלס הרחוב, ו־53% מהם בחרו בחלופה המציעה חניון מתחת לכיכר (יעקובסון, 2011). השיח הציבורי המשיך לגעוש, ונוצר קיטוב בין המתנגדים לפרויקט לבין אלו שדחפו לביצועו ללא חניון תת־קרקעי. מצד אחד, המצדדים ב"גישה האקולוגית" דגלו בשיקום היכר הקיימת ובשיפורה ללא שינוי מפלסי. הם טענו שהפרויקט הוא בזבז מיותר של כספי ציבור, ויוביל לשידור חוזר של האסון התחבורתי של שנות השבעים. עם אלו נמנה להט, ראש העיר לשעבר, שאמר בדיון שהתקיים בעמותת האדריכלים כי הוא

הכיכר, שבילי האופניים הוכשרו לתנועה, ומשטחי דשא נשתלו. היצירה של אגם הוחזרה למקומה כשפניה חלקות ואפורות, ללא הפרופילים המשולשים הצבעוניים. הליך ייצורם יצר מחלוקת עמוקה בין העירייה לבין האומן (שקיבל שכר מכובד על עמלו) בכל הקשור לאישור הגוונים, מפרט הצביעה ודרישות נוספות שהעמיד אגם. תאריך היעד לחנוכת הכיכר המחודשת היה ספטמבר 2018, לפני הבחירות לראשות העירייה ולמועצת העירייה באוקטובר באותה השנה. בחלוף שנה, משלא הושלם הפסל, מסרה העירייה כי "הפרויקט יסתיים עם השלמת הפסל, שגווניו נתונים לאישורו של האומן יעקב אגם. כשיסתיים תהליך היצירה תזמין העירייה את הציבור לחנוכת הכיכר" (בלומנטל, 2019).

הטקס הרשמי החמישי של חנוכת הכיכר **לא התקיים** עד עצם היום הזה. הסרט לא נגזר, הנאומים לא נישאו, והמוזמנים לא הוזמנו, אך הציבור והיזמים מצביעים ברגליים. מיום שנפתחה מחדש לציבור חווה הכיכר עדנה מאוחרת. בכל שעות היממה היא מהווה מוקד משיכה לתושבים ולמבקרים שיושבים על המדשאות, הספסלים והכיסאות הצבעוניים הפזורים בה. עסקים חדשים נפתחו בהיקף הכיכר, והאזור נעשה מבוקש על ידי תיירים. למרות ממדיה הגדולים, המזרקה האפורה, הפועלת באופן חלקי בלבד, נבלעת בכיכר הצבעונית והתוססת.

< סיכום

סיפורה של הכיכר, על הפעולות והאירועים שנקשרו בה, גדוש מחלוקות. מאז שורטט העיגול בחולות ועד היום, כל אירוע, כל החלטה או שינוי הקשורים בה לוקחים חלק בסדר היום הציבורי, מלווים בוויכוחים וזוכים לחשיפה תקשורתית. במהלך שמונים השנים האחרונות הייתה הכיכר זירה פוליטית, חברתית ותכנונית המשקפת את ערכי המורשת הבנויה, ומעל לכל – את התמורות ואת הלך הרוח החופשי והתרבותי המאפיינים את תושבי העיר.

בתקופת משבר הקורונה זכו מאפיינים אלה להבלטה מיוחדת. בתקופה זו מילאה הכיכר בהצלחה יתרה את תפקודה האורבני עבור

תושבי האזור. בזמן שנכפו מגבלות על המסחר ועל הציבור הייתה הכיכר למקום מפלט. בימי שישי ובחגי ישראל התקיימו תפילות בשטח הפתוח, והשתתפו בהן מאות תושבים שהקפידו על כללי הריחוק. בתי קפה ומסעדות מכרו מזון בסלסילות שהיו בהן גם בד או מחצלת לשיבה על הדשא. מרכזיותה של הכיכר כסמל של הציבוריות החילונית קיבלה ביטוי נוסף בתקופת הסגרים, כמייצגת של פערי האכיפה המשטרית כלפי הציבור החילוני. דיווחים שהופצו ברשתות החברתיות, והגיעו גם למהדורות החדשות המרכזיות, הציגו שוטרים שסיירו בכיכר והטילו קנסות על הבודדים ששהו בה בשעה שיצאו להתאווור. פרק הקורונה בעלילות הכיכר היה לרובד נוסף במורשתה התרבותית.

למרות השינויים שחלו בכיכר, בחזותה, בתדמיתה ובתפקידה, הרי המזרקה, אותה יצירת אומנות שנועדה לייחד אותה, נותרה במרכזה ועומדת עירומה. מצבה זה מייצג לכאורה באופן מוחשי את המשברים והמחלוקות שהתחוללו ועודם מתחוללים בטבור הכיכר. אך הוא מעיד גם על הצורך בחשיבה על חיפוש פתרונות במקרים של מחלוקות בדבר טיבה של מורשת תרבות. לא נותר אלא לאחל ליעקב אגם אריכות ימים, ולקוות שהיצירה "מים ואש" תושלם במהרה לשביעות רצון הצדדים כולם.

< על המחברת:

קרן מטרני | keren.metrany@gmail.com

קרן מטרני היא אדריכלית בוגרת הפקולטה לארכיטקטורה של הטכניון במילנו, ובעלת תואר דוקטור בהצטיינות מהמחלקה לניאוגרפיה וסביבה של אוניברסיטת בראילן; מרצה בנושאי תכנון ובנייה, שימור ופיתוח ואדריכלות ישראלית באוניברסיטת תל-אביב; מתמחה בתחום השימור בהיבטים תאורטיים, תכנוניים וניהוליים; יועצת לרשויות מקומיות ומשרדי ממשלה; חברת הוועד המנהל של איקומוס ישראל.

מוקדש לזכרו של אדר' צבי לישר (1939–2020)

מקורות

- אהעת"א (ארכיון היסטורי עיריית תל-אביב-יפו). התכתביות שונות מתיק 101-7(26), מכל 6546.
- יעת"א (ידיעות עיריית תל-אביב), חוברת 2 שנה ו, דצמבר 1934.
- יעת"א, חוברת 9 שנה ח, מרץ 1938.
- אלקרבי, י' (2006, 15 ספטמבר). בא ברגל (טור שבועי). **עיתון תל אביב**.
- בלומנטל, א' (2019, 22 באוקטובר). המזרקה הלא-גמורה: זה הסכום ששילמה עיריית ת"א לפסל יעקב אגם. **ynet**.
- גרס, פ' (1925). **דין וחשבון לתכנית בנין עיר: יפו תל אביב** (תרגום: גדעון ביגר). ספריית אגף תכנון ערים, מנהל ההנדסה של עיריית תל אביב-יפו.
- גלילי, א' (1991, נובמבר). שוירידי. **הארץ**.
- דביר, אורי (1984). **נקודת חן: תל אביב**. מודן.
- דוידוב, נ' (1981). **שינויים בכיכר עירונית מודרנית: חקר אירועי כיכר צ. דיזנגוף** (עבודת גמר לתואר מג'יסטר למדעים בארכיטקטורה – בינוי ערים). הטכניון, חיפה.
- זנדברג, א' (2007, 6 בנובמבר). להוריד או לא? **הארץ**.
- יעקובסון, מ' (2011, 13 בדצמבר). הציבור החליט: כיכר דיזנגוף תונמך. **Xnet**.
- לרמן, י' (2007, 3 בנובמבר). **רשמים מדיון על עתיד כיכר דיזנגוף – יש קונצנזוס. עוד בלוג תל אביב**.
- מטרני, ק', סלעזינר, ע' וקציר, ט' (2015). **כיכר צינה דיזנגוף תל אביב: סקר תיעוד מתחמי**. הוכן עבור עיריית תל-אביב-יפו.
- מרום, נ' (2009). **עיר עם קונספציה: מתכננים את תל אביב**. בבל.
- שרירא, ש' (2009). **אלמני הקש הצהובים: הזמן התל אביב**. כרמל.
- Bender, B. (2018). Introduction to contested landscapes: Movement, exile and place. In S. Watson, A. J. Barnes, & K. A. Bunning (Eds.), **Museum studies approach to heritage** (pp. 850–860). Routledge.

מורשת תרבות: הקרקע, הנכסים ומאבקי נדל"ן

ברבים מהמקרים, המאבק על שימורו של נכס מורשת תרבות מושפע ממיקומו. הוא בולט באזורי ביקוש לפיתוח נדל"ן, ומשום כך השימור בהם נתפס כגורם מונע פיתוח. מצב זה מנוגד, לכאורה, לאחד ממאפייני התכנון: הבחנה בין שימושי קרקע במרחבים שונים, חלקם עתירי פיתוח וחלקם מופחתי פיתוח, המתבססת על שני עקרונות: (1) שוויוניות באזור תכנוני מסוים, במילים אחרות – תפיסה הגורסת כי לכל בעלי הנכסים באזור זכויות שוות; (2) סבירות (היגיון תכנוני) – גישה המבירה שהזכויות באזור מסוים מתבססות על ייעודיו וכושר הנשיאה שלו. פגיעה בעקרונות אלה מחייבת פתרונות למי שזכויותיו נפגעו, למשל פיזייתיים, הקלה במיסים, העברת זכויות בנייה לאזור אחר, השמשת השריד ההיסטורי לתפקוד עכשווי ועוד.

מה לתל־אביב-יפו בהוד השרון

עירית עמית-כהן | יוסי ויטריאול

תקציר

ייחודה של העיר הוד השרון הוא במקבץ היישובים הכפריים שממנו נוצרה, כולם מושבות שנוסדו בשנות העשרים של המאה ה-20 והתאפיינו במשקים זעירים – שטחים קטנים בבעלות פרטית של בעלי הון זעיר ובינוני, שהגידול החקלאי המרכזי בהם היה מטעי הדורים. סמוך למושבות נוסדו כמה חוות מטעים בבעלות בעל הון או חברה, ואיכרים מהמושבות עבדו בהן, הוכשרו לעבודה חקלאית ואת שכרם השקיעו בביסוס משקיהם. בשנת 1990 הוכרזה הוד השרון לעיר, ומאז הביקוש למגורים בה הלך וגדל, ועימו גדל גם הלחץ למכור את הקרקעות החקלאיות ולשנות את ייעודן למגורים. להתפתחות זו השלכות על נופה של העיר גם כיום. במרחביה מצויים "טלאים" של קרקעות חקלאיות, חלקן מעובדות וחלקן מוזנחות, וטבועים בהן נכסי מורשת שהם עדות לתולדות מקבץ היישובים והחוות שיצרו את העיר. מטרת מאמר זה היא לחשוף את סיפורו של אחד הטלאים הללו, שמרובים בו נכסי מורשת. שימורם של הנכסים מושפע ממיקומם במרחב ומלחצי הפיתוח המתקיימים בו. תיעוד האירועים והדמויות שנקשרו בנכסים אלה חושף את ייחודם, וצריך לקוות שהחשיפה תעודד את שימורם ואת שילובם בעיר שפיתוחה מואץ כל כך.

פתח דבר

תפקידם המרכזי של שרידי מורשת תרבות הוא לחשוף את סיפור המקום. אלא שהיעדרו של תיעוד מסודר העוקב את הכרונולוגיה של הנכס, תולדותיו, שימושיו לאורך השנים והשינויים שחלו בו ובסביבתו, גם הפיזיים וגם הסטטוטוריים, מותירים את הנכס לשיני הזמן, ואלה נוגסות בו, מכוררות והורסות אותו, וסוכפו להימחק. חסרונו של תיעוד מסודר בולט במיוחד בנכסים בבעלות פרטית. במקרים אלה העדויות להתפתחותם, לאירועים ולדמויות שנקשרו בהם לא רוכזו בארכיונים ציבוריים, והמעט שידוע עליהם נחשף בארכיונים פרטיים ובאלבומים משפחתיים. המחסור במידע סדור מקשה על מערכות התכנון – הארציות, המחוזיות והמקומיות – האחראיות להכנת רשימות שימור ושילובם של הנכסים שנכנסו לרשימה בתוכנית המתאר המקומית.

בישראל למצב זה שתי סיבות נוספות: (1) גידול מואץ באוכלוסייה התורם לשינויים מהירים במעמד המוניציפלי של יישובים כפריים – מיישוב כפרי לעירוני. במקום שתהיה זו התפתחות איטית שאפשר לעקוב אחריה, להתמודד עם השינויים הכרוכים בה ולתכנן את המרחב, הגידול המואץ ועימו הביקוש הגדל לשינויי ייעוד של קרקעות – מקרקעות חקלאיות ושטחים פתוחים לאזורים מבונים – גורר אחריו תכנון לא מסודר; (2) היותה של ישראל מדינת הגירה. מצב זה תורם לגיוון במורשות אוכלוסיותיה, ורבות מהן מנותקות מתולדות המרחב הישראלי, בעיקר מהאירועים שהתחוללו ומהדמויות שפעלו לפני 1948, שנת הקמתה של מדינת ישראל. לחסרונו של זיכרון היסטורי יש השלכות על היחס לנכסי מורשת התרבות, ההזדהות עימם והמעורבות בשמירתם.

מטרת מאמר זה היא להשלים תיעוד חסר של מכלול נכסים היסטוריים הנמצא כיום בבעלות עיריית הוד השרון, אך עד לשנה זו, 2021, חלק מהשטח וממכלול הנכסים נמצאו בבעלות עיריית תל־אביב-יפו. למורכבות הבעלות על הקרקע ועל הנכסים ההיסטוריים שנותרו בה מצטרף התיעוד החסר על אודותיהם, ויחד הם משפיעים על ההכרה המועטה בחשיבותם

מילות מפתח:

יוזמה פרטית, לחץ על הקרקע, שינויי ייעוד, הוד השרון, תל־אביב-יפו

איור 1ב. שריד למבנה חדר האוכל במתחם בית הנערה.
צילום: עיריית עמית'כהן, ספטמבר 2021

איור 2ב. מגדל המים בחצר ביתו של נורמן שיפר.
צילום: עיריית עמית'כהן, ספטמבר 2021

< מתחם "בית הנערה" ושרידיו של "המשק הגדול" בהוד השרון | נכון להיום: אוגוסט 2021

במחצית הראשונה של שנת 2021 הרבתה עיתונות הנדל"ן הישראלית לעסוק במתחם בית הנערה בהוד השרון. המתחם הוא חלק ממכלול של 620 דונם במערב הוד השרון, המשתרעים מצפון לרחוב הפרדס ומדרום לרחוב הבנים. 185 דונם מתוכם הם שטחי ציבור ובהם מבנים היסטוריים, 90 דונם חורש טבעי, 130 דונם שהיו עד לאחרונה בבעלות של עיריית תל-אביב-יפו מאז 1930, והשאר בבעלות עיריית הוד השרון ועשרות בעלי קרקע פרטיים (איורים 1א, 1ב).

בשטח שבבעלות עיריית הוד השרון וסמוך למתחם המשמש את בית הספר הדמוקרטי נמצאים שרידים לחווה חקלאית – מגדל מים, בריכת מים ומבנה מגורים – שרק מעטים יודעים כי בעבר כונתה "המשק הגדול של נורמן שיפר" (איורים 2א, 2ב).

איור 1א. שריד למבנה משרדים בכניסה למתחם בית הנערה.
צילום: עיריית עמית'כהן, ספטמבר 2021

איור 2א. שריד לבית המגורים של בעל החווה, נורמן שיפר.
צילום: עיריית עמית'כהן, ספטמבר 2021

ובצורך בשימורם. ייתכן שהשלמת המידע תיתן מענה לתהייה מה לתל-אביב-יפו בהוד השרון, תעודד את שימור הנכסים ההיסטוריים, ותקדם את שמירת המכלול כולו כריאה ירוקה בתוך מרקם עירוני שפיתוחו מואץ כל כך.

מאמר זה מתבסס על שלושה מקורות עיקריים: ספר שיצא לאור בעברית בשנת 2005 ובאנגלית בשנת 2014 (עמית'כהן, 2005, עמ' 46–51; Amit-Cohen, 2014, 50-56); תיק תיעוד מקדים למתחם בית הנערה שהוכן בשנת 2012 (ויטריאול ומימר, 2012).

המובלעת התל-אביבית הייתה במשך שנים בסיס למחלוקות בין שתי רשויות: האחת, העיר הוד השרון, שהיא למעשה חיבור של כמה מושבות – רמתיים, מגדיאל, כפר הדר ורמת הדר – יישובים חקלאיים שנוסדו בשנות העשרים של המאה ה-20 על ידי איכרים בעלי הון זעיר והתבססו בעיקר על מטעי הדלים. האחרת, תל-אביב-יפו, שלעומת הוד השרון, הגובלת במתחם בית הנערה, בינה לבין המתחם אין רצף מוניציפלי. מצב זה גרם לכך שהשטח של 130 הדונם נתפס במשך כל השנים על ידי הוד השרון לא רק כמובלעת תל-אביבית, אלא כגורם המונע ממנה להתפתח בהתאם לצרכיה האורבניים. שרידי החווה ומבני הציבור מגודרים בגדר תיל ומצבם המתפורר מעיד על יחסן של הרשויות כלפיהן: לתת לשיני הזמן לעשות עבורן את המלאכה, ובכך להקל את קידומן של תוכניות הבנייה באזור. בשנת 2003 ננטשו המבנים בשטח שהיה בבעלות עיריית תל-אביב-יפו והקנו למתחם את שמו, "בית הנערה" (ראו בהמשך). מאז קידמה עיריית תל-אביב-יפו תוכניות למכירת השטח שבבעלותה לבניית בתי מגורים ולהקמתו של פארק. עיריית הוד השרון עצמה הוסיפה בשנים אלה ללטוש עיניים לשטח ולהציג תוכניות משלה, ובהן שילוב במתחם אוניברסיטאי או כחלק ממתחמי מגורים, מענה לביקוש הולך וגדל להתגורר בשטחה. את השרידים שנתרו מהחווה הפרטית שבשולי מתחם בית הנערה הזניחה עיריית הוד השרון, וחיכתה לפתרונה של סוגיית הבעלות על הקרקע במתחם כולו.

ראשי ערים התחלפו, משפטים נערכו, ובסופו של דבר נמכר המתחם שבבעלות עיריית תל-אביב-יפו לחברת ישראל קנדה. זו יעדה אותו לבנייה למגורים בתוך פארק פתוח. באוגוסט 2020, לבקשת עיריית הוד השרון, החליטה המועצה הארצית לתכנון ולבנייה לעצור את התוכנית שהציגה חברת ישראל קנדה לבניית שכונת מגורים, להגבהה ולציפוף המבנים, ולאפשר חשיבה מחודשת בנושא. במאי 2021 קבעה המועצה הארצית כי את מתחם בית הנערה יש לשמר כשטח פתוח, את מתחמי המגורים שנועדו להיבנות בו יש להעביר לשטחים בנויים קיימים בהוד השרון, וכן יש לעודד את שימור השרידים ההיסטוריים שנתרו במרחב.

החלטת המועצה הארצית זימנה לקבוצה האחראית לתכנון המתחם כולו אפשרות לעשות סדר בשלל השמות שדבקו במתחם ולתעד כראוי את נכסי המורשת שנתרו בו: את השרידים הקשורים ב"משק הגדול" של הקנדי נורמן שיפר, את שרידי "המעון העירוני לילדים בהדר" שהקימה עיריית תל-אביב בשנת 1946 בקרקעות המשק הגדול, ואת מתחם "בית הנערה" עצמו.

◀ שלהי שנות העשרים ואילך: שרידי מורשת ותיעודם

שני מקבצי מבנים היסטוריים טבועים בתוך חורשות עצים שזכו לכינוי מכלול "בית הנערה".

נורמן שיפר והמשק הגדול

ב־3 בדצמבר 1923 התאספו במונטריאול נציגי הארגונים הציוניים בקנדה כדי לדון בהיערכותם לפעילות ציונית בקרב הקהילות היהודיות, בעקבות הצהרת בלפור וסיומה של מלחמת העולם הראשונה. רשימת המשתתפים כללה את שמו של פעיל בעיר ויניפג, נורמן (נחום) שיפר (Schiffer). שיפר

נולד בפולין בשנת 1888, ובהיותו בן 16 היגר עם אחיו לקנדה והתיישב במונטריאול. שנתיים אחר כך נדד מערבה כדי לעבוד בחווה חקלאית בבעלות יהודית סמוך לעיר ויניפג. כשהיה בן 19 התחתן עם בתו של האיכר, תרזה דייוויס, ולאחר מות האב ירש את החווה. הוא חזר לפולין כדי להביא את הוריו וחמישה מאחיו שנתרו בפולין, שב לחווה והחליט להתמחות בתעשיית החומץ. בתקופת מלחמת העולם הראשונה הקים בוויניפג בית חרושת לחומץ ופתח בית מסחר גדול. הוא הצטרף לפעילות ציונית וב־1923, בהיותו בן 35, נבחר לסגן נשיא קרן קימת לישראל בוויניפג. שיפר נדד בין ויניפג למונטריאול והיה לאחד הדוברים המרכזיים בקהילה היהודית הקנדית, שקראה לפעילות ציונית ולחיזוק ההתיישבות בארץ ישראל.

בסוף שנת 1927, בשנים שבהן התגלתה התאמתן של קרקעות החמרה שבמישור החוף לגידולי הדרים, הגיע לארץ ישראל עם אשתו ושבעת ילדיו (שנה אחר כך נולדה בתו השמינית). שיפר ועימו משקיע נוסף – יעקב הלפרין, גם הוא יהודי קנדי תושב ויניפג – רכשו בתימוכו של יהושע חנקין 1,032 דונם באדמות אבו כישך, סמוך לירקון, נטעו פרדס וחלמו להרחיב את השקעותיהם במפעלים כלכליים נוספים (איורים 3א, 3ב, 3ג). שנתיים לאחר עלייתו חלתה תרזה, אשתו של שיפר, ובשנת 1930 שבה המשפחה לקנדה כדי שתזכה לטיפול רפואי. האישה נפטרה חודשים מעטים אחר כך. שיפר שב לארץ ישראל, נישא מחדש והוסיף לקדם את תוכניותיו לפיתוח מפעלים כלכליים בארץ ישראל.

בשנים הראשונות לפעילותו בארץ ישראל פרסם שיפר כתבות בעיתונות הקנדית וסיפר בהן על תוכניותיו להרחיב את אחיזתו בארץ ישראל ולהגדיל את שטחי חוותו ל־4,000 דונם. הוא ביקש להקים בשטח זה יישוב חקלאי שייקרא גבעת הארבעה, לזכרם של ארבעה צעירים יהודים שנהרגו בכפר סבא במאורעות 1921. הוא הזמין מתיישבים מיישובים יהודיים בערבות שבמערב קנדה – ססקטון (Saskatoon), אדמונטון (Edmonton), קלגרי (Calgary) ורג'ינה (Regina) – להצטרף אליו להקמת היישוב החדש. לקריאתו של שיפר לא הייתה היענות, בעוד הוצאות החזקת המשק החקלאי בארץ ישראל גדלו. הקשיים וההכרה בהבנתו המעטה בניהול חוות מטעים בארץ ישראל הביאו אותו למסור את ניהולה למנהל עבודה, בפיקוח בנק הפועלים ביפו. תכתובת בין שיפר ליוסף אהרנוביץ, מנהל הבנק ביפו, מעידה על מצב המשק הגדול, כפי שכינה שיפר את חוותו, בשנים הראשונות להקמתו.¹

למנהל העבודה נבחר עשהאל צוקרמן, לימים אחד מרוכשי הקרקעות המרכזיים עבור הכשרת היישוב ב"דרום" (הכינוי שדבק בקרקעות וביישובים מדרום לרחובות לפני 1948) ובנגב. לצד המטעים הקים עשהאל חממה לשתילי הדרים, רפת ולול, ובחן אפשרות לגדל ירקות. בעצת בנק הפועלים החליט שיפר למסור חלק מהקרקע שבבעלותו לקבוצה של פקידיים, מורים ובעלי מלאכה שהתגוררו בתל-אביב וחלמו על בית בכפר. ואכן, בדצמבר 1929 מכר שיפר 129 דונם מתוך ה־1,000 שהיו ברשותו לקבוצה בתל-אביב. נוסף על הקרקעות שקנו מנורמן שיפר רכשו חברי הקבוצה מידי חברת הכשרת היישוב עוד 325 דונם, ועל שטח של 454 דונם הקימו את המושבה כפר הדר (חשביה, 1997, עמ' 50–52).

¹ הארכיון הציוני המרכזי בירושלים (להלן אצ"מ), תיק A238/17.

איור 3א. חנוכת "בן שפר והלפרין", 1929. ארכיון פרטי, עיריית עמית'כהן. מימין לשמאל: פועל, יעקב הלפרין, תרזה ונורמן שיפר, יהושע חנקין, עשהאל צוקרמן, פועלים

איור 3ב. נורמן שיפר, 1929. ארכיון פרטי, עיריית עמית'כהן

איור 3ג. בית נורמן שיפר, 1936. ארכיון פרטי, עיריית עמית'כהן

◀ עיריית תל-אביב וההתעניינות בקרקעות השרון להקמת מוסדות שיקומיים

מה לעיריית תל-אביב בקרקעות מרוחקות מהעיר עצמה, ועוד במטרה ליעדן להקמת מוסדות שיקומיים לחינוך מיוחד ולטיפול בילדים מוזנחים? לתופעה זו שני הסברים: (1) גישות חינוכיות שהעדיפו הקמה של מוסדות שכאלה בלב פרדסים; בשטחים מרוחקים ממקומות יישוב, באווירה מבריא, שבה ניתן מקום מרכזי לעבודה חקלאית (רזי, 2009); (2) מחירן הנמוך יחסית של קרקעות חקלאיות, ומערכת מוניציפלית שאיננה סדורה דייה בתקופה של טרום מדינה, תקופת המנדט. ואכן, בתקופת המנדט, בעקבות העלויות הגדולות (השלישית, הרביעית והחמישית) ומלחמת העולם השנייה, התרחבה תופעת הילדים המוזנחים, חסרי הבית והחולים, והביקוש לקרקעות מרוחקות להקמת מוסדות לטיפול בהם, גדל.

תחילה שוכנו הילדים בחווה, בבית משפחת שיפר, אך בשנות החמישים הוחלט להרחיב את המעון העירוני לילדים בהדר, ובשטח הפרדס שננטש נקרו עצים והוקמו בשנת 1952 כמה מבנים חדשים: שלושה מבני מגורים, כל אחד מהם לשלושים ילדים; בית למנהל המוסד; שני בתים למשפחות המדריכים; חדר אוכל שכלל את משרדי ההנהלה. כן הוכשרו מגרש כדורגל ודרכים. בשנות השישים הוחלט על הרחבה נוספת ונבנו כיתות לימוד, אולם ספורט, כינת ח'י, מרפאה, בית מגורים נוסף לילדים, ובית המגורים של משפחת שיפר איבד את מרכזיותו. בשנים אלה נבנה בית הספר לנערות "מוסד בית הנערה", והחינוך בו, כמו במעון העירוני, הושתת על שילוב בין מקצועות לימוד רגילים לבין עבודה חקלאית. בשנות השמונים שולבו בו קורסי הכשרה מקצועית, ספרות, תפירה, מלאכת יד, כלכלת בית ולימודים טכנולוגיים, ונבנו כיתות לשם כך. השינוי שחל במעמדה המוניציפלי של הוד השרון בשנת 1990 שינה את יחסה של העירייה החדשה למצב שבו בתוך המרחב הנתון לשיפוטה קיים שטח בבעלות עירייה אחרת. משום כך החלה במשא ומתן לשכנע את עיריית תל-אביב-יפו להוציא מהשטח את המוסדות השיקומיים ולהעבירם לתחומיה העירוניים, ואת הקרקע שתתפנה ליעד לבנייה, וכך לתת מענה לביקושים הגדלים להתגורר בהוד השרון. עיריית תל-אביב-יפו נענתה, אבל ביקשה לנצל את השווי הנדל"ני של הקרקע ופרסמה תוכנית משלה.

◀ סיכום: המאבקים לשמירה על המכלול הירוק ועל שרידי המורשת בתחומי

בעשורים הראשון והשני של המאה ה-21 קידמה עיריית תל-אביב-יפו תוכניות לבנייה רוויה במתחם בית הנערה. עיריית הוד השרון חמדה גם היא את השטח לבנייה למגורים, אבל בשנת 2018, בעקבות חילופי ראשי ערים, שינתה את עמדתה ודרשה לשמור על המתחם כריאה ירוקה ולזכות באישור לבנייה רוויה באזוריה הבנויים. הדרישה תאמה את תוכנית האב להוד השרון, שקודמה עוד בשנות התשעים של המאה ה-20. ערעורה צלח, וכפי שהוזכר לעיל, בעלי החברה שקנו את הקרקעות התחייבו בשנת 2021 לשמר את מאפייניו הפתוחים של המרחב, נופו

עם נורמן שיפר הם יצרו יחד אגודה שיתופית שמטרתה הייתה לפתור במשותף את בעיות המים, הכשרת הקרקע ושיווק הפרי.

ייסודה של המושבה כפר הדר עודד את שיפר, ובסוף אותה שנה החליט לממש את חזונו להגדיל את אחוזתו החקלאית. עם קבוצת חברי האגודה בכפר הדר הוא נשא ונתן עם נציגי חברת הכשרת היישוב על רכישת 1,000 דונם נוספים, "שהם טובים למטעי הדורים, שההכנסה מהם מובטחת".²

בעצת מנהל העבודה עשהאל ונציגי בנק הפועלים נוספו לנטיעות ההדרים שטחי בנות, ופועלים ומתיישבי כפר הדר סיפרו כי "המשק הגדול של שיפר הוא דוגמה למשק מפואר לחוף הירקון" (חשביה, 1997, עמ' 53). התפעלותם נבעה לא רק מהפיתוח שחל בחווה, אלא בעיקר מתפיסתו הכלכלית של שיפר ולפיה יש לקדם את הפועלים בחוותו, לכן הוא הקפיד לשלם להם שכר גבוה, ולמי שלא נמנה עם מתיישבי כפר הדר הבטיח עשרה דונמים מהשטחים שבבעלותו.

משקו של שיפר ופועולותיו לעידוד הכשרתם ועבודתם של הפועלים היו למנוף כלכלי לכפר הדר וליישובים נוספים בשרון. ההכשרה שזכו לה והכסף שחסכו הקלו עליהם להתיישב במושבות במשקים זעירים, 5–25 דונם למתיישב. אבל חלום המשק הגדול של שיפר עצמו נשבר, ובשנת 1932 הוא פשט את הרגל. בקשותיו לעזרה מאחיו שהתגורר בוויניפג ומהקהילה היהודית שם לא נענו.³ לכיסוי החובות מכר הבנק את רכושו של שיפר – הקרקע, הבית ומבני המשק.

נורמן שיפר הוסיף להשקיע בעסקי נדל"ן בחיפה ובתל-אביב, שבה התגורר וניהל קיוסק, בראשית שנות השישים עבר לרמת השרון ועסק במכירת פוליסות ביטוח חיים, בעיקר ליהודי קנדה, אבל ההתלהבות שאפיינה את הקמת החווה החקלאית לא חזרה. הוא נפטר בינואר 1964 ברמת השרון והוא בן 47.⁴ מפועלו של שיפר בשרון נותרו רק עדויות מעטות, והבולטות שבהן אלה שרידי המשק הגדול בהוד השרון.

מתחם בית הנערה

ממסמכי עיריית תל-אביב עולה שהקונה העיקרית של קרקעות שיפר ושל מבני המשק והבית הייתה משפחת אליס. המשפחה החזיקה בקרקע כ-12 שנים, ובשנת 1944 פתחה במשא ומתן עם עיריית תל-אביב להעברת הקרקע והמבנים לבעלותה כדי להקים בו מוסד חינוכי.⁵ בשנת 1946 הוקם בשטח מוסד לחינוך מיוחד, "המעון העירוני לילדים בהדר". לאחר האיחוד בין המושבות הדר ומרמתיים (נובמבר 1951) שמו השתנה והוא נקרא "המעון העירוני לילדים בהדר-מרמתיים". בשנת 1960 הועבר למתחם זה מתל-אביב המוסד "בית הנערה", ושני המוסדות פעלו זה לצד זה במשך כמה עשורים. בשלב מסוים המוסד לחינוך מיוחד, המעון העירוני לילדים הדר-מרמתיים, שינה את שמו ל"פנימיית גבעת הוד". בראשית שנות האלפיים נהרסו מבני בית הנערה, ופנימיית גבעת הוד הוצאה מהמקום. התפתחויות אלה גרמו לטשטוש בהבחנה בין האירועים ובין המוסדות החינוכיים, וגם להעדפת הקיצור "בית הנערה" שדבק במתחם המוזנח.

² שיפר לחנקין, 11.6.1931. אצ"מ, תיק A238/17.

³ בקשה לעזרה. מודעה ביידיש, דאס אידישע ווארט, 13.11.1931. ווינפג, הארכיון היהודי בטורונטו.

⁴ ריאיון עם הדרה פז, קרובת משפחה. משואות יצחק, 14.1.2003.

⁵ ההסכם נחתם ב-4 ביולי 1945. ארכיון העיר תל-אביב, תיק ב/4-2139.

ונכסיו ההיסטוריים, אלא שאז התגלו הקשיים בתיעוד הנכסים, האירועים והתוכניות המקוריות של המבנים.

לקשיים אלה כמה סיבות: (1) חסרונן של ארכיון שיאצור את הפעילות החקלאית בארץ ישראל של חברות ואנשים פרטיים. המועצה המקומית הוד השרון הוקמה רק בשנות החמישים, תחילה בחיבור בין רמתיים וכפר הדר (1951), ואחר כך בתוספת של מגדיאל ורמת הדר (1964). ארכיון מסודר אורגן רק כשהוכרזה לעיר (1990); (2) המבנים במתחם בית הנערה נבנו ללא אישור, על קרקע שייעודה חקלאי. בנייתם קדמה לשנת 1965, שבה פורסם חוק התכנון והבנייה ש"יצר" סדר בתכנון יישובים ובקביעת ייעודי הקרקע בהם. ואכן בארכיון עיריית תל-אביב-יפו מרובות פניות להסדרת מצב זה החל מהמחצית השנייה של שנות השישים ואילך; (3) שיני הזמן, ואלה פגיעתן רבה ככל שמתרחקים ממועד האירועים ומהדמויות המעורבות. כך קורה שלא רק איתורו של המידע נתקל בקשיים, אלא גם אין מי שיתערב בתהליך קבלת ההחלטות וידחוף לשימורם של הנכסים ההיסטוריים.

הסיבות כולן מחדדות עוד יותר את חשיבותו של התיעוד לשימור "סיפורו של מקום": הסיפור של העיר הוד השרון בשלבי התפתחותה השונים, והסיפור הרחב יותר, של תהליך ההתהוות של מפת ההתיישבות. לשני הסיפורים יחד עדויות במרחב הארץ-ישראלי, ולעדויות אלה תרומה לצביונם של שטחים פתוחים, בעיקר באותם מרחבים שזכו להגדרה "נוף כפרי פתוח" בשנת 1993 (תמ"א 31). נוכחותם במרחב מייצרת חוויה לשוהים בו, מחזקת את היחס למקום ואת הרצון להיות מעורב בשימורו.

< על המחברים:

עירית עמית-כהן | amitcoi@biu.ac.il

פרופ' עירית עמית-כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, ומתמחה בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. פרופ' עמית-כהן חברה בוועד המנהל של איקומוס ישראל ובוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

יוסי ויטריאול | vitril30@gmail.com

ד"ר יוסי ויטריאול, מתכנן סביבתי ויועץ שימור, מומחה בתיעוד אתרי מורשת שהוקמו בשטחים פתוחים ובמרחב הכפרי.

מקורות

ארכיונים

ארכיון העיר תל-אביב בתל-אביב-יפו.
ארכיון היהודי בטורונטו.

ארכיון הציוני המרכזי בירושלים (אצ"מ).

מסמכים וספרים

- ויטריאול, י' ומימר, נ' (2012). תיק תיעוד מקדים: מתחם בית הנערה הוד השרון. הוכן עבור משרד אדריכלים מימר נאור.
- חשביה, א' (1997). עיר בירוק: סיפורה של הוד השרון. מלוא.
- עמית-כהן, ע' (2005). החידה מאחורי הברושים. מאגנס.
- רז, ת' (2009). ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית. עם עובד ומכללת ספיר.
- תמ"א 31: תוכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, פיתוח וקליטת עלייה. אושרה בינואר 1993, ופעם נוספת בשנת 2008. משרד הפנים, ממשלת ישראל.
- Amit-Cohen, I. (2014). Zionism and Free Enterprise. De Gruter and Magnés.

ערכים ושימור נכסי מורשת בעידן של מחלוקות

נכסי מורשת וערכיהם התרבותיים מעוררים במהותם מחלוקות שמקורן בגישות המשתנות עם הזמן לערכי מורשת תרבות. כדי לשמור על הנכסים מאובדן ומחיקה מקדמים ארגונים בין-לאומיים ומדינות אמנות והמלצות הכוללות קריטריונים לאפיין ערכי תרבות שזכו להסכמה רחבה, ומעת לעת בוחנים את האמנות והכללים האלה ומעדכנים אותם.

השנתיים האחרונות התאפיינו במשברים – מדיניים, כלכליים, אקלימיים ובריאותיים, ובאלה נכרכו תהיות בדבר מעמדם של ערכי מורשת תרבות והנכסים המייצגים אותם. פסלים שהנציחו מעשי גבורה ועמדות שאינן תואמות את גישות ההווה הושחתו וגם נהרסו. ייתכן שאת ההשחתה וההרס אפשר היה למנוע בעזרת כללים מוסכמים, ולפיהם גם לנכסים שהפכו לסמל והם מייצגים ערכי תרבות "צורמים" יש זכות הישרדות, בגלל תפקידם ההיסטורי והחינוכי.

האמנה להגנת נכסי תרבות בעת עימות מזוין

גדעון קורן

< תקציר

בשנים האחרונות עולות שוב לסדר היום הציבורי סוגיות הקשורות באמנת האג להגנת נכסי תרבות בעת עימות מזוין, שפורסמה בשנת 1954 (Convention for the Protection of Cultural Property in the event of Armed Conflict), ובאה לעולם בעקבות מלחמת העולם השנייה וההרס המסיבי שנגרם במהלכה (איור 1), בעיקר ברחבי אירופה (להלן – אמנת האג).¹ לאור העובדה שעימותים כאלה מתרחשים בימינו לא רק בין מדינות, והרס נגרם גם על ידי ארגונים חברתיים שאינם "מדינתיים" או במהלך עימותים בין קבוצות שונות בתוך אותה מדינה, מתעוררות סוגיות מורכבות רבות שלא עמדו על הפרק בעת כריתת האמנה. ישראל נקלעה למצב עימות שכזה בחודש מאי 2021, במהלך תסיסה ואירועי הרס וכגיעה בנכסי מורשת תרבות בערים שמתגוררת בהן אוכלוסייה מעורבת, יהודים וערבים (איור 2). מצב זה דחף לעיסוק מחדש בישראל באמנת האג, בתוכנה ובמהותה. מטרת המאמר היא לתאר את הרקע ליצירת האמנה, לסקור את תוכנה ואת השלבים השונים בהתפתחותה, ולתאר את הדרכים הנבחנות כיום להתמודדות עדכנית עם אתגריה.

< מבוא

מאז מלחמת העולם השנייה, ולקראת אימוץ האמנה למורשת עולמית בשנת 1972 (Convention Concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage), התחזקה מאוד המודעות לשימור ההליכים שהובילו לניסוח האמנה למורשת עולמית, וכך גם האפשרות שנפתחה להכיר באתרי מורשת כבעלי חשיבות אוניברסלית ולא רק מקומית, שדרגו את מעמדם של כלל אתרי המורשת ברחבי העולם כולו, הרחיבו את מעגל העוסקים במלאכת השימור והגבירו את המודעות לנושא. השאיפה לזכות בהכרה "עולמית", ולא רק מקומית, בחשיבותם של אתרים הנושאים ערכים יוצאי דופן (Outstanding בלשון האמנה) הביאה עד מהרה לחיפוש אינטנסיבי אחר ההצדקה להצטרף לאמנה למורשת עולמית, ולהרחיב את המספר והמגוון של אתרים הזכאים להיכלל ברשימת המורשת העולמית; לא רק "מונומנטים", אלא גם נכסים ואתרים המייצגים מורשת תעשייתית, ורנקולרית, דתית, צבאית ופוליטית, מסורות ואורחות חיים שעברו מן העולם. להתפתחויות אלה היו השלכות נוספות על מעמדו של תחום הדעת המתמקד במורשת התרבות, במאפייניה ובהיבטיה השונים.

מאמר זה ידון בנגזרת אחת של ההתפתחויות שחלו בתחום מורשת התרבות – הטיפול במישור הבין-לאומי בשימור נכסי התרבות בעת עימות מזוין. לשם כך נסקור את הרקע לחקיקת אמנת האג; את תוכן האמנה והתפתחותה, את שני הפרוטוקולים שצורפו אליה ואת הזיקה בינם לבין האמנה למורשת עולמית; נתאר כיצד אמנה זו יושמה במהלך השנים, נפרט את ממצאי המחקר שנעשה על אודותיה עבור אונסקו, ונסיים בתיאור תפקידה ומעמדה בהווה.

< הרקע לאמנת האג

אמנת האג היא אמנה ספציפית שנחתמה בהאג שבהולנד במאי 1954. הרקע לחתימת האמנה היה ההרס הנרחב של אתרים בתקופת מלחמת העולם השנייה עקב הפצצות מסיביות, גם מהאוויר וגם מהקרקע, על

מילות מפתח:

אמנת האג, מורשת תרבות, עימות מזוין, אונסקו

¹ לנוסח מלא של אמנת האג והפרוטוקולים שלה, ראו <https://www.icomos.org/en/what-we-do/image-what-we-do/152-the-hague-convention>

האיורים מציגים את הפגיעה בנכסי מורשת תרבות. הפגיעה בנכסים ההיסטוריים והדילמות שעוררה מבטאים את הנושאים שאמנת האג דנה בהם. איור 1. הרס מבנים במהלך הבליצ' על לונדון במלחמת העולם השנייה, 9 בספטמבר 1940. מקור: ויקיפדיה, נחלת הכלל איור 2. הרס המצוי במתחם עכו העתיקה (מסעדת אורי בורי) במהלך מהומות מאי 2021. צילום: נעמה נאמן מזרחי

מתרחש העימות המזוין; גם אם בעבר לא נכלל האתר ברשימת האתרים הראויים לשימור, כעת אפשר לכלול אותו ברשימת אתרים הנהנים מ"הגנה מיוחדת" מכוח האמנה. להגנה זו עוד נשוב בהמשך.

אמנת האג, כרבות אחרות מאותה תקופה, הכירה בחשיבותו של ארגון האו"ם, שקם אף הוא לאחר מלחמת העולם השנייה במטרה לסייע ביצירת "סדר עולמי חדש", למנוע מלחמות ולספק בסיס לדיאלוג בין מדינות. האמנה הטילה על אחד מארגוני האו"ם – אונסקו (The United Nations Education, Science and Culture Organization, UNESCO) – את האחריות ליישומה.

סמוך לקבלת האמנה (ב־14 במאי 1954) התקבל גם הפרוטוקול הראשון שלה. פרוטוקולים הם כלים מוסכמים או נלווים ליישום האמנה, הקובעים שורה של כללים נוספים לאמנה עצמה. המטרה המרכזית של הפרדתם מהאמנה עצמה היא לאפשר למדינות החברות להיות סלקטיביות בנורמות שהן מתחייבות לקבל על עצמן. מדינות מקבלות על עצמן התחייבויות עקב הצטרפות לאמנה, ובמקרה שיש התחייבויות שחלק מהמדינות מתנגדות להן עלול להיווצר מצב שבו היענות להצטרף לאמנה תהיה מצומצמת, וכך תיפגע האפקטיביות שלה. אחד הכלים להתמודד עם מצב זה הוא פרסום של פרוטוקולים הנלווים לאמנה המרכזית, ושלאישור קבלתם מצטרפות המדינות בנפרד. זאת הסיבה המרכזית לקבלת הפרוטוקול הראשון סמוך לקבלת האמנה. הרכיב המרכזי שהפרוטוקול הראשון מטפל בו הוא האיסור הספציפי להוציא נכסי תרבות משטחים כבושים. במדינות רבות בעולם סוגיית ההתנהגות בשטחים כבושים רלוונטית זה שנים רבות, והייתה כך גם בתקופות שבין מלחמות העולם, ובחלקן אף לפני מלחמת העולם הראשונה. כל מבקר במוזיאונים החשובים באירופה נהנה לראות בהם נכסי תרבות רבים ש"הועברו" ממדינות במזרח התיכון, באסיה וגם באזורים האחרים, בין שעקב כיבוש ועימות מזוין בין שעקב הסדרים בין־לאומיים אחרים דוגמת מנדטים למיניהם, קולוניאליזם ועוד. מצב זה גרם לכך שההיסטוריה של חלק מהמדינות עוררה בהן התנגדות לקבל על עצמן נורמות שהן כבר "הפרו". יתר על כן, הפרוטוקול מטפל לא רק באיסור על הוצאת נכסי התרבות והעברתם, אלא גם מסדיר מנגנונים מאוד מפורטים להשבת נכסי תרבות למדינות שמהן הוצאו. היבט זה גרם למדינות שהיו מוכנות לתמוך באיסור גזל נכסי תרבות בעתיד להסתייג מהצטרפות לאמנה, שמה יצטרכו להתחייב להשיב נכסי תרבות ש"השיגו" והעבירו בעבר לשטחן. כתוצאה מכך, ועל אף מרכזיותו בתחום שימור המורשת, נושא ההגנה על נכסי התרבות הניידים הוצא מהאמנה ונכלל בפרוטוקול נפרד. ההפרדה אפשרה למדינות רבות להצטרף לאמנה עצמה, ולא לפרוטוקול.

הפרוטוקול השני (26 במרץ, 1999) רלוונטי אף הוא לעניין הגנת נכסי התרבות. הוא התקבל, בין היתר, עקב הוספת פרוטוקולים לאמנת ז'נבה בשנת 1977.³ כידוע, אמנת ז'נבה היא האמנה המרכזית המטפלת

ריכוזי אוכלוסייה אזרחיים ועל הערים המרכזיות באירופה. ההפצצות במלחמה הזאת כונו בחלקן באופן מובהק לפגיעה בחברה האזרחית – בנפש, ברכוש ובמורל הלאומי – ובמסגרת זאת להרס מכוון של סמלים לאומיים, שרובם ככולם הם נכסי תרבות רבי־משמעות. כחלק מההיערכות בתום מלחמת העולם השנייה החליטו מדינות העולם המערבי המנצחות לנסות לקדם סדר עולמי חדש בתחומים אחדים. נוכח ההרס הנרחב שהתגלה בתום המלחמה, הוחלט לשקם מרכזים עירוניים היסטוריים ומבנים היסטוריים ולהגן על נכסי מורשת התרבות, ועל ידי כך לייצר מציאות חדשה שתאפיין את העולם בשנים הבאות.

בפרספקטיבה היסטורית, חשוב לציין שהרס ושוד של נכסי תרבות אינם המצאה של המלחמות המודרניות. כבר בימי קדם נהרסו ונפגעו נכסי תרבות, לפעמים לשם נקם בלבד. בימי הביניים נתפסו שוד והרס של נכסי תרבות כתוצר לוואי של כל מלחמה. זאת ועוד, אמנת האג אינה ההסכם הבין־לאומי הראשון לשמירת מורשת בעת מלחמה. קדמו לה הסדרים בין־לאומיים משלהי המאה ה־19, כפי שמתואר בהקדמה להסכם רוהריץ (Roerich Pact), שנחתם בווישינגטון בשנת 1935, ונועד להגן על מוסדות אומנות ומדע וגם על מונומנטים היסטוריים.² באתה הקדמה נזכרות הוראות שנכתבו בשנת 1899 ובשנת 1907 בדבר הגנה על נכסי תרבות מפני הפצצות של כוחות ימיים בזמן מלחמה.

< תוכן אמנת האג

אמנת האג ככלל מתייחסת להגנה על כל מכלול תרבותי ולא רק על מורשת בנויה. היא מגינה על אתרים בעלי חשיבות ארכאולוגית, אדריכלית, אומנותית והיסטורית, ועל נכסי מיטלטלין כגון יצירות אומנות, כתבי יד, ספרים, אוספים מדעיים וכיו"ב.

המחויבות המרכזית של המדינות שהצטרפו לאמנה היא להגן על נכסי התרבות ולכבדם בעת עימותים מזוינים, בין־לאומיים ומקומיים. במסגרת זו על המדינות לנקוט אמצעים מעשיים – העיקריים שבהם הם הקמת יחידות מיוחדות אשר יפעלו במסגרת הכוחות המזוינים וינחו את הכוחות הפועלים בשטח להימנע מפגיעה בנכסי תרבות מוכרים. עוד יהיה עליהן לסמן מראש מבנים חשובים ואתרים בעלי חשיבות תרבותית בסימון מיוחד אשר נקבע באמנה, מובלט בתצלומי אוויר או במפות, ונועד להבהיר לכוחות כי מדובר במבנה או באתר שיש להישמר מפגיעה בהם. בנכסים כאלה אף נאסר לעשות שימוש לצרכים צבאיים, כדי למנוע פגיעה בהם בתגובה לאותם שימושים.

חשוב לציין גם כי האמצעים שהאמנה והפרוטוקולים מעודדים לנקוט בהקשר של עימות מזוין מחולקים לשלוש תקופות זמן: לפני העימות, במהלכו, וגם לאחריו – מחויבויות הכוללות בקרה על הנזקים שנגרמו, שיקומם וכיוצא בזה.

להוראות הנוגעות לעניין המרכזי – ההתנהלות הקשורה לעימות המזוין – הוסיפה האמנה עוד רכיב: אפשרות להכיר באתר מורשת בתקופה שבה

² Roerich Pact – Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments (15 April, 1935). <https://did.li/EIxlC>
³ אמנת ז'נבה היא למעשה ארבע אמנות שונות: הראשונה (1864) עסקה בטיפול בפצועים בשדה קרב והקימה את ארגון הצלב האדום; השנייה (1906) החילה את אותם עקרונות גם על לוחמה ימית; השלישית (1929) התמקדה בטיפול בשבויי מלחמה. בשנת 1949 שוכתבו שלוש הראשונות לכלל אמנה אחת והתקבלה הרביעית, העוסקת בטיפול באזרחים בשעת מלחמה.

בדיני המלחמה עצמם, והיא מוכרת בעיקר בשל הטיפול בדיני שבויים ובזכויותיהם. העדכונים בשנת 1977 שיקפו שינויים שחלו בתפיסת ההגנה על אזרחים בשטחים שמתנהלות בהם המלחמות, יכולתם של האזרחים להמשיך במהלך חייהם, ובכלל זה בהגנה על סמלים ועל נכסי תרבות שלהם. כך קרה שבעקבות הפרוטוקולים שנוספו לאמנת ז'נבה נוסח באותה שנה הפרוטוקול השני הנספח לאמנת האג.

הפרוטוקול השני קבע ביתר פירוט את המנגנון של הכרה בנכסי תרבות בעלי מעמד מיוחד, הרחיב את אמצעי האכיפה הבין-לאומיים ושיפר את דרכי הענישה. בעיקר נוסף בו אמצעי שלא הופיע באמנה המקורית ובפרוטוקול הראשון, והוא אפשרות להטיל אחריות פלילית אישית על מי שמפר את הוראות האמנה ואת הפרוטוקולים שלה. בשנים האחרונות נכנסה האחריות הפלילית האישית לתוך הדין הבין-לאומי בצורה הרבה יותר אינטנסיבית. בעבר רווחה הגישה ולפיה האחריות לקיום הוראות באמנות בין-לאומיות מוטלת רק על המדינות: על הממשלות, ולא על אנשים באופן פרטי. אולם, היות שבמקרים לא מעטים התקשה המשפט הבין-לאומי להטיל סנקציות על מדינות, התפיסה השתנתה. כך התפרסמה סדרה נרחבת של אמנות שאימצו ושכללו את היכולת להטיל אחריות פלילית אישית על מי שמעורב בביצוע פעולות המנוגדות לאמנה.⁴

< התפתחויות שליוו את אמנת האג

את הקשיים בהתפתחות אמנת האג אי אפשר להבין לאשורם ללא התייחסות להתפתחות מקבילה – קבלת **האמנה למורשת התרבות העולמית** וכניסתה לתוקף בשנת 1972. ההתפתחויות ההיסטוריות שהובילו לפרסום אמנה זו החלו בשנת 1959, שבה עמדה מצרים להקים את סכר אסואן. החשש לפגיעה בנכסי התרבות במצרים הוביל ליוזמה בין-לאומית לאשר העתקה של עתיקות (כמו מקדשי אבו סימבל) למקום בטוח מהצפות. כדי לממן את הפרויקט גייסו כמה עשרות מדינות סכומים שנחשבו באותה תקופה להון עתק. שיתוף הפעולה הבין-לאומי הניח יסודות לגישה ולפיה מדינות יכולות להתארגן כדי לטפל יחד בנכסי מורשת הנתונים בסכנה. חשוב לשים לב שההקשר של היוזמה לא היה עימות מזוין, אלא פרויקט הנדסי אזרחי שסיכן נכסי מורשת.

לאור הצלחת הפרויקט, ובמטרה לשפר את שיתוף הפעולה הבין-לאומי, נוצרה אמנה ספציפית לשימור ולשחזור מונומנטים ואתרים. **אמנת ונציה (The Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites)**, שנכנסה לתוקף בשנת 1964, נחשבת עד היום למסמך המקצועי המכונן בתחום שימור המורשת הבנויה.⁵ בשנים הבאות התפתח דיון ציבורי והתחזקה המודעות הבין-לאומית לתחום השימור, הן של אתרי טבע הן של אתרי מורשת בנויה, ומודעות זאת קידמה גם את פרסומה של האמנה למורשת עולמית בשנת 1972. בהתפתחויות אלה חשוב לשים לב לשתי נקודות חשובות: האחת,

האמנה למורשת עולמית התקבלה מאוחר הרבה יותר מאמנת האג, שנמסרה אף היא לפיקוח של האו"ם ושל אונסקו. השנייה, באמנת המורשת העולמית כלולה הקביעה כי מדינות צריכות לפרסם רשימת אתרי מורשת בסיכון (סעיף 11.4). כלומר, נוצר מנגנון הקובע כי לצד אמנת האג, גם האמנה למורשת עולמית מטפלת באתרי מורשת בסיכון. למרות העיסוק הדומה, אין מדובר באותם אתרים ובאותם סיכונים. האמנה למורשת עולמית מתמקדת בעיקר בהכרה באתרים שהם בעלי חשיבות אוניברסלית,⁶ והיא מטפלת בסיכונים הרבה יותר רחבים – לא רק נזקי עימות מזוין, אלא גם נזקי שיטפונות, רעידות אדמה ונזקי טבע. בשנים האחרונות מודגשים הסיכונים שיוצר משבר האקלים. עם זאת, גם הנושא של סכסוכים מזוינים ומלחמות נזכר באמנה למורשת העולמית. למרות ההבדלים בין האמנות, בולטת בהן הכפילות בנושא ההגנה על מורשת התרבות עקב עימות מזוין.⁷ בהקשר זה חשוב להזכיר גם כי רשימת האתרים בסיכון באמנה למורשת עולמית נתפסת כרשימה זמנית, המתריעה על סכנות. נקודת המוצא באמנה זו היא שגורמי הסיכון יטופלו, וברגע שהסכנות יחלפו האתר יצא מרשימת האתרים בסיכון. הטיפול באתרים בסיכון מכוח האמנה למורשת עולמית התחיל בצורה חיובית מאוד, גם משום שהמופקדים על האמנה המשיכו במסורת שהחלה בסכר אסואן – גיוס משאבים בין-לאומיים לטיפול באתרים. עם האתרים המפורסמים הראשונים שהוכרו כאתרים בסיכון נמנים פארק ילוסטון, שזכה בתמיכה כלכלית מסיבית, ואיי גלפאגוס – אתר המורשת הראשון בעולם שזכה לטיפול, מתוך תפיסה שקיימים בו משאבים כלכליים שיכולים לעזור למדינה לנהל בעתיד באופן עצמאי. תפיסה זו הביאה לכך שבשנים הראשונות לאמנה, אתרים נכנסו לרשימת האתרים בסיכון אך ורק בעקבות בקשה של המדינה שהם נמצאים בה לקבל סיוע כלכלי.

דוגמה מובהקת לטיפול באתר בהקשר של עימות מזוין היא העיר דוברובניק, שספגה נזקים קשים מאוד מירי ארטילרי במהלך המלחמה ביוגוסלביה בסוף 1991. העיר נכנסה לרשימת האתרים בסיכון, ובתום המלחמה זכתה מדינתה, קרואטיה, בסיוע טכני וכספי ניכר לשיקום העיר, גם מאונסקו וגם ממדינות אחדות. השיקום התבצע בפרק זמן קצר יחסית, בתוך כשבע שנים, ובסוף 1998 נמחקה דוברובניק מרשימת האתרים בסיכון.

בשנים הבאות חלה תפנית בעייתית ביישום האמנה למורשת עולמית. ההתעניינות הגדלה בשימור מורשת התרבות, ההתחזקות של מעמד המורשת, הביקוש הגדל לתיירות באתרים אלה, ובעקבות זאת ההכרה בפוטנציאל הכלכלי שלהם – כל אלה עודדו מדינות רבות להגיש לוועדה למורשת עולמית בקשות לכלול אתרים שבתחומן ברשימת המורשת העולמית, משיקולים שלא דווקא נגעו לחשיבותם המיוחדת או לערכם האוניברסלי. כך קרה שאחדות מההגשות למועמדות התאפיינו במניעים פוליטיים. התפתחות זו גרמה לא פעם לפערים בין ההמלצות

⁴ בישראל שינוי זה עורר שיח ציבורי בשאלה אם פוליטיקאים ואנשי צבא בכירים יכולים לנסוע לחו"ל מחשש שיעצרו וינקטו נגדם הליכים בשל הפרת הוראות של אמנות בין-לאומיות.

⁵ כפועל יוצא מניסוח האמנה הוחלט שצריך להיות גם ארגון מקצועי שיתמחה בעניינים אלה. חלק מהמומחים שניסחו את האמנה, הקימו בשנת 1965 את איקומוס כארגון מומחים בין-לאומיים בתחום השימור. מאז ועד היום איקומוס מייעץ לאונסקו בסוגיות הקשורות לאמנה למורשת עולמית.

⁶ למען שלמות התמונה נציין כי הוראות האמנה יוצרות מחויבות של המדינות החברות לשימור המורשת בכללותה, גם אם חשיבותה מדינית או מקומית בלבד, אבל גולת הכותרת שלה היא, מטבע הדברים, אתרי המורשת העולמית, על חשיבותם האוניברסלית.

⁷ מאז קבלת האמנה, אתרי מורשת בסיכון מהווים בין חמישה לשישה אחוזים מכלל אתרי המורשת העולמית. כיום יש בעולם קצת יותר מ-1,100 אתרי מורשת עולמית, ומהם יותר מחמישים מוגדרים כאתרי מורשת בסיכון – לאו דווקא בהקשר של סיכונים עימות מזוין.

אם לא יקוימו דרישות מסוימות.⁹ מהלך זה אינו מסייע לשימור אותם אתרים ולעיתים.¹⁰

התופעה השלישית שהתפתחה היא פוליטיזציה של השימוש בהכרזה על אתרים בסיכון לפי האמנה למורשת עולמית, גם כאשר מדובר באתרים שאינם מוכרים כאתרי מורשת עולמית. תופעה זו נוגעת לישראל יותר מקודמותיה, שכן ניסיונות שכאלה נעשו על ידי המשלחת הפלשתינאית.¹¹ המשלחת הגישה סדרת בקשות להכרה ישירה באתרי מורשת בסיכון – כנסיית המולד בבית לחם, הטרסות החקלאיות שבכפר בתיר והעיר העתיקה של חברון – שאינם נכללים ברשימת אתרי המורשת העולמית.¹² אף שהבקשות לא ענו על הקריטריונים להכרה באתרים בסיכון – כפי שקבעו גם חוות הדעת שהגישה איקומוס ובהן המליצה על דחיית הבקשות – הם אכן נרשמו כאתרי מורשת בסיכון, וזאת עקב ההתנהלות הפוליטית המאפיינת בשנים האחרונות את הוועדה למורשת עולמית.¹³

ההתפתחויות שעמדנו עליהן והשינויים בגישה לאתרי המורשת בסיכון הביאו מטבע הדברים גם להפסקת ההכרה באתרים ככאלה מכוח אמנת האג, ויישומה של אמנת האג – נעצר כמעט כליל.¹⁴

< מצב אמנת האג במאה ה-21: אתגרים ומסקנות

הבעיות הרבות שליוו את אמנת האג והפוליטיזציה ביישום כלליה הובילו גורמים באונסקו לערוך מחקר מקיף על מצבה הנוכחי. המחקר שאונסקו הזמין התבסס על נתונים אמפיריים ועל כמה מקרי מבחן של מדינות שחוו עימות מזוין בשנים האחרונות, ובהן אפגניסטן, קמבודיה, אל סלבדור, לבנון, סוריה ועוד. מטבע הדברים לא נוכל לתאר את המחקר כולו, אולם נציין כי מסקנותיו העיקריות מציבות הרבה יותר סימני שאלה מאשר סימני קריאה בדבר מצב האמנה והרלוונטיות שלה כיום.¹⁵ הנושא הראשון שהמחקר הצביע עליו היה שהצטרפות לאמנה ולפרוטוקול השני עדיין מצומצמת. מרבית מדינות העולם לא חברות באמנת האג כלל – וכמחצית המדינות החברות באמנת האג לא הצטרפו לפרוטוקול השני. והיות שהפרוטוקול השני הוא המסגרת הבין-לאומית העיקרית לטיפול בסוגיות של עימות מזוין, אזי קיים סימן שאלה עד כמה מדינות העולם יצרו נורמות בין-לאומיות בתחום זה. נושא שני שנחקר ונבדק במדינות שונות קשור ביישום האמנה. ניתן

שהגישו הגופים המקצועיים לאונסקו בנוגע לאתרים הזכאים להיכלל ברשימת המורשת העולמית, לבין ההחלטות שקיבל הארגון בסופו של דבר. במילים אחרות, הדיונים באונסקו הפכו ל"תחרות יופי" שבה לא תמיד היה מקום לערכי תרבות, שהם הבסיס לפרסום האמנה למורשת תרבות ולהשפעה הרחבה שהייתה לה על אמנות שפורסמו אחריה. להתפתחות זו הייתה השפעה גדולה גם על אופן היישום של אמנת האג. אומנם בתחילה אמנת האג עודדה את המדינות לבקש את ההכרה המיוחדת עבור אתר הנמצא בסיכון, אבל עד מהרה התאפיינו אחדות מהבקשות בתופעות פחות חיוביות, ונוצר צורך בחשיבה מחודשת.

התופעה הראשונה הייתה שימוש בפרוטוקול השני המצורף לאמנת האג לצורך הכרה בחשיבות אתרים כמסלול "מקביל" לאמנה למורשת עולמית. כזכור, מדינה יכולה מכוח הפרוטוקול השני לבקש לרשום אתרי מורשת בסיכון מיוחד. מדינות שנדחתה בקשתן להכרה בנכס לאתר מורשת עולמית, או שהעריכו שאין לבקשה סיכוי להתקבל בגלל הידיעה שערכיו התרבותיים אינם עונים לקריטריונים הכלולים באמנה, ניסו להשיג את ההכרה בהם כאתרי מורשת מיוחדים, כנזכר בפרוטוקול השני. ואכן, בשנים הראשונות אחדים מהאתרים שנכללו ברשימה זו צורפו לא בגלל היותם בסיכון מיוחד לפגיעה עקב עימות מזוין או סיכון אחר. אחד האתרים הראשונים שנכנסו לרשימה היה קבוצת מערות כרייה בבלגיה (Neolithic Flint mines at Spiennes, Mons), שבין ערכיה לבין הקריטריונים הנכללים באמנה אין כל קשר, ובוודאי שלא היה חשש שהמערות תיפגענה בעת עימות מזוין. אלא שבלגיה ניצלה את שנכתב בפרוטוקול השני המלווה את אמנת האג.

התופעה השנייה נבעה מהשינוי שחל ביישום האמנה למורשת עולמית בשנת 1992. בשנה זו ארגון אונסקו החליט שהוא זכאי לפעול כדי לכלול ברשימת אתרי המורשת בסיכון גם אתרים שזכו להיכלל ברשימת המורשת העולמית, ושלהשקפת הארגון נמצאים בסכנה, גם אם המדינה שהנכס נמצא בה לא ביקשה זאת.⁸ עקב החלטה זו הוכרו אתרים בסיכון וזכו לכל ההגנות והתמיכה, אף אם המדינה חזרה והכחישה שהם נתונים בסיכון. מהלך זה גרם, כמובן, לשינוי בתפיסת ההגדרה של "אתרים בסיכון". במקום לראות בהכרה עמדה מקצועית ומקור לסיוע כספי, היא הפכה אמצעי לניגוח ולהעלבת מדינות, מעין "כרטיס צהוב" בדרך לשלילת הכרה באותו אתר כאתר מורשת עולמית,

⁸ בלי לפרט את כל הנהלים, באופן עקרוני בקשות לפי האמנה למורשת עולמית מוגשות על ידי המדינות החברות באמנה. אם ישראל רוצה להציע הכרה באתר כאתר מורשת עולמית, ישראל צריכה לבקש זאת. לעומתה רשות הגנים, אגודת חובבי הטבע או אנשים פרטים אינם יכולים לעשות זאת.

⁹ האמנה למורשת עולמית לא קבעה כל סנקציות, ולמעשה שלילת ההכרה מאתר מוכרז היא הסנקציה היחידה. לכן כאשר נוצרו באתרים בעיות מסוימות, קמה מחשבה שאם יכניסו אותם לרשימת אתרי המורשת בסיכון יהיה בכך משום איתות למדינה כי אם לא תטפל בהם כראוי, הם לא ייחשבו עוד לאתרי מורשת עולמית.

¹⁰ הפעם הראשונה שבה ננקט צעד זה הייתה ביחס לאתר מקלט הראם הלבן בעומאן בשנת 2007. האזהרה לא השפיעה, וההכרה באתר כאתר מורשת עולמית בוטלה. כך קרה גם בניסיון ההגנה על דרזדן - עמק האלבה בעקבות ההחלטה לבנות גשר חדש שחצה את העמק. גם גרמניה, אחת המדינות המובילות באמנה, "צפצפה" על ה"כרטיס הצהוב", וטענה כי החוקה הגרמנית רואה בשימור עניין מקומי, ואין לה יכולת לחייב פעולה מקומית. כתוצאה מכך שללה לבסוף הוועדה למורשת עולמית את ההכרה באתר כאתר מורשת עולמית. כמובן, זה אינו תהליך רצוי, מכיוון שהענישה לא עוזרת לשימור האתר עצמו – בעומאן ובגרמניה המצב לא השתנה מבחינת הפגיעה באתרים. לכן יש ספק רב באשר לאפקטיביות של האמנה במקרי מבחן. הדוגמאות שהוצגו לעיל אינן קשורות כלל לעימות מזוין, אלא לתוכניות פיתוח, אבל עולה מהן כי אם בעימות שלום לא מצליחים לפתור את הבעיה, קל וחומר בעת מלחמה.

¹¹ האו"ם ובעקבותיו אונסקו הכירו בפלשתיין כמדינה, ובעקבות זאת הכירו בה גם כחברה באמנה.
¹² קיימת מחלוקת אם ניתן בכלל להגיש בקשה להכרה באתרים כאתרי מורשת בסיכון עוד בטרם הוכרו כאתרי מורשת עולמית, או לפחות נכללו ברשימה הטנטטיבית של האתרים המיועדים להגשת בקשה להכרה בעתיד. הטעם המרכזי הוא שאתרים כאלה טרם עברו בחינה ראויה של הערכים הגלומים בהם ושל היותם ראויים להכרה אוניברסלית.

¹³ התנהלות זו הובילה את ישראל לפרוש מאונסקו בסוף 2018 – פרישה שעודנה בתוקף.

¹⁴ עד היום הוכרו בסך הכול 17 אתרי מורשת בסיכון מוגבר. לרשימת האתרים המלאה ראו באתר אונסקו, <http://www.unesco.org/new/index.php?id=135808>

¹⁵ כותב מאמר זה היה חלק מצוות המחקר. לעיון במחקר המלא ראו <http://www.unesco.org/culture/pdf/conv-1954/Final-Evaluation-Report.pdf>

נושא חמישי הוא תוצר של הצטרפות שחקנים חדשים, שאינם מדינות, לזירת העימותים המזוינים ברחבי העולם. ואכן בשנים האחרונות אנו משופעים, גם באזור שלנו וגם באזורים אחרים, בארגונים לא מדינתיים פעילים המשתתפים בעימותים מזוינים. גורמים אלה אינם צד מחויב לאמנות, וגישתם היא שהאמנות אינן רלוונטיות עבורם. יתר על כן, במקרים רבים אותם גורמים מבצעים פעולות פרובוקטיביות מכוונות נגד נכסי תרבות. בשנתיים האחרונות מעורבות בפעולות אלה קבוצות חברתיות שלתפיסתן נכסי התרבות הללו מסמלים אירועים היסטוריים וערכים תרבותיים וחברתיים שמוטב למחוק מהזיכרון הקולקטיבי המקומי או האוניברסלי.¹⁷

כל חמשת הנושאים הללו מציבים סימני שאלה על מידת האפקטיביות של שתי האמנות – אמנת האג והפרוטוקולים המלווים אותה, והאמנה למורשת עולמית – בטיפול באתרי מורשת תרבות, בעידן שמתאפיין במחלוקות. המחלוקות עשויות להתפתח לעימות מזוין, והן עשויות לבטא ניגודים חברתיים ופוליטיים, אלא שבאלה וגם באלה מעורבת אותה דילמה: האם מורשת תרבות עומדת מעל מחלוקות, והאם ערכיה התרבותיים מצדיקים את ההישרדות לאורך זמן של הנכסים המייצגים אותה ואת ההגנה עליהם.

< על המחבר:

גדעון קורן | gidi@gkl.co.il

עו"ד גדעון קורן הוא היועץ המשפטי של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל; בשנים 2008–2017 כיהן בוועד המנהל של ארגון איקומוס הבינלאומי, מהן שש שנים כסגן יו"ר הארגון; הוא שימש תשע שנים גם כיו"ר הוועדה המדעית הבינלאומית של איקומוס לעניינים משפטיים; מתוקף מומחיותו נבחר קורן לשותף בצוות בין לאומי שביצע עבור ארגון אונסק"ו כמה מחקרים בתחום שימור המורשת. האחרון שבהם עסק באמנת האג, נשוא המאמר, ובמעמדה כיום.

היה לצפות להלימה בין הצטרפות לאמנה ולפרוטוקולים לבין היקף הטיפול בפועל על פי עקרונותיהם. מתברר שלא כך המצב. בהרבה מדינות שהצטרפו לאמנה ולפרוטוקולים התגלה כי רמת הטיפול בדרישות האמנה והפרוטוקולים נמוכה מאוד, ולפעמים אפילו אפסית. לעומתן מדינות אחרות – ארצות הברית מצד אחד ואף סוריה מצד אחר – אף שלא הצטרפו לאמנה, נקטות הרבה מאוד פעולות המתחייבות מכוח האמנה. גם ממצא זה מעורר סימן שאלה באשר למשמעות האמנה והפרוטוקולים ולטעם בהצטרפות להם.

נושא שלישי שאותה היה הפיצול הפנימי בטיפול בשתי האמנות, האג והמורשת העולמית, בתוך ארגון אונסקו עצמו. ניתן היה לצפות שאם שתי האמנות עוסקות בשימור מורשת, הטיפול של אונסקו בנכסי המורשת לפי שתיהן יהיה טיפול אחיד. למרבה ההפתעה זה איננו המצב: באמנות מטפלות שתי מחלקות נפרדות, ושני צוותים שונים אמונים על כל אחת מהן. הפיצול הפנימי שנוצר משפיע על האפשרות להתייחסות אחידה ומתכללת לבעיות שהצגנו ביישום שתי האמנות, אפילו מבחינת השקפת העולם של אונסקו עצמו. לעניין זה מתקשרת יוזמת SDG (Sustainable Development Goals), המייצגת תוכניות עבודה ומחקר של הארגון שמדינות החברות בו מקדמות, ובאלה גם בנושא שימור המורשת.¹⁶ אלא שחסרונם של המחקרים והתוכניות הוא בהתעלמותם מהעובדה שקיימות אמנות ושיש להן פרוטוקולים. אולי ראוי היה להשקיע את המאמצים בטיפול ובקידום אפקטיביים של האמנות הקיימות, במקום "להמציא את הגלגל מחדש".

נושא רביעי הוא היעדר המשאבים הבינלאומיים לסיוע. כזכור, גיוס המשאבים הבינלאומי עמד ברקע לאמנה למורשת עולמית. האטרקטיביות של האמנה משנת 1972 התבססה גם על העובדה שהיא מתוקצבת ושלמימושה בסיס כלכלי איתן, בעיקר הודות לעלייה בתיירות באתרי המורשת. אבל לעומת האמנה למורשת עולמית, הנהנית מכלים ומתקציבים, אמנת האג והפרוטוקולים שלה נשארו זנוחים, נטולי אטרקטיביות ונעדרי תקציבים. לכך יש השפעה שלילית נוספת על תפקידם הבינלאומי.

¹⁶ להרחבה נוספת בעניין המטרות הללו עיינו <https://en.unesco.org/sustainabledevelopmentgoals>; ראו שם מטרה 11.4 בנושא של שימור המורשת והדין בה. ¹⁷ מרבית הנזקים שנגרמו בשנים האחרונות בעולם עקב עימותים מזוינים נגרמו על ידי הטאליבן באפגניסטן, דאע"ש באתרים בעירק ובסוריה וכיו"ב.

מקורות

- Convention Concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage, 1972.
- Convention for the Protection of Cultural Property in the event of Armed Conflict (The Hague Convention), 1954.
- Roerich Pact – Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments, 1935.
- The Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, 1964.

הרס ושימור והיחסים ביניהם

הרס נכסי מורשת תרבות ונופים ערכיים יכול להיעשות במכוון ושלא במכוון. הוא מתרחש בגלל סיבות מגוונות, ובאלה התייחסות לנכסים ולנופים כאל גורם מונע או מעכב פיתוח, העדפת החידוש על פני הישן, אסונות טבע, מלחמות ובליייה שהזמן גרמה ועוד. ריבוי הסיבות מקשה על אותם אלה שקוראים לשמר נכסים ונופים שערכיותם נבחנה לעומק והאכחה זכאותם לשרוד גם עבור הדורות הבאים. במשך שנים נמדדה הזכאות באמצעות קריטריונים שזכו להסכמה רחבה ובעקבותיה שומרו נכסים ונופים באופן פיזי. בשנים האחרונות האמצעים הדיגיטליים, נגישותם, התחדשותם, עושרם ויכולותיהם מקדמים דיון אם יש להתמיד בשימור הפיזי במקרים של מחיקה והרס (Mudge, Ashley & Schroer 2007; Macdonald, 2006).

יוזמת השימור של משרד הדתות הישראלי

אורי בן ציוני

< תקציר

מאמר זה עוסק ביוזמת שימור ייחודית בתקופה של משבר והרס אתרי מורשת. במלחמת העצמאות ובשנות המדינה הראשונות, בתקופה של הרס אתרי מורשת מוסלמיים, הפציעה יוזמה לפרסום סקר והוראות לשימור מבני דת ואתרי קודש מוסלמיים דווקא מטעם משרד הדתות, בשנה הראשונה להקמתו. המקרה מציף כמה סוגיות של השתמרות והרס של מורשת בנויה, דילמות ותהליכי קבלת החלטות הנוגעים לשימור ולשרידותה של מורשת בנויה "של האויב" בעת משבר ומלחמה, והיבטים פוליטיים ומוסריים הכרוכים בקבלת ההחלטות הללו. ההתחקות אחר מחברי הספר בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל (מאיר ופינקרפלד, 1950), אחר מושא המאמר המתבסס על הסקר, ואחר הסיבות ההצהרתיות והנסתרות לפרסום סקר השימור, מציגה בפנינו דוגמה היסטורית מקומית וייחודית במארג תולדותיו של השימור הישראלי.

< מבוא: הגנה על מורשת תרבות בעיתות מלחמה

ההרס בתקופת מלחמת העולם השנייה והפגיעה בנכסי מורשת תרבות מוחשית הוביל להחלטה של רבות ממדינות העולם לחתום על אמנה שקראה להגן על נכסי תרבות באזורי עימות בתקופות של מאבק מזוין (Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, 1954). ישראל חתומה על האמנה ומכירה בחשיבותה, בייעודה ובהגדרותיה, ובאלה – ההגדרות של "נכס תרבות" (cultural property), המשמעות של ההגנה על נכס תרבות, וגם התחייבותה של מדינה החתומה על האמנה לכבד את נכסי מורשת התרבות לא רק בשטחה אלא גם בשטחה של מדינה אחרת. הכיבוד משמעו הימנעות מכל מעשה עוינות נגד הנכס או משימוש בו ובסביבתו הקרובה באופן העלול לחשוף את הנכס להרס או לגרום לו לנזק במקרה כסוכן מזוין.

בחנות ספרים משומשים מצאתי בעבר ספר משנת 1950 בשם בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל (מאיר ופינקרפלד, 1950). הספר, כך נכתב על עטיפתו, "הוצא לאור בשביל הוועדה לשמירת בניינים מוסלמיים דתיים במשרד הדתות". הוצאת הספר, העוסק בשימור מבני דת מוסלמיים, מעוררת סקרנות בעיקר עקב התקופה שבה פורסם: זה עתה נסתיימה מלחמת העצמאות וההרס הנורא שהביאה עימה גם לשרידי התרבות הבנויה של האויב הערבי בעריו ובכפרי, הריקים והמדולדלים. עובדה מפתיעה נוספת היא הגוף שיזם את הוצאת הספר: משרד הדתות. בעת שמשרדי הממשלה השונים גיסו והתגייסו למאמץ למחיקת העבר וליצירת התשתיות הנאותות לבנייה החדשה, דווקא משרד זה (שכיום נקרא "המשרד לשירותי דת" ומתרכז אך ורק בהיבטים ובאתרים דתיים יהודיים) נקט מדיניות הפוכה, והיה לאחד הגופים הראשונים במדינת ישראל שהעלה על נס שימור מבנים ומונומנטים היסטוריים. מה הניע את משרד הדתות הישראלי לבצע סקר לאיתור מבני דת מוסלמיים חשובים ולפרסם בספר את הנחיות השימור שקבעו להם? בשאלות אלו התמקדה העבודה האקדמית שכתבתי במסגרת קורס בטכניון בנושא פוליטיקה של שימור, בהנחיית פרופ' אלונה נצן-שיפטן.

מילות מפתח:

מבני דת, משרד הדתות, שימור מבני דת, דילמות בשימור

איור 2. צפת: מימין המסגד האדום ולצידו המאוזוליאום הממלוכי, שניים מהאתרים המוזכרים בספר. גם כיום, תחת עיריית צפת, הם סובלים מהזנחה ומטיפול כושל. צילום: אורי בן ציוני

איור 1. צפת. צילום: פ' גרוס. מקור: מאיר ופינקרפלד (1950), שער אחורי

איור 4. ג'אמע אל־בחרי (מסגד הים), טבריה, 1950. מקור: מאיר ופינקרפלד (1950), ציורים 56, 57, 58

איור 3. המסגד האדום בצפת – סגור לציבור. שלט ההסבר החסר ממחיש את ההזנחה. צילום: אורי בן ציוני

איור 34. ג'אמע אל־בחרי: הכיפות והצריח. צילום: אורי בן ציוני

איור 34. ג'אמע אל־בחרי: החזית הדרומית. צילום: אורי בן ציוני

איורים 74, 74. ג'אמע אל־בחרי: הזנחה והידרדרות. צילום: אורי בן ציוני

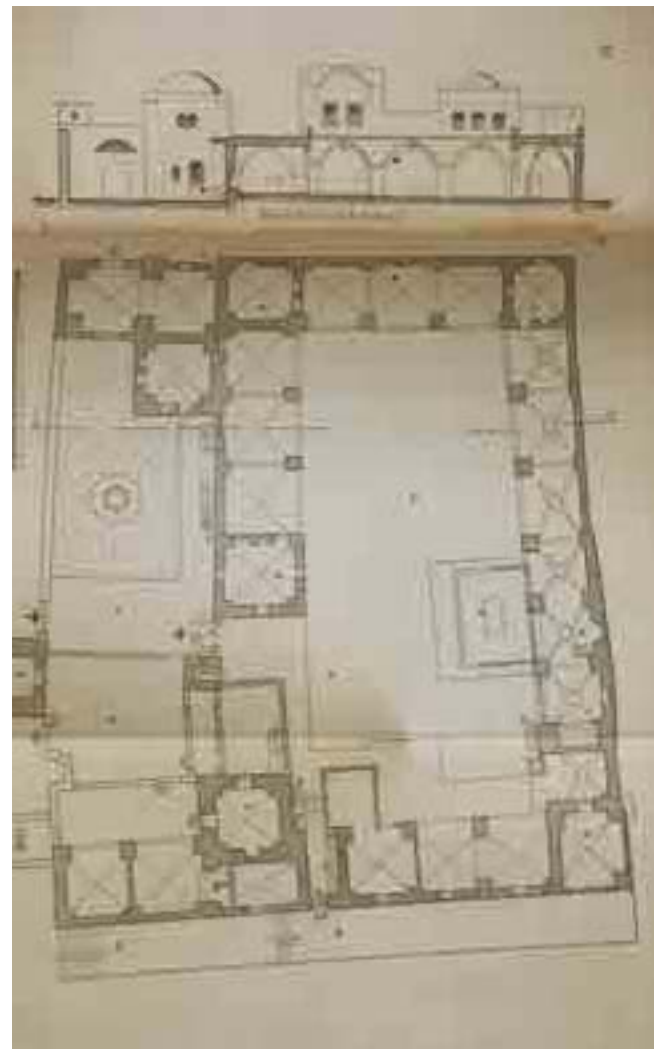
איור 5א. מסגד סידנא עלי, הרצליה, 1950. מקור: מאיר ופינקרפלד (1950), ציורים 26, 27, 28

החורבות מכפרים ערביים ושכונות ערביות או גושי בניינים העומדים שוממים מאז 1948 מעוררים אסוציאציות קשות הגורמות נזק מדיני ניכר [...] בתשע השנים האחרונות פונו חורבות רבות [...] אולם אלה ששרדו בולטות עתה ביתר שאת בניגוד חריף לנוף החדש [...] ראשית יש להיפטר מחורבות בלב ישובים יהודיים, במרכזים חשובים או בעורקי תחבורה מרכזיים; טיפול מהיר טעונות החורבות של כפרים אשר תושביהם נמצאים בארץ, כגון ברווה שמצפון לשפרעם וחורבות ציפורי; באזורים שאין בהם פיתוח, כגון לאורך מסילת הברזל מירושלים לברג'ורא, מתקבל רושם מדכא [...] כן יש להפנות תשומת לב לחורבות שבאזורי תיירות מובהקים, כגון חורבות הכפר הצ'רקסי בקיסריה, העומד על תלו, אך שומם [...] אי לזאת היה רצוי שמשרד העבודה ייטול על עצמו את המשימה של פינוי ההריסות [...] מן הראוי להביא בחשבון כי שיתופם של גורמים לא ממשלתיים מצריך זהירות היות ומבחינה מדינית היה רצוי שהמבצע יבוצע בלי שאיש יעמוד על משמעותו המדינית (אצל רפופרט, 2007).

מבחינה תכנונית־אורבנית, מתכננים ומנהיגים יהודים מקומיים רבים גרסו כי מדובר בשכונות "סלאמס", שהכרח להורסן לטובת בנייה חדשה, מודרנית. בטבריה, למשל, טען חבר העירייה יוסף נחמני בינואר 1949 כי "אין המועצה החדשה, שהתחייבה בפיתוח ושיפור העיר, יכולה להשלים עם השארת העיר העתיקה במצב העכשווי, המהווה זוהמה ולכלוך, וצורתה המעוררת גועל נפש" (עבאסי, 2009, עמ' 352). ואכן, מצבם הפיזי של הבתים הנטושים הידרדר במהירות ושימש לעילה נוספת להריסה. לשלל סיבות אלה נוספו אידיאל ההתחדשות הצינית, ולצידו התעלמות מהמורשת הערבית, כאמירתו של בן־גוריון בשנת 1950, ולפיה "כובשים זרים עשו ארצנו למדבר" (אצל רפופרט, 2007). הביקוש לפתרונות דיור לעלייה ההמונית לישראל באותן השנים היה גם הוא סיבה להרס המרקמים הבנויים הקיימים לטובת בנייתם של בניינים חדשים. כל אלה מבליטים את ייחודו של המיזם של משרד הדתות לשימור במבנים המוסלמיים.

◀ מחברי הספר והשותפים לפרסומו

נראה כי פרסום הספר נבע, בין השאר, מהרקע הביוגרפי של מחבריו. את החלק המקצועי בספר כתבו שני מומחים בתחומם: ליאון אריה מאיר ויעקב פינקרפלד.

איור 5. מסגד סידנא עלי: חתך ותוכנית קומת הקרקע. מקור: מאיר ופינקרפלד (1950), ציורים 32, 33

◀ הסיבות הגלויות והמוצהרות להרס המרקמים הנטושים

הסיבה הראשונה להרס הייתה מלחמת תש"ח עצמה. אליה נלוותה גם נקודת מבט ביטחונית: בטבריה וביפו, לדוגמה, חשש הצבא להותיר בידי כוח האויב הזדמנות להגיח מן הים לכיבוש מחודש, ובעקבותיו להחזיר את התושבים שברחו או הוכרחו לעזוב. הרס המרקמים הנטושים נועד למנוע מצב זה.

בהמשך נמנו סיבות נוספות: למשל באוגוסט 1957 כתב א' דותן, איש מחלקת ההסברה במשרד החוץ (בהוראות השרה דאז, גולדה מאיר), כך:

בטכניון הגבוה בווינה. בשנת 1925 הגיע כמהנדס־אדריכל לארץ ישראל ועבד במחלקת העבודות הציבוריות של ממשלת המנדט. משנת 1930 ואילך פעל כאדריכל עצמאי. פינקרפלד התעניין במחקר האומנות היהודית העתיקה והשתתף כאדריכל בחפירות ארכאולוגיות רבות. בשנים 1948–1949 הוא עבד כמשמר בניינים עתיקים במחלקת העתיקות הישראלית, ולמעשה היה ממונה על מחלקת שימור המונומנטים. בשנת 1956, במהלך כנס החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה שהתקיים בקיבוץ רמת רחל, ירו חיילים ירדנים על באי הכנס. פינקרפלד נמנה עם ההרוגים.

את המבואות לספר כתבו שר הדתות, יהודה לייב הכהן מימון, וראש המחלקה המוסלמית־דרוזית במשרד הדתות, חיים זאב הירשברג. **יהודה ליב הכהן מימון** (1875–1962), שר הדתות הראשון של מדינת ישראל, היה רב וסופר ומראשי הצינות הדתית. בנעוריו הצטרף לחובבי ציון והשתתף באספת היסוד של "המזרח".

חיים זאב הירשברג (1903–1976) נולד בגליציה, ועם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ברח עם משפחתו לווינה. הוא למד באוניברסיטת וינה שפות שמיות ולימודי אסלאם, ובשנת 1925 סיים את עבודת הדוקטורט. בד בבד למד בבית המדרש לרבנים בווינה והוסמך לרבנות בשנת 1927. הירשברג עלה ארצה עם ילדי טהרן בשנת 1943, ועד מהרה התקבל כעמית מחקר במכון בן־צבי. בשנת 1948 מינה אותו שר הדתות הראשון מימון למנהל המחלקה לענייני המוסלמים והדרוזים במשרד הדתות. הוא כיהן בתפקיד עד 1962. את עיקר מאמציו הקדיש ליצירת מערכת יחסים מעשית ומשפטית תקינה בין המדינה לבין המוסלמים, כולל פעילות למען חקיקה להסדרת מעמד הקאדים, בתי הדין הדרוזיים ועוד. לאחר מותו בשנת 1976 הוענק לו פרס יצחק בן־צבי.

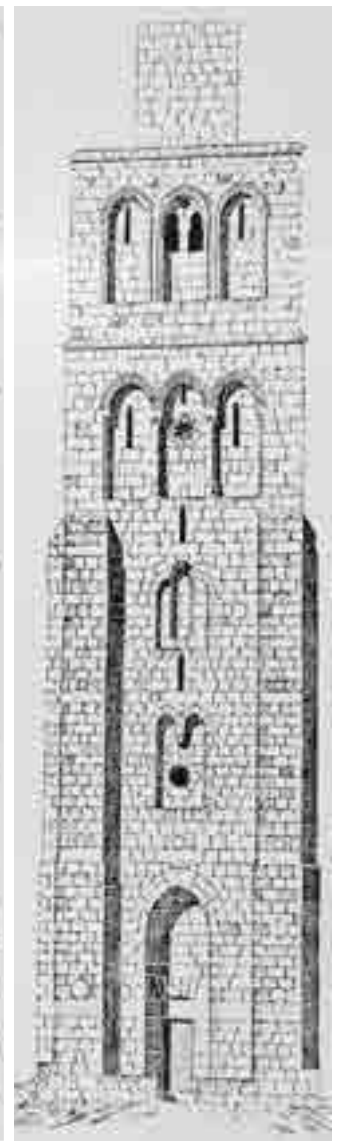
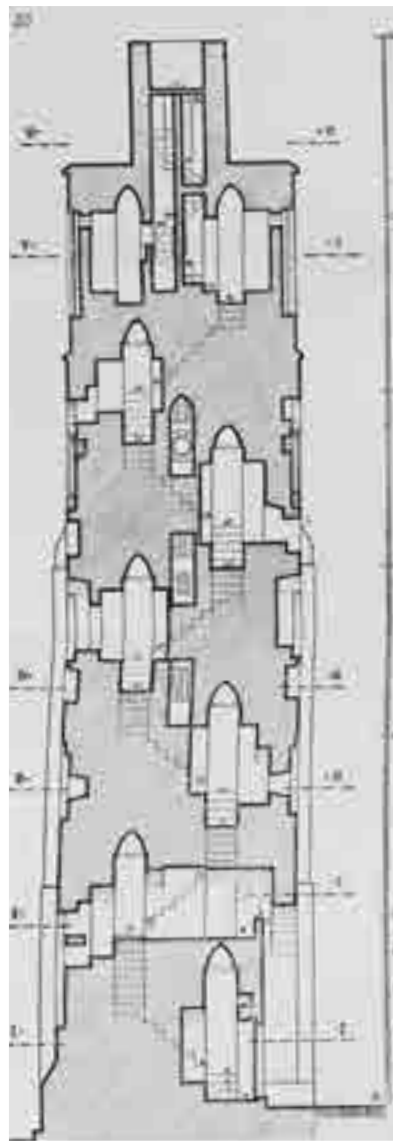
< מבנה הספר וההסברים שהובאו במבואות לכתיבתו

הפרסום מורכב משני פרקים עיקריים: (1) פרק המבואות, הכולל דברי פתיחה של שר הדתות ומבוא בן שמונה עמודים שכתב הירשברג, ובו מוצגים מהות הספר וההסברים לפרסומו; (2) הסקר הפיזי שערכו מאיר ופינקרפלד, ובו הצגה של האתרים שנסקרו, הרקע שלהם ומצבם הפיזי, כולל איורים, תצלומים והוראות שימור. התוכן נכתב בשלוש שפות: עברית, ערבית ואנגלית.

פרק המבואות שכתבו מימון והירשברג הוא המפתח להבנה של המטרות והיעדים שעמדו בבסיס הפרסום, והוא מבטא את השקפתו של משרד הדתות דאז ואת יחסו לאתרי הדת ההיסטוריים. להלן יוצגו העמדות וההסברים כפי שהם עולים מהמבואות:

הגדרת סקר המבנים כבסיס למטרותיו של משרד הדתות

באופן רשמי נוסד משרד הדתות, מעצם שמו, כדי לספק שירותי דת לאוכלוסיית המדינה כולה. המשמעות היא שהמשרד קיבל על עצמו את האחריות למבני הדת היהודיים והלא יהודיים כאחד. לשם כך הוקמו במשרד מחלקה מוסלמית־דרוזית, וכן מחלקה נוצרית. וכך כתב הרב הירשברג במבוא לספר על האתרים הנסקרים בו:

איור 6. רמלה, המסגד הלבן: חזית דרומית וחתך. מקור: מאיר ופינקרפלד (1950), ציור 19

ליאון אריה מאיר נולד בגליציה בשנת 1895. הוא למד לימודי "המזרח המושלמי ותולדות התרבות שלו" באוניברסיטת וינה, והשלים בה בשנת 1917 תואר דוקטור לפילוסופיה. בד בבד הוא הוכשר בבית המדרש לרבנים בווינה. הוא עלה לארץ ישראל בשנת 1921, ועבד במחלקת העתיקות הממשלתית (של ממשלת המנדט הבריטית). בשנת 1932 הוא קיבל את תפקיד הממונה על "אוסף המטבעות האיסלמיות והכתובות הערביות במוזיאון הממשלתי (רוקפלר)", והמשיך בקריירה אקדמית בתחומי הארכאולוגיה והאומנות. בשנת 1959 (שנת מותו) הוא קיבל את פרס ישראל למדעי הרוח. המוזיאון לאמנות האסלאם בירושלים קרוי על שמו. **יעקב פינקרפלד** נולד בגליציה בשנת 1897. הוא למד אדריכלות

כל המקומות האלה מסורים לפיקוחה של המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות [...] המחלקה [...] אחראית לארגון כל ענייני הדת והשיפוט הדתי של העדות האלו וכן לשמירה על מקומות הפולחן הדתי" (הירשברג, 1950, עמ' י"ב).

הדאגה לשימור המקומות הקדושים לאחרים כערך מוסרי יהודי

שר הדתות הראשון, הרב הכהן מימון, כתב במבוא לספר כי הוא הורה כבר בסוף שנת 1948 לשמור על

"מקומות התפילה ובתי הקברות העזובים שלהם". זאת מתוך "המצווה להתייחס בכבוד ובאהבה לגר [...] מורשת אבות עתיקה היא לנו [...] תחת השנאה שעוררה ולבתה את המלחמה נגד מדינתנו וכגר כאזרח משפט אחד יהיה לכולם בארצנו" (הכהן מימון, 1950, עמ' ג')

הכרה בחשיבות שימורם של אתרי המורשת המוסלמית

מאיר והירשפלד, נוסף להיותם רבנים, היו גם בוגרי לימודי המזרח באוניברסיטת וינה, מהערים המובילות במערב בתחילת המאה ה-20, וחוקרים דגולים בהמשך. מעצם אישיותם, הם הובילו את נושא השימור גם מתוך הבנה אמיתית של חשיבותם ההיסטורית-תרבותית של המבנים, ולכן מתוך דאגה לעתידם.

וכך, המבוא שכתב הירשברג נפתח בסקירה מפורטת ומקיפה של דברי הימים ושל מפעלי הבנייה של המוסלמים בארץ ישראל. בדבריו ניכרת הערכתו לתרבות המוסלמית ולשליטיה הקדומים. הירשברג סקר בספר את בתי המושלים המוסלמים השונים, הישגיהם, בנייניהם המפוארים, המסורות שנקשרו בהם ופולחניהם. הוא סקר בפירוט את אתריהם ברחבי הארץ וציין תאריכי מפתח בקורותיהם. בהתאם לזאת, גם הטיפול במבנים עצמם הוא בעל דגשים שימוריים-מקצועיים, כפי שציין הירשברג בנוגע לפעולות שעל משרד הדתות לנקוט:

שמירה מיוחדת על בניינים ומקומות דתיים בעלי ערך היסטורי ואמנותי. במידת האפשר נשתמש בשעת הכושר של תיקונים הכרחיים הנעשים מדי פעם בפעם, כדי להחזיר לבניינים את צורתם המקורית ולהסיר את כל התוספות המאוחרות, שגרמו לכיעורם וטשטוש סגונם וצורתם הראשונה" (הירשברג, 1950, עמ' ט"ו).

שמירת האתרים הקדושים למוסלמים כערובה להסדרים עתידיים

הירשברג סיים את המבוא בצינון כי "יש להניח שבחוזי השלום שייערכו פעם עם המדינות המוסלמיות השכנות יכללו גם סעיפים לפתרון הוגן שבביל בעיית מקומות דתיים נטושים לשביעות רצונם של שני הצדדים, היהודים והמוסלמים, כאחד" (הירשברג, 1950, עמ' ט"ז). מקומות קדושים ליהדות דוגמת הכותל המערבי, קבר רחל ומערת המכפלה, שבעת עריכת הספר לא היו בשליטתה של מדינת ישראל, שימשו, כנראה, השראה לסעיף זה.

שימור של המקומות הקדושים למוסלמים כחלק מ"חינוך" המוסלמים לערכי המערב

מהמבוא של הירשברג לספר אפשר להסיק כי הוא ראה בשימור מורשת הבנייה מעין תו תקן "מערבי" שלאורו יש לחנך את המוסלמים. הירשברג כתב כי מאז תחילת המאה ה-19 סבלו המבנים המוסלמיים מ"הזנחה וחוסר טיפול". לדבריו, המועצה המוסלמית העליונה (שהוקמה בימי המנדט) לא טיפלה במסגדים ובשאר המונומנטים המוסלמיים, ואף יותר מכך – גרמה להרס של שרידים. כך היה למשל כשנבנה בית המלון הערבי "פאלאס" בירושלים על חורבות זאווית אל-קלנדריה בסוף שנות העשרים של המאה ה-20. בדוח של משרד הדתות שיצא בינואר 1949, סמוך להוצאת הספר, כתב הירשברג:

על העדה המוסלמית ללמוד לחיות חיי אזרחים הנאמנים למדינה, בלי חנופה, שלה אנשי המזרח נוטים מטבע אופיים, ובלי אשליות מסוכנות על אפשרויות של שינויים מדיניים. יחסנו ההוגן אינו מבוסס על הרגשות אישיות כי אם על שגרת חובתנו כלפי מדינתנו ועל הצורך ללמד את העדה הנתונה לפיקוחנו פרק בהלכות הנהלת שלטון לפי שיטות מערביות – כלומר חינוך לעצמאות ואחריות. מחובתנו ללכת בדרך שבסופה נוכל למסור לעדה המוסלמית את האחריות המלאה להנהלת ענייניה ולהסתפק בפיקוח ליבראלי ומאוד דיסקרטי... השגת המשימה העיקרית: חינוך בני העדה המוסלמית לאזרחות מלאה במדינת ישראל על כל חובותיה וזכויותיה.¹

◀ הרקע הפוליטי והתרבותי לכתיבת סקר השימור על ידי משרד הדתות

עד כה הוצגו הנימוקים לעריכת סקר השימור כפי שהם נזכרים בספר עצמו. אולם כשבוחנים את הרקע הפוליטי והתרבותי להקמת המשרד, אפשר להבחין בסיבות עמוקות יותר לכך שמשדר הדתות הראשון מנכס לעצמו את תפקיד השימור של מבני הדת המוסלמיים. הרב הכהן מימון, שר הדתות הראשון, שתחת חסותו התפרסם הספר, היה ממנהיגי "המזרח".

רבים ממנהיגי "המזרח" [...] הצטיינו בנוסף לזיקתם העזה למסורת, גם בזיקה לעולם הערכים המודרני של התרבות המערבית, או במילים אחרות, לעולמו של היישוב החדש החילוני בארץ [...] אין לשכוח כי "המזרחי", כחלק מההסתדרות הציונית, שהייתה חילונית ברובה, חתר לדוקיום עם החוגים החילוניים בציונות וביישוב. עובדה זו היתה עשויה להקשות על נקיטת עמדות דתיות ייחודיות ובלעדיות, השואבות את כל הלגיטימציה שלהן מנורמות הלכתיות בלבד. הקשר לעולם החילוני, בצד הזיקה למסורת, גרם להתלבטות בקרב "המזרחי" ולהיעדר עמדה חד-משמעית בנוגע לקבלת מרותה של המערכת הדתית, כפי שהוצגה עלידי הרבנות (אליאש, 1986, עמ' 129).

¹ גנזך המדינה, תיק ג-321/3.

בתזכיר מופיעה גם המטרה הסופית שבחיזוק מעמדו של משרד הדתות:

כגורם מדיני ממדרגה ראשונה תהיה לאל ידו להציע ולהעביר חוקים שיהיה בהם כדי להגביר את חיי הדת במדינה, כדי לחזק את עמדת הרבנות הראשית והשפעתה, אולי אף כדי לחדש את הסמיכה, שתביא בעזרת השם לידי החזרת העטרה לישנה: לחידוש הסנהדרין.⁴

מעיון במסמכי גנזך המדינה עולה כי סוגיית נכסי הנפקדים, שהייתה, מטבע הדברים, סוגיה חמה ומשמעותית בשנות המדינה הראשונות, מסתעפת ומתחברת בדרכים שונות למשרד הדתות. כאמור, משרד הדתות לקח על עצמו את תפקיד הטיפול בדתות הזרות והתייוון בין המדינה לבין. הטיפול כלל גם את מבני הדת והציבור של האוכלוסייה הערבית, אשר רבים מהם היו נטושים לאור הנסיבות.

הטיפול בנכסים אלה שימש בסיס לצבירת כוח רב. גם אם המבנים לא נחשבו רכושו הישיר של משרד הדתות, הרי הייתה למשרד הסמכות לקבוע למי יועברו. מתוקף תפקידו זה היה בידו של המשרד גם להפעיל לחץ על הצבא ועל משרד הביטחון לפנות מבנים מסוימים ולהעבירם לקבוצות מסוימות.

בתיקי המשרד מימי ראשית המדינה המצויים בגנזך המדינה נמצאו דוגמאות רבות לכך. למשל פנייתו של ליפס, מנהל מדור ההפקעות במחוז חיפה, אל משרד הדתות, ב־17 במאי 1949, כדי לשאול למי להחזיר את בנייני המיסיון הסקוטי בטבריה "התפוסים ע"י צבא הגנה לישראל, ועומדים להתפנות בימים אלה".⁵

דוגמה נוספת: ב־20 במאי 1949 פנה הרב ד"ר יעקב הרצוג (אחיו הצעיר של מי שהיה לימים הנשיא חיים הרצוג), מנהל המחלקה הנוצרית במשרד הדתות, לאפוטרופוס על נכסי הנפקדים והתלונן על כך שהאפוטרופוס של עפולה משתמש במבני דת נוצריים בבית שאן כמבני חינוך לילדים וכמחסנים של קיבוץ שלוחות. לסיום דבריו הדגיש:

נא לתת מייד הוראה על פיני המקומות הנ"ל וכן להזכיר לאפוטרופוס המקומי כי סוף סוף קיים בממשלה משרד שמתפקידו לטפל ביחסים עם העדות הנוצריות ובטרם יעשו מעשים כנ"ל יש להתייעץ עם מוסד ממשלתי זה.⁶

ב־27 בספטמבר 1949 נשלח מכתב מהמפקח על בתי דין והקדשות מוסלמיים במשרד הדתות אל הירשפלד בנוגע לסיכום נוסף עם אנשי משרד האפוטרופוס:

הטיפול במקומות קדושים בכל חלקי הארץ, בין במקומות נטושים או מיושבים, הוא מסמכותו של משרד הדתות בלבד,

מימון היה ממובילי מגמה זאת: כך לדוגמה בשנת 1920, כשאספת רבני ארץ ישראל בראשות הרב קוק שללה הלכתית את השתתפותן של נשים בבחירות, תקף מימון את ההחלטה וקבע כי הרבנות יכולה לעסוק רק בנושאים הלכתיים צרים ולא בכאלו הנושאים "אופי תרבותי, חברתי ופוליטי, שאין להיזקק לחוות דעת רבנית בנוגע אליו" (אליאש, 1986, עמ' 131). במקרה אחר, בקיץ 1943, בעת שחזית אחידה של הרבנות הראשית, אישים מ"המזרחי" ומ"אגודת ישראל", תבעו כי ל"ילדי טהרן" – נערים פליטים ניצולי שואה מפולין – יוענק חינוך דתי, התייצב מימון לצד הרוב החילוני שזעם על דרישה זאת. גם בשאלה הרת הגורל של תוכנית החלוקה, עמד מימון לצד בן־גוריון, בעד הפשרה ונגד העמדה ההלכתית ששללה אותה. מימון מסמל אפוא, במידה רבה, את המרד הדרמטי של הציונות הדתית בסמכות הרבנית.

יש להניח כי מטעמים אלה העדיף בן־גוריון למנות אותו לשר בממשלה הראשונה. מימון ייצג את הציונים הדתיים, הפרגמטיים, שאיתם ניתן היה, מבחינתו של בן־גוריון, ללכת כברת דרך ארוכה בלי להתנגש ישירות, לפחות בשלב זה, בענייני דת ומדינה. לכן בשנת 1949, בעת תהליך הרכבת הממשלה הראשונה למדינת ישראל, הציבה "המזרחי" את הקמת משרד הדתות ואת המינוי של מנהיגה מימון לשר הדתות, כתנאי להצטרפותה לממשלה. בהסכם קואליציוני שחתם בן־גוריון עם המפלגות הדתיות נקבע בסעיף הראשון כי "משרד הדתות יקיים גם להבא".

המשרד הצעיר נאלץ להצדיק את קיומו ולהילחם ביחס המזלזל כלפיו. כבר ביולי 1948 מצוין מנהל המשרד בתזכיר לשר הדתות את היחס השלילי כלפי המשרד החדש:

אמנם, קיימת בקרב חוגים מסוימים בממשלת ישראל נטייה להצר צעדי משרד הדת ולייחד לו תפקידים צנועים ומצומצמים ככל האפשר, אולם נטייה זו מקורה לא רק באי הבנה לגבי צרכיה האמיתיים של האומה אלא גם בקוצר ראות פוליטי. משרד הדת כגורם מדיני בעל השפעה רחבה עשוי לחזק את מדינת ישראל במידה שאין לה שיעור.²

באותו תזכיר מועלית על נס גם חשיבותן המדינית־דיפלומטית של שתיים ממחלקות המשרד:

תעיד על כך כוונת מנהלי משרד החוץ לשתף פעולה עם שתיים ממחלקותינו, הן המחלקות לענייני המוסלמים ולענייני הנוצרים. משרד החוץ רואה את חשיבותן הפוליטית ומוכן לייחד להן תפקידים פוליטיים. אולם, כשם ששתי מחלקות אלה לא תוכלנה להצטמצם ביחסים עם האוכלוסייה המוסלמית והנוצרית שבגבולות המדינה ותצטרכנה לקשור קשרים ולטפח יחסים גם עם רשויותיה הדתיות בחוץ לארץ.³

² גנזך המדינה, תיק ג-4733/12, תזכיר פנימי, 7 ביולי 1948.

³ ש.ם.

⁴ ש.ם.

⁵ גנזך המדינה, תיק ג-4377/12, מכתב ממדור ההפקעות למשרד הדתות.

⁶ ש.ם.

ואנו חופשיים לעשות בהם כרצוננו ולפי מה שנמצא לנו. בתור דוגמה, אנו יכולים למסור איזה מקום קדוש למוסדות תרבות וכדומה. במילים אלה התחלתי שיחתי עם עו"ד ח. בנטל וה. פגנר היועצים המשפטיים במשרדי האפוטרופוס לנכסי נפקדים ביפו. המשכתי בזה שאין אנו יכולים לתת את הסמכות הזו לאפוטרופוס בשום אופן כיון שאין לעניינים כאלו שום קשר מסחרי המצדיק את התערבותם בהושטת עזרה לשמירה על נכסים וקבלת הכנסות מתאימות מהם. מר פגנר השיב לי שכבר דנו בעניין הנ"ל, ושמו שפריר נתן הוראות לכל משרדי האפוטרופוס בארץ שהטיפול במקומות הקדושים הוא מסמכותו של משרד הדתות בלבד.⁷

מסמכים נוספים רבים בתיק זה בגנוזך המדינה מראים על מאבקו המתמשך של משרד הדתות במשרדים ובגופים ממלכתיים אחרים על הסמכות והאחריות למבני הדת המוסלמיים והנוצריים.

< סוף דבר

התגבשותו של משרד הדתות הישראלי הביאה בעקיפין לאחת מיוזמות השימור הראשונות במדינת ישראל. הצורך בעריכת סקר שימור של מבני דת מוסלמיים נבע מהסיבות השונות שפורטו לעיל. בד בבד אפשר לראות שהסיבות ליוזמת השימור, כמו הסיבות להרס שקדם לה, שזורות במארג מורכב של מכלול שיקולים פוליטיים של גורמי שלטון שונים.

⁷ ש.ם.

הספר בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל הוזכר בשנת 2010 בכתבה בעיתון הארץ שעסקה בארכיון האדריכלות שהקים האדריכל ד"ר צבי אלחייני (דביר, 2010). אלחייני הדגיש כי ספר זה הוא מהפריטים המעניינים ביותר באוספו. הוא בחר להציג במאמר לצד הספר **תכנון פיסה בישראל**, תכנונו של אריה שרון למדינת ישראל מאותם זמנים (שרון, תשי"ב). על ספרו של שרון אמר אלחייני כי הוא "נהפך למסמך המכונן שעל פיו הומצא המרחב הישראלי ויושמה מדיניות פיזור האוכלוסייה של בן־גוריון". את **בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל** כינה אלחייני "מעין נספח למה ש'תוכנית שרון' ביקשה להדחיק", שכן "כלל עדות אדריכלית של מצאי האדריכלות המוסלמית בארץ לאחר צאתו כמסמך בעל פוטנציאל מפליל". הוא נאסף, נגזר ונגרס בהוראת בן־גוריון ושרדו ממנו עותקים ספורים בלבד.

על המחבר:

< אורי בן ציוני | uri@shimur.org

אורי בן ציוני הוא מנהל מחוז צפון במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בעל תואר ראשון בארכאולוגיה מטעם האוניברסיטה העברית, ותואר שני בתכנון ערים ואזורים מטעם הטכניון.

מקורות

- אליאש, ש' (1986). הרבנות הראשית ו"המזרח" בתקופת המנדט. **קתדרה**, 37, 123–148.
- דביר, נ' (2010, 3 באוגוסט). הארכיון הלא רשמי למורשת האדריכלות הישראלית. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/gallery/1.3304282>.
- הירשברג, ח"ז (1950). מבוא. בתוך ל"א מאיר ו' פינקרפלד, **בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל** (עמ' ט–טז). המדפיס הממשלתי.
- הכהן מימון, י"ל (1950). מבוא. בתוך ל"א מאיר ו' פינקרפלד, **בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל** (עמ' ג). המדפיס הממשלתי.
- מאיר, ל"א ופינקרפלד, י' (1950). **בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל**. המדפיס הממשלתי. https://www.nli.org.il/he/books/NNL_ALEPH001315131/NLI.
- עבאסי, מ' (2009). פיני ערביי טבריה והרס העיר העתיקה, 1948–1949. בתוך צ' גרוסמרק, ח' גורן, י' זלטנרייך ומ' עבאסי (עורכים), **מחקרים חדשים של הגליל: ספר העשור לכנס מחקרי הגליל** (כרך א, עמ' 340–371). המכללה האקדמית תל חי.
- רפופורט, מ' (2007, 4 ביולי). המבצע לפיצוץ המסגדים. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/misc/1.1423313>.
- שרון, א' (תשי"ב). **תכנון פיסה בישראל**. המדפיס הממשלתי.
- Mudge, M., Ashley, M., & Schroer, C. (2007). A digital future for cultural heritage. **XXI International CIPA Symposium**, Athens. <https://did.li/hk1TY>

דילמת ההרס, השימור ומאפייניו: שיקולי העדפה או הערכה

חפירה ארכאולוגית במהותה היא הרס. מה שנחפר, הוסר או סולק לא יוכל להיחפר, אבל אפשר לשחזרו. כך גם נכס מורשת תרבות. גם אם נהרס, במלואו או בחלקו, אפשר לשקמו ולשחזרו. בבואה להגדיר מהו נכס (property) תרבות ומה הן פעולות השימור או השחזור, הדגישה אמנת ונציה (1964) כי תהליך השחזור חייב להיעשות במומחיות רבה, וכי מדובר בפעולה שמטרתה לשמר ולחשוף את הערך האסתטי ואת הערך ההיסטורי של המונומנט. ההדגשה הערכית תרמה לקביעות מְתוֹזת דרך למשמרים, ובאלה – שבתהליך השימור יש חשיבות לרובדי בנייה ולעדויות התרבותיות הכרונולוגיות; שההחלטה מה לשמר ואיך אינה יכולה להיקבע על ידי האדם המופקד על ביצוע העבודה לבדו; וששחזור של חלקים חסרים חייב להשתלב בהרמוניה בנכס השלם.

כפר סבא ועוד 15: שימור מורשת אצטדיוני הכדורגל ההיסטוריים של הקבוצות העירוניות*

איל סלינג'ר

< תקציר

בעשורים האחרונים אנו עדים להריסתם של אצטדיוני כדורגל עירוניים ותיקים הממוקמים בתוך הערים כדי להקים על מקומם מגדלי מגורים, ולהקמתם של אצטדיונים חדשים מחוץ לערים ובשוליהן. מטרת המאמר היא להעלות לתודעה את התופעה, להמחישה ולהציע כי גם אם ייהרס האצטדיון הוותיק, ראוי לשמר סממן ממנו כאתר מורשת תרבות מקומית. במאמר מוצגים השיקולים להריסת האצטדיון העירוני הוותיק בתוך העיר, ובראשם השיקולים הכלכליים; מודגשת חשיבותם של קבוצת הכדורגל העירונית בכלל, ושל האצטדיון העירוני בפרט, כסמל למורשת מקומית, וזו מומחשת באמצעות שני מקרי מבחן: האחד – שימור הקיר הדרומי של "מגרש הפרדסים" בכפר סבא; האחר – שימור חזית היציע בהייבורי (Highbury) – אצטדיונה הוותיק של קבוצת ארסנל הלונדונית.

< הקדמה

ב־25 ביוני 1978 זכתה ארגנטינה במונדיאל כשניצחה בגמר גביע העולם באצטדיון בבואנוס איירס את הולנד 3-1. כמה ימים לאחר מכן הציב אבא שלי, פול סלינג'ר ז"ל, את כיסא האיפור של אימא שלי, בעל הריפוד הכחול, קרוב לטלוויזיה, ואמר לי, ודאי במבטא אנגלי: "שב תראה". היה זה תקציר של אותו משחק גמר. הייתי אז בן שש. אני זוכר את המראה המרהיב של האצטדיון, את הקונפטי ברחבת השער, וכמובן – את מריו קמפס. זו הייתה אחת התמונות האחרונות שאני זוכר מאבא. כעבור עוד כמה ימים נלקח לבית החולים, וממנו לא שב עוד. ב־17 ביולי 1978 נפטר ממחלת הסרטן. אבא השאיר לי את האהבה לספורט, את מורשת הכדורגל, ואני מקדיש לו מאמר זה.

< מבוא: הריסת האצטדיונים הוותיקים בתוך הערים

בעשורים האחרונים אנו עדים בישראל להריסתם של כמה אצטדיונים עירוניים ותיקים הממוקמים בתוך הערים, ולהקמתם של אצטדיונים חדשים מחוץ לערים ובשוליהן. כך נהרסו אצטדיון הקופסה בנתניה, אצטדיון הארווה בפתח תקווה, אצטדיון וסרמיל בבאר שבע, אצטדיון קריית אליעזר בחיפה, אצטדיון המכתש בגבעתיים, אצטדיון המכביה ואצטדיון גאון בתל־אביב-יפו, אצטדיון ימק"א בירושלים, והרשימה נמשכת. מאמר זה לא נועד להציג את כל אותם אצטדיונים היסטוריים שנהרסו. הוא גם אינו מתיימר להתעמת עם כל הגורמים להריסת האצטדיונים הוותיקים בתוך הערים ולבניית מגדלי מגורים במקומם. הוא מתמקד בשיקולים כלכליים ומעלה שיקולים תכנוניים, חברתיים, תרבותיים וקהילתיים המבטאים חשיבה אחרת: לשמר את האצטדיון, אם בשלמותו ואם בחלקו, בשל תרומתו לזהות ולמורשת המקומיות. ככלל, החלטה להרוס אצטדיון ותיק ולבנות אצטדיון חדש בשולי העיר, ולהעדיף צעד זה על פני החלופה – שיפוץ ושדרוג אצטדיון קיים,

מילות מפתח:

מורשת ספורט, אתר מורשת מקומית, אצטדיון כדורגל, ערך המקום

* מאמר זה נעזר בעבודת סמינריון בהנחייתי שכתבו הסטודנטים טל בן חמו ואלעד דביר במסגרת תוכנית רום ליישום בתחומי הנדל"ן ושמותא מקרקעין, המערך לתוכניות ייעודיות, אוניברסיטת בר־אילן. כותרת עבודתם הייתה שיקולי מיקום אצטדיוני ספורט חדשים בעיר ומחוצה לה. השניים התמקדו בשיקולי מיקום של אצטדיונים חדשים בנתניה, בפתח תקווה ובתל־אביב, ושילבו בניתוחם ראיונות עם גורמי תכנון.

איור 1. הקיר הדרומי: שריד "מגרש הפרדסים" של הפועל כפר סבא, 1952-1986. צילום: אורי סלינגר

איור 2. אצטדיון הקופסה במרכז העיר נתניה.¹ צילום אוויר: יולי 2011, אתר GIS, עיריית נתניה

איור 3. הריסת אצטדיון קריית אליעזר, חיפה. צילום: דין הרינג, נובמבר 2015

כמובן בתנאי שקיימת קרקע זמינה להקמת אצטדיון חדש - מונעת בעיקרה משיקולים כלכליים, ומשיקולים חשובים נוספים:

1. חדשנותו של האצטדיון: אצטדיון חדש, מודרני, בסטנדרטים בין־לאומיים, הוא לרוב גדול יותר ויכול להכיל קהל רב יותר. לכן נוטים להעדיף את הקמתו, למרות העלות הגבוהה מאוד הכרוכה בכך, על פני שיפוץ של אצטדיון ישן, שעלות שיפוצו, הרחבתו והתאמתו לסטנדרטים בין־לאומיים גם היא גבוהה וכרוכה בקשיים רבים.

¹ הקרקע - כ־30 דונם להקמת ארבעה מגדלים בני עשרים קומות, סה"כ 350 יח"ד, בהתאם לתוכנית נת/7/553, נרכשה בשנת 2013 בתמורה ל־91 מיליון שקלים.

להגביר את תחושת ההזדהות של תושבי העיר עם הקבוצה העירונית ולתרום לשינוי היחס לתרומה התרבותית שיש למשחקי ספורט – ובאלה לכדורגל. המקרה של אצטדיון בלומפילד בתל-אביב-יפו, ששופץ ושודרג לאחרונה, הוא הוכחה להעדפת אצטדיון היסטורי בעיר על פני בניית אצטדיון חדש בשוליה.

מה בין אצטדיון כדורגל לאתר לשימור

אצטדיון או כל מבנה ספורט אחר, שהיה ממוקם בעבר במרכז העיר, אך במהלך השנים – בעקבות התפתחותה של העיר והלחץ על הקרקע – הוחלט להורסו ולבנות אצטדיון חדש בשולי העיר – מורשתו זכאית לבחינה כמו כל נכס היסטורי אחר. זכאות זו מתבססת על הזיקה המקומית לאצטדיון ועל היותו רכיב חשוב במורשת התרבות המקומית. החיבור בין אצטדיוני ספורט למורשת תרבות מוכר היטב, ובא לידי ביטוי באופן מוחשי במקרה של אצטדיונים אולימפיים שנבנו או שודרגו לצורך אירוח האולימפיאדה. אצטדיון אולימפי ממחיש את הקשר הישיר והמוחשי של מתקני ספורט לאירוע אוניברסלי בעל משמעות. האצטדיון האולימפי מסמל יותר מכל את האירוע שלשמו נולד, והופך לבעל משמעות תרבותית ולאחר תיירות (Kiuri & Teller, 2015).

ומה בין קבוצת הכדורגל העירונית והאצטדיון העירוני הוותיק לבין מורשת תרבות מקומית? בחלק זה נדגיש את חשיבות קבוצת הכדורגל העירונית כחלק מהמורשת המקומית, ולאחריו נדגיש את חשיבות אצטדיון הקבוצה כסמל למורשת זו. ננסה לטעון כי גם אם הריסתו של האצטדיון הוותיק הכרחית ראוי לשמר ממנו סממן כלשהו כאתר מורשת מקומית.

חשיבותה של קבוצת הכדורגל המקומית במורשת התרבותית והחברתית מקומית

מועדוני כדורגל מייצגים מקומות וקבוצות אנשים ספציפיים, ומכאן חשיבותם למורשת המקומית. האנדרטת שובה (Shobe, 2008) בוחן במאמרו את הקשרים בין מקום, זהות ומועדון הכדורגל ברצלונה (FC Barcelona) לאחר מותו של הרוזן הספרדי פרנסיסקו פרנקו, ומתמקד בשנים 1975–2005. שובה סוקר את היחסים בין מועדון הכדורגל לבין חבל קטלוניה בכלל והעיר ברצלונה בפרט, ובדק כיצד יחסים אלו השתנו תחת כהונתם של נשיאים שונים של הקבוצה, וכיצד המועדון התגייס לקידום רעיונות שונים בנוגע לברצלונה וקטלוניה. המחבר טוען כי למועדון הכדורגל ברצלונה הייתה מעורבות עמוקה בפוליטיקה של המקום ובמבנה החברתי של מקום מבוסס זהות בברצלונה ובקטלוניה. כך למשל תחת הנשיא חואן לפורטה (Joan Laporta), שנבחר ב־2003, המועדון מקודם בד בבד כמועדון קטלוני וכסופר מותג גלובלי עולמי. כדורגל הוא כלי חשוב לביטוי ולמבנה החברתי של מקום מבוסס זהות. מועדוני כדורגל משקפים לא רק את הדינמיקה של העיר שהם ממוקמים בה, אלא מקדמים באופן אקטיבי רעיונות בדבר זהות־מקום (Shobe, 2008).

חשיבותו של האצטדיון כסמל למורשת

בילדותי לא זכיתי אומנם לפקוד בקביעות את אצטדיון בלומפילד, המגרש הביתי של קבוצתי מכבי תל-אביב, אבל בזכות דודי עוזי ברעם זכיתי לכמה

איור 4. מגדלי המגורים שהוקמו במקום אצטדיון הקופסה בנתניה. צילום: אורי סלינגר

- 2. הבעלות על הקרקע:** בהתאם להחלטות מועצת מקרקעי ישראל, רשות מקרקעי ישראל מקצה לרשויות מקומיות קרקע לאצטדיוני ספורט בפטור ממכרז ובדמי חכירה סמליים. דוגמה לכך היא החלטה 406 מיום 14 במרץ 1989, שבה החליטה מועצת מקרקעי ישראל להחכיר לעיריית ירושלים בדמי חכירה סמליים שטח של 62 דונם בדרום-מערב העיר, להקמת אצטדיון עירוני.
- 3. הריסת אצטדיון במרכז עיר מפנה קרקע יקרה לבניית מגורים:** כאשר מדובר בקרקע מדינה אשר הוקצתה לרשות המקומית, על העירייה להגיע להסכמה עם רשות מקרקעי ישראל באשר לחלוקת התקבולים בגין מכירת הקרקע לאחר שינוי הייעוד למגורים. הקרקע החלופית להקמת האצטדיון החדש מוקצה על פי רוב בשולי העיר, וכאמור – על פי החלטת מועצת מקרקעי ישראל – בדמי חכירה סמליים.
- 4. נגישות:** אצטדיון הממוקם במרכז עיר סובל מבעיות נגישות, ומהווה מטרד לסביבתו בימים שמתקיימים בהם משחקים. לעומת זאת, אצטדיון חדש בשולי העיר יכול להיות מנוף לפיתוח אזורי תרבותי ומסחרי. הדיון בהיבטים הכלכליים מדגיש את ההתעלמות משיקולים תכנוניים קהילתיים. השארת האצטדיון בתוך העיר יכולה לייצר השפעות חיוביות,

איור 5. אצטדיון בלומפילד לפני השיפוץ. צילום: איל סלינ'ר, 2013

איור 6. אצטדיון בלומפילד לאחר השיפוץ. צילום: רוני חיימוב, נובמבר 2021

היה מגרש הפרדסים, ובו 3,000 מקומות.³ באצטדיון זה זכתה הפועל כפר סבא בעונת 1981/1982 באליפות המדינה היחידה בתולדותיה. עם השחקנים הבולטים והמוכרים ששיחקו בה אז נמנו יצחק שום, אלי יאני וישראל פוגל. המאמן היה דרור קשטן.

מעניין כי אף שבתכנון של מגרשי כדורגל מביאים בחשבון את כיוון השמש, וממקמים את השערים בצד הצפוני ובצד הדרומי, הרי במגרש הפרדסים השערים הוצבו בצד המזרחי ובצד המערבי.

במאמר שפורסם באתר Debuzzer, ומשיחה בעקבותיו עם איתן אורטסמן, מי שהיה כתב מעריב בכפר סבא וצוטט במאמר, מספר אורטסמן כך:

בהתחלה הקימו יציע של שלוש שורות בטון בצד הדרומי, עם 700 מקומות בערך, והיתר עמדו לאורך הגדרות. לפני שהקימו את החומה השטח גודר באמצעות חבלים ולא הייתה בעיה להתפלח. בהמשך הוקמה חומה בצד הצפוני, כי כדורים עפו לשכונת מעוז ולשטח חקלאי. אחרי החומה הוקם יציע בצד הצפוני עם 1200 מקומות, מול השמש. במקרה הטוב היו 3500 צופים במגרש בצפיפות גדולה מאוד (אצל ויכסלפיט, 2010).

נח איינשטיין, משחקניה הבולטים של הפועל כפר סבא, שיחק במגרש הפרדסים מיום שהוא זוכר את עצמו, וגם הוא מספר: "מול בית"ר ירושלים, מכבי תל-אביב ומכבי נתניה המגרש היה מפוצץ. אנשים עמדו על החומות ואפילו באו עם משאיות וטרקטורים והרימו את הכף כדי לצפות במשחקים מבחוץ. על כל דבר שאפשר טיפסו – מעצים עד עמודים" (אצל אברמזון ואחרים, 2019).

באתר מוזיאון הפועל כפר סבא נכתב: "אוהדים היו מספרים שכאשר היה כדור קרן לכפר סבא הסדרן היה פותח את השער בגדר כדי שיצחק שום יוכל לקחת תנופה. כמובן שכאשר היו קרנות לקבוצות היריבות השער נשאר נעול".⁴

שימורה של מורשת האתר קודם בשיתוף "הלב הירוק" – עמותת אוהדי הפועל כפר סבא, ועיריית כפר סבא. על פי כרטיס סקר האתר לשימור לקיר האצטדיון, הקיר שנותר מהאצטדיון מפריד בין השטח הציבורי למגרש מגורים. הקיר ממוקם בגבול מגרש ששטחו 500 מ"ר בבעלות עיריית כפר סבא, שיעודו על פי תוכנית בניין עיר לשטח לבנייני ציבור. זהו קיר בלוקים, חלקו מטויח וצבוע וחלקו חשוף. אורכו כ-21.5 מטרים וגובהו כ-4 מטרים.

הקיר הוא בעל חשיבות מקומית בזכות ערכו ההיסטורי, האורבני והנופי, ובעל חשיבות קהילתית בזכות ערך ארכיטקטוני. בעקבות אתר זה, ועוד כמה אתרים ברשימת השימור, התפתח בוועדת השימור העירונית דיון בדבר ערכיותם של אתרים שהערך המרכזי בהם הוא

ביקורים במגרשה הביתי של הפועל ירושלים, אצטדיון ימק"א. אני זוכר כי בתחילת שנות השמונים, ערב לפני הדרבי הירושלמי, נכחתי במפגש של עוזי ברעם עם שחקני הפועל ירושלים. לאחר השיחה פנתה דודתי רותי ברעם ז"ל לציון מרילי, כוכב הקבוצה, וסיפרה לו שבאתי במיוחד מתל-אביב לראות את המשחק. ציון מרילי פנה אליי ואמר: "נשתדל לא לאכזב אותך". זה נגמר 2-0 לבית"ר.

אור לונטל (2013) מצביע על שלושה שלבי חיים של אצטדיון כדורגל: (1) שלב ההקמה – הנובע מצורך, משיקולי פיתוח עירוני ויוקרה; (2) שלב הפעילות השוטפת – שבו נוצר החיבור הרגשי של האוהדים המקומיים לאצטדיון; (3) שלב העזיבה – הכלול לעיתים מאבק של האוהדים לשימור האתר. לונטל מתאר, בין היתר, את המאבק המשפטי של אוהדי הפועל רמת גן נגד הריסתו של אצטדיון המכתש בגבעתיים, שנבנה בשנת 1927 ונהרס לבסוף בשנת 2011 לטובת מגדלי מגורים. המכתש היה מגרשה הביתי של הפועל רמת גן, ואחד מכיווני המאבק, שלווח בפנייה למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, היה הדרשה לכלול את אצטדיון המכתש כאתר לשימור מורשת תרבותית ספורטיבית – דבר שכאמור לא יצא אל הפועל (לונטל, 2013).

הרצון של אוהדי הקבוצה היה לשמר את האצטדיון, כדי שהפועל רמת גן תמשיך לשחק במכתש. המכתש, אף שהיה ממוקם בגבול גבעתיים, היווה מקור לחיזוק תחושת ההזדהות עם הקבוצה והקהילתיות. האצטדיון היה הביטוי המוחשי עבור אוהדי הקבוצה - המגרש הביתי שלהם. כפי שציין לונטל במאמרו, שחקנים ומאמנים מתחלפים, אך הבית או המקום נשארים קבועים. ולכן הריסת אצטדיון מקבלת ממד משמעותי כל כך.

< שימור זיכרון של אצטדיון ותיק שנהרס, והפיכתו לאתר מורשת תרבות נושא ערכים חברתיים מקומיים

במקרים שבהם אי אפשר לשמר אצטדיון היסטורי, יש מקום להותיר זיכרון ממנו באמצעות שימור חלק בעל משמעות – דוגמת יציע – והפיכתו לאתר מורשת תרבות. אתר כזה הוא בעל ערך חברתי לקהילה המקומית, שחלק מחבריה פקדו אותו במשך שנים במשחקה הביתיים של הקבוצה המקומית.

בחלק זה יוצגו שני מקרי מבחן לשימור זיכרון של אצטדיון ותיק שנהרס כאתר מורשת. המקרה האחד – שימור קיר מגרש הפרדסים בכפר סבא; המקרה האחר, השונה מעט, הוא הייבורי, אצטדיונה הוותיק של קבוצת ארסנל הלונדונית, ששתיים מחזיתות יציעיו שומרו כחלק מפרייקט למגורים, לאור ערכם הארכיטקטוני ההיסטורי.

< שימור זיכרון: הקיר ששומר לזכרו של מגרש הפרדסים בכפר סבא

מגרש הפרדסים שכן ברחוב טשרניחובסקי, מול בית החולים מאיר. לפי האתר הרשמי של הפועל כפר סבא,² מועדון הכדורגל הפועל כפר סבא נוסד בשנת 1928. מגרשה הביתי של הקבוצה בשנים 1952-1986

² <https://www.hapoel-kfs.org.il>

³ מגרש הפרדסים - ויקיפדיה

⁴ מוזיאון הפועל כפר סבא. <http://hksfc.org.il>

איור 7. המגרש הציבורי שבצידו הקיר הדרומי של מגרש הפרדסים. צילום: אורי סלינגר

איור 8. השטח שעליו היה מגרש הפרדסים. מתוך אתר ה-GIS של עיריית כפר סבא

איר 9. השלט המוצב במגרש הציבורי שבאתר מגרש הפרדסים.
צילום: אורי סלינגר

מגורים, הפכו כל אפשרות להרחבה של האצטדיון לקשה ויקרה. ב-1999 החליטה ארסנל לעזוב את האצטדיון ולבנות אצטדיון חדש ובו 60 אלף מקומות, "אצטדיון האמירויות". האצטדיון, שזכה לשם זה עקב החסות שנתנה לו חברת התעופה Emirates Airlines, נחנך בשנת 2006. במקומו של אצטדיון הייבורי הוקם בשנת 2010 פרויקט המגורים Highbury Square. חזיתות היציע המזרחי והמערבי שומרו ושולבו בפרויקט החדש, ואילו שאר היציעים והמבנים הוסרו. המגרש עצמו הוסב לגינה משותפת לדיירים, במרכז הפרויקט.⁸ היתר בנייה ליציע המזרחי מכברואר 2005, ניתן לשימור היציע המזרחי עבור 111 יחידות דיור ומרתף.⁹

החברתי המקומי. לאור זאת החליטה הוועדה להכניס שני קריטריונים נוספים לערך ההיסטורי: (1) ערך האתר כנכס ציבורי מקומי; (2) ערך האתר כסממן קהילתי לזיכרון קולקטיבי.

הקיר ממשיך מזרחה, אל מעבר למגרש הציבורי, בגבול חלקות למגורים. דיירת באחד הבתים הסמוכים סיפרה כי הקיר העובר במגרשה מוסתר אומנם בצמחייה, אך אם חושפים אותו, עדיין רואים עליו את הכיתוב "כיסא שמור".

שטח מגרש הפרדסים הפך לשכונת מגורים בבנייה נמוכה. בהתאם לתוכנית כס/244 משנת 1986 נקבעו במטרותיה איחוד וחלוקה בהסכמת הבעלים, וחלוקת בייעוד לאזור מגורים ב' לבנייה נמוכה. שטח התוכנית 10,540 מ"ר, והבעלים, כמצוין בתוכנית, הם "הציבור בכפר סבא בע"מ" ועיריית כפר סבא. מביור שנתרן עולה כי ככל הידוע חברת הציבור בכפר סבא בע"מ הייתה חברת אחזקה וניהול נכסים בכפר סבא של חברת העובדים/ההסתדרות בכפר סבא. ואכן, חברה זו רשומה כחוכרת היסטורית של בית הפועלים עמל בכפר סבא, הידוע כקולנוע עמל ההיסטורי.⁵ ממידע על החברה באתר רשות התאגידים עולה כי חברת הציבור בכפר סבא בע"מ התאגדה ב-29 בספטמבר 1936. סטטוס התאגיד: מחוסלת מרצון, וכתובתה אצל חברת העובדים השיתופית הכללית בארץ ישראל בע"מ, רחוב ארלוזורוב 93 בתל-אביב – שהוא בית ההסתדרות. מכאן שהמגרש היה, למעשה, בבעלות ההסתדרות.

< יציע אצטדיון הייבורי הוותיק של קבוצת ארסנל הלונדונית: שימור זיכרון היסטורי

אצטדיון הייבורי נבנה בשנת 1913. היציע המזרחי והיציע המערבי שלו השתרעו לאורך המגרש, והם שתיים מהדוגמאות הבולדות של יציעי מגרשי כדורגל בריטיים בסגנון אר דקו (Art Deco).⁶

על פי טיוטה של מסמך תוכנית השימור לאצטדיון,⁷ ב-1932 נבנה היציע המערבי בסגנון אר דקו. ההצלחה במגרש הביאה להמשך הפיתוח של האתר, וב-1936 נבנה גם היציע המזרחי בסגנון זה. היו בו מעט יותר מ-10,000 מקומות, ובהיבט ארכיטקטוני, בזכות החזית לרחוב היה לו יתרון על פני היציע המערבי. האתר נכלל ברשימה הסטטוטורית של מבנים בעלי ערך היסטורי ארכיטקטוני, דרגה 2.

הקיבולת של האצטדיון כולו עמדה על 38,419 צופים, והצלחותיה של ארסנל על המגרש בשנות התשעים ובשנות ה-2000 הביאו לכך שכמעט בכל משחק ביתי המגרש היה בתפוסה מלאה. מגבלות השימור – היותו של היציע המזרחי ברשימת השימור, ומיקומו של האצטדיון באזור

⁵ המבנה הוקם בשנת 1936 ושימש כבית הפועלים ובית עם. בשנת 1954 הוא הוסב לבית קולנוע, ופעל עד שנת 2003 (בית הפועלים עמל - ויקיפדיה). הנכס נרכש בשנת 2003 על ידי חברה יזמית, ומופיע ברשימת האתרים לשימור בכפר סבא.

⁶ Arsenal Stadium - Wikipedia

⁷ A Conservation Plan for Highbury Stadium London draft February 2005 PURCELL Miller Tritton architects, designer and historic buildings consultants. <https://did.li/Hpfaa>

⁸ Arsenal Stadium - Wikipedia

⁹ תוכנית החזית המזרחית של היציע ששולבה בפרויקט והיתר הבנייה לשימור היציע במסגרת הפרויקט ניתנים להורדה:

<https://web.archive.org/web/20090504015111/http://www.islington.gov.uk/Environment/Planning/MajorSchemes/ArsenalStadium/HighburyScheme2005/applicationplans.asp>

הפיתוח העירוני המואץ, הציפוף האורבני וערכי הקרקע מובילים להריסת אצטדיונים בתוך הערים, ולהקמת מגדלי מגורים בקרקע שפונתה. ההרס מדגיש את העדפת השיקולים הכלכליים, שהם השבחת קרקע יקרה במרכז העיר. קיימים גם שיקולים תכנוניים: אצטדיון במרכז העיר עלול ליצור השפעות חיצוניות שליליות על סביבתו, ואילו אצטדיון חדש בשולי העיר יכול להוות מנוף לפיתוח אזורי. שיקולים נוספים הם קושי בשיפוץ אצטדיון ישן ובהתאמתו לסטנדרטים מודרניים. מנגד קיימים שיקולים העשויים להצדיק החלטה להשאיר אצטדיון במרכז העיר, היות שאצטדיון עשוי לייצר גם השפעות חיוביות בליבה של העיר ובקהילה, אולם מקבלי ההחלטות אינם מתייחסים בשיקוליהם לאצטדיון כאל תופעה הזכאית לשימור מורשת לאומית או מקומית.

להעדפה זו יש השלכות לא רק במקרים של הרס אצטדיון היסטורי, אלא גם במקרים שבהם אי אפשר לשמר את האצטדיון במלואו. נשאלת השאלה אם במקרים שבהם ההרס המלא מחויב, אי אפשר לשמר סממן המבליט את ערכיו ההיסטוריים, העיצוביים, התרבותיים והחברתיים של האצטדיון. במקרה של כפר סבא מדובר אומנם בחלק מקיר האצטדיון, לכאורה לא סממן מרכזי, אך זהו אתר לשימור בעל ערך מקומי. לדעתי יש לתת את הדעת כיצד לשמר סממנים מאצטדיונים נוספים שייחסו בעתיד. אצטדיון כדורגל ממוקם על שטח קרקע נרחב. תכנון השטח מחדש

להקמת מגדלי מגורים משלב בוודאי, מלבד הייעוד למגורים, גם שטח ציבורי פתוח, ואף יכול לכלול שטח לבנייני ציבור. במקרה של אצטדיון הקופסה בנתניה, לדוגמה, נותר רק להצר על כך שלא השכילו לשמר סממן של האצטדיון במסגרת התוכנית למגורים, המשלבת שטחים ציבוריים פתוחים. באצטדיון הקופסה זכתה מכבי נתניה בחמש אליפויות בשנות השבעים ובראשית שנות השמונים, בהובלת שורה של כוכבים ובהם עודד מכנס ואחיו התאום גדי, חיים בר, משה גריאני ועוד רבים וטובים.

< אפילו

את האליפות של הפועל כפר סבא במגרש הפרדסים בעונת המשחקים 1982/1981 מכנים בנתניה "האליפות הגנובה"¹⁰. היא נסתיימה בפער של נקודה אחת לטובת הפועל כפר סבא על פני מכבי נתניה. בעונה שלאחר מכן, 1983/1982, זכתה מכבי נתניה באליפות החמישית בהנהגת המאמן מרדכי שפיגלר, מי שגם זכה באליפויות עם הקבוצה כשחקן בשנות השבעים. נתניה זכתה באליפות בפער גדול של 14 נקודות, וזכורה אמירתו הידועה של שפיגלר – "נתניה ועוד 15"¹¹.

בהיבט של שימור המורשת המקומית, ובאנלוגיה לאמירתו של שפיגלר, גם הפעם הפועל כפר סבא היא ש"גנבה" את הבכורה – כפר סבא ועוד 15.

¹⁰ מכבי נתניה - ויקיפדיה

¹¹ בליגה שיחקו אז 16 קבוצות. לאור יכולתה הגבוהה של מכבי נתניה, התכונן שפיגלר לומר כי בפועל זו ליגה של "נתניה ועוד 15 קבוצות".

תודות

- לעוזי ברעם, על עצותיו המועילות ועל תרומתו הגדולה למורשת הכדורגל שלי.
- לנגה די סגני, מתכנתת ערים, אגף תכנון עיריית כפר סבא, על עזרתה ועל המידע על שימור האתר.
- לשי גולוב, יו"ר "הלב הירוק", עמותת אוהדי הפועל כפר סבא, בתקופה שבה קודם שימור האתר.
- לאלחנן גולוב, שהיה הפרויקטור של עמותת האוהדים לנושא מורשת המועדון.
- ליואב ויכסלפיש, שכתב סדרת מאמרים על מגרשים שנמחקו.
- לאיתן אורטסמן, לשעבר כתב מעריב בכפר סבא.

מקורות

- אברמזון, א', סלגניק, ד' וליאור גוטמן, מ' (2019, 23 באפריל). מקום בלב: תושבים נזכרים במקומות המיתולוגיים של כפר סבא. צומת השרון. <https://www.tzomet-kfs.co.il/news/27961>
- ויכסלפיש, י' (2010, 20 בספטמבר). ביציע יכולתם לראות את הילד אלי טביב. Debuzzer
- לונטל, א' (2013). שימור והנצחה של מתקני ספורט בישראל. זמנים, 121, 100–110.
- Kiuri, M., & Teller, J. (2015). Olympic stadiums and cultural heritage: On the nature and status of heritage values in large sport facilities. *The International Journal of the History of Sport*, 32(5), 684–707. Also citing: ICOMOS (1988). DOI: 10.1080/09523367.2015.1037745
- Shobe, H. (2008). Football and the politics of place: Football Club Barcelona and Catalonia, 1975–2005. *Journal of Cultural Geography*, 25(1) 87–105. DOI:10.1080/08873630701822661

על המחבר:
 < איל סלינגר | eyalsalinger@gmail.com

ד"ר איל סלינגר הוא שמאי מקרקעין, כלכלן, היסטוריון, בעל תואר שלישי מהטכניון בתכנון ערים ואזורים, בעל תואר שני בתכנון מרחבי מטעם KTH (The Royal Institute of Technology Stockholm); מרצה בתחום הערכת שווי מקרקעין בטכניון, באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת בר-אילן; יו"ר הוועדה לכלכלה של השימור, איקומוס ישראל; עוסק במחקר בתחום שוק המקרקעין, כלכלת שימור, מדיניות תכנון וכלכלה עירונית; שותף במשרד סלינגר – שמאות מקרקעין וייעוץ.

זמן קורונה: הרהורים על ייחודם והגדרתם של נכסי מורשת תרבות

מגפת הקורונה והשלכותיה חייבו דיון בדרכים להתמודד עם הקשיים וההשלכות, קצרות הטווח וארוכות הטווח, של המגפה. מעמדה, תפקידה, מאפייניה, שימושיה והישרדותה של מורשת התרבות המוחשית היו חלק מדין זה. אחד הנושאים שחזר ועלה בקרב המתדיינים, חוקרים ומתמחים בפעולות שימור מורשת התרבות המוחשית, היה איתור המאפיינים המייחדים את נכסי מורשת התרבות המוחשיים ומבדילים אותם מנכסים אחרים. הדיון במאפיינים נועד להציג כלים לניהול נכסי מורשת התרבות בעיתות משבר. בהגדרתם בלטה ההתלבטות במעמדו של הערך ההיסטורי ובחשיבותו להכרזת נכס לשימור, ובעיקר – בתלות של ערך זה בתאריכים, ובאלה – בשנה שבה קם הנכס. מתברר שבמרבית מהמדינות והארגונים הבינלאומיים איבד הערך ההיסטורי הקשור בתאריך את מעמדו, וכבר אינו ניצב בראש רשימת הקריטריונים לבחינת ערכיו התרבותיים. את מקומו החליפו ערכים חברתיים.

תאריכים כסמל: שנת 1700 ומעמדה בהבחנה בין עתיקה לבין אתר ונכס היסטוריים

רחל שוויצר | עירית עמית-כהן

< תקציר

בתהליך הבנייה של זיכרון – קולקטיבי, לאומי ופרטי – יש לתאריכים היסטוריים מקום מרכזי. לעיתים נכרך התאריך באירוע מתועד שנחקר לעומקו או בתאריך שבו קם הנכס, ולעיתים זהו תאריך שתולדות קביעתו נשכחו, וחשיבותו איננה קשורה באירוע או בדמות כלשהם אלא במעמדו הסמלי ובהשלכות כלליות של התאריך על התפתחויות, תהליכים והגדרות. מטרת מאמר זה היא לעקוב אחרי ההשתלשלות של קביעת התאריך, שנת 1700, כמועד המבדיל בין נכסי עתיקות לבין נכסים היסטוריים בארץ ישראל. לקביעה זו השלכות על תחומי הפעילות של מוסדות ממלכתיים ושל רשויות דוגמת רשות העתיקות והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, וכן על הוראות וכללים הקבועים במערכות החוק והתכנון. המעקב והניתוח נועדו לעודד חשיבה חדשה בדבר הצורך לגמישות בקביעת תאריכים מתחמים כמו אלה, דווקא משום ההכרה בהשלכות ארוכות הטווח שלהם.

< מבוא

בתולדותיהם של עמים וארצות התחוללו אירועים היסטוריים שהם בעלי השפעה רבה על מהלך ההתרחשויות, על ההתפתחות האנושית, על המדע וההמצאות, על האידאולוגיה, האמונה והאומנות. אירועים אלה נקשרים בתאריכים שהם צירופי לשון קצרים המורכבים משמות עצם ותואר הקשורים בזמן. במאפייניהם ובתפקידיהם בולטים כמה היבטים: (1) הם מציינים תאריך הנקשר בדמות, בהתרחשות כלשהי, באירוע או בתופעה. ככאלה הם ממלאים תפקיד של סמן על ציר זמן כרונולוגי. כזו היא השנה 1904, שהיא שנת מותו של תיאודור הרצל ומסמנת את ראשיתה של העלייה השנייה; (2) באחדים מהמקרים ציון התאריך מתקצר וכולל רק את השנה. כך למשל, מלחמת העולם הראשונה פרצה ב־28 ביולי 1914 והסתיימה ב־11 בנובמבר 1918, אך כשדנים בה מציינים רק את השנים – 1914–1918; (3) יש שאת התאריך המלא או את השנה המדויקת מחליף תאריך עגול, כינוי כמו יובל ושנת ה־100, וגם דימוי שקל לזכרו. כזו היא "המלחמה הגדולה", כפי שכונתה המלחמה 1914–1918, ושבעקבות מלחמת העולם השנייה קיבלה בדיעבד את הכינוי הנוסף "מלחמת העולם הראשונה"; (4) אחדים מהתאריכים זוכים למעמד של "רגע גדול" או של "אירוע מכונן" (high impact event), וככאלה הם מדגישים שמה שהתרחש אחריהם שונה ממה שקרה לפנייהם. כזה הוא "כ"ט בנובמבר", 29 בנובמבר 1947, היום שבו החליטו המדינות החברות באו"ם על סיום המנדט הבריטי ועל הקמת שתי מדינות בארץ ישראל, מדינה יהודית ומדינה ערבית. הדגשה זו תומכת בהכללתם בפנתיאון הזיכרון הקולקטיבי (עזריהו, 1995; Tran et al., 2015; Elder et al., 2019); המאפיינים הלשוניים מקילים את ההישענות על התאריך כאמצעי לתיחום, ובאמצעותו לקבוע כללים, הוראות וחוקים. אות מלחמת הקוממיות, ובשמו הנוסף "אות המערכה, 1951" מוענק לחיילים ולאזרחים שהשתתפו במלחמה בין 1 בפברואר 1948 ל־10 במרץ 1949.

מילות מפתח:

שנת 1700, רשות העתיקות, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, אנגליה, חקיקה ותכנון

מתחם לקביעת הנכסים ההיסטוריים הזכאים לרישום, לאופן שימורם ולגורמים שיהיו אחראים לכך. עם חלוף השנים מדינות וארגונים שונים שינו את גישתם, ובמקום ההגבלה המבוססת על תאריך יצרו קריטריונים רחבים ומכלילים יותר. להלן כמה דוגמאות לשינוי שחל ביחס למעמדו של תאריך מתחם.

הולנד

בהולנד נקבע בשנת 1961 החוק הלאומי הראשון להגנה על נכסי מורשת תרבות, מבנים היסטוריים ומונומנטים (Historic Buildings and Monuments Act, 1961, ובכינויו הקצר Monumentenwet). החוק התבסס על רשימה שנערכה בשנת 1903 וכללה מבנים שהוגדרו חשובים לתולדות המדינה. בחוק נקבע שהוראותיו חלות על נכסים היסטוריים שהוקמו חמישים שנה ויותר לפני עריכת הרשימה. במילים אחרות, ברשימת השימור יכללו רק נכסים שהוקמו לפני שנת 1850. תאריך עגול זה תאם אירוע היסטורי ממש: בשנת 1848 הפכה הולנד לדמוקרטיה פרלמנטרית שבראשה מונרך, מלך או מלכה. למרות קביעה זו, בשנת 1985, עקב חשש לגורלם של מבנים היסטוריים מאוחרים יותר, הוחלט בהולנד לערוך "אינוונטר לאומי" – רישום של נכסים היסטוריים שהוקמו בשנים 1850–1940 (De Boer, 2010; Richel-Bottinga, 2001). בעקבות ההחלטה לכללי רישום חדשים פורסם ב־1988 חוק שימור חדש, ובו נקבע כי ברשימת המונומנטים ההיסטוריים יכללו "אובייקטים שנוצרו לפני חמישים שנה לפחות". בשנת 2012 בוטלה גם מגבלת זמן זו, ונקבע כי כל מבנה שיש בו ערך עיצובי יוצא דופן או שהוא נקשר באירוע ובדמות היסטוריים חשובים, ניתן יהיה להכריז עליו ראוי לשימור. הגמישות ברכיב הזמן, שהוחלט עליה באופן רשמי, לא פגעה במעמדם של נכסי המורשת. את התייחסות בזמן החליפה רשימת קריטריונים מוסכמת שקל למיין ולקבוע באמצעותה מה יכלול ברשימת שימור, מקומיות ולאומית (Vermeulen, 2012).

אירלנד

ייסודה של מדינת אירלנד החופשית בשנת 1922 הוביל לגיבוש הזהות הלאומית האירית באמצעות הגנה על מורשת התרבות החומרית. בשנת 1930, באמצעות החוק National Monuments Act, 1930, נקבעה ההגדרה של "מונומנט לאומי". נעיר כי השימוש במילה "מונומנט" נועד להדגיש את הנכס הבודד, הבולט בייחודו הנופי ומתייחד בערכו ההיסטוריים. על פי החוק, מונומנטים ארכאולוגיים וארכיטקטוניים שנקשרים בהם ערכים לאומיים יוכלו לשמש ייצוגים רשמיים של המדינה החדשה, ובגלל תפקידם זה הם יזכו להגנה של המדינה. ההגדרה בחוק האירלנדי רחבה ביותר, ואינה כוללת הגבלה המתייחסת לתאריך הקמתו של הנכס. במשך השנים, הדיון בהגדרתו של מונומנט לאומי התרחב בעיקר בנוגע לשימורם של בתי האחוזה הגדולים הפזורים ברחבי המדינה. מבנים אלה סומנו להריסה בגלל עלויות התחזוקה הגבוהות שלהם ובגלל ההקשר הייצוגי השלילי שדבק בהם – הקמתם, האירועים

לצד המאפיינים והתפקידים, קורה שהמידע המפורט בדבר האירועים שנקשרו בקביעת הסמן התאריכי היטשטש או אף נשכח. במרבית המקרים השקפה איננה מעידה על אובדן חשיבותו ומעמדו כסוכן זיכרון וכאמצעי לתייחוס נותרים יציבים. מצב זה מאפיין את התאריך העגול 1700, שהמוסדות הממלכתיים בישראל שאלו מהחוק האנגלי, ובשנת 1978 קבעו אותו לסמן מתחם על ציר הזמן בחוק העתיקות – חוק שנועד להגדיר "עתיקה" ועל ידי כך לדאוג להגנתה. קביעת תאריך זה הפרידה בין נכסי מורשת שהם עתיקות, ותיארוכם קדם לשנת 1700, לבין נכסי מורשת היסטוריים שהוקמו אחרי 1700. אבל היו לה השלכות נוספות – על הוראות וכללים שקבעו את מאפייני פעילותם של רשויות, גופים ממלכתיים ועמותות, ובאלה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, הנשענת על תאריך זה כדי לבדל את פעילותה מזו של רשות העתיקות. למרות חשיבותו של התאריך, המידע על מקור ההחלטה לבחור בו – מועט. מטרת מאמר זה היא לחשוף את המקורות ההיסטוריים, את השתלשלות האירועים ואת תהליך קבלת ההחלטות שהובילו את החוק הישראלי להישענות על קביעת התאריך העגול 1700. חשיפה זו היא רק תחילתה של דרך; היא נועדה לעודד חשיבה על מידת הרלוונטיות של סמן זמן זה בחוקים ובהוראות בישראל, ועל השלכותיו על שימור מורשת התרבות המוחשית.

< התאריך וקביעתו במדינת שוונת בעולם

ההחלטה לבחור בסמן תאריכי עבור נכסי מורשת תרבות, עתיקות ונכסים היסטוריים, ולהכלילו בחוקים ובהוראות המתייחסים לתכנון ולשימור היא חלק מתפיסה רחבה יותר, ולפיה הבסיס להגנה על נכס המייצג מורשת תרבות ולהכרזה על זכאותו לשימור הוא "רישום" שלו (listed property) ברשימת מורשת. הרישום מתבסס על תיעוד, והוא כולל קודם כול פירוט של תאריכים – ובאלה תאריך ההקמה – וממשיך בתולדות הנכס ובתמורות שחלו בו לאורך כל שנות הישרדותו. במהלך השנים נוספו לתאריכים ניתוח ערכי התרבותיים של הנכס, זיהוי משמעותו (significance) החברתית והתרבותית, ובחינת ההשלכות האפשריות של החלטה לשמר אותו על סביבתו.

הדגש המושם על התאריך ברישום של נכס היסטורי ברשימת מורשת נועד לפשט את המיון של הנכסים ההיסטוריים ואת הבחירה בנכסים מתוך המצאי הקיים שיזכו לשימור. בתהליך זה קיים חשש להעדפה שאינה מתבססת על תאריכים או על ערכים תרבותיים, אלא על שיקולים פוליטיים (Amit-Cohen, 2005, 2009) או כלכליים הקשורים במצבו הפיזי של הנכס ובאפשרות להשמישו (Shefer & Salinger, 2010). למרות זאת, הרישום המתבסס קודם כול על תאריך היסטורי נחשב מאז ומתמיד לאמצעי לקידום העשייה השימורית וליצירת מודעות לחשיבותה, לאפיונה ולהגדרת תפקידיה החברתיים והתרבותיים.

בעבר, ברבות ממדינות העולם הבסיס לרישום היה תאריך שנקשר בתולדות הקהילה או האומה. עקב חשיבותו זו הוא נבחר לשמש גורם

שנקשרו בהם והבולטות שלהם במרחב בתקופה הקולוניאלית (Carew, 2009). הדיון בהגדרתו של מונומנט והרצון לתחם את ההגדרה בזמן הובילו לפרסום תיקון לחוק בשנת 1987. התיקון צירף לחוק מושג חדש, "מונומנט היסטורי". וכך נאמר בחוק:

ההגדרה של מונומנט היסטורי נכללים מונומנט פרהיסטורי וכל מונומנט אחר שנקשר בתולדות המקום שבו נמצא המונומנט או בתולדות המדינה עצמה והוא מתייחס להיסטוריה של המקום, המסחר, התרבות, הכלכלה, התעשייה, הצבא, הדת והחברה. הגדרה זו כוללת את כל המונומנטים שהוקמו לפני שנת 1700 לספירה, או בתאריך מאוחר יותר שאותו יקבע השר האחראי (חוק המונומנטים הלאומיים, 1987. תרגום שלי, ע"ע).

קביעת התיחום באירלנד לשנת 1700 הושפעה מהחוק הבריטי (ראו בהמשך), ונועדה להבהיר שכל מונומנט שמועד הקמתו מתועד קודם לשנת 1700 יוכרז באופן אוטומטי כמונומנט היסטורי. קביעה זו לא ביטלה את האפשרות שמונומנטים שהוקמו לאחר 1700 ייכללו גם הם בהגדרה של "מונומנט היסטורי" (MacRory & Kirwan, 2001).

דנמרק

בדנמרק חוק רישום המבנים ושימורם פורסם בשנת 2007.¹ בסעיף 3 שלו נכתב ששר התרבות רשאי לרשום מבנים ויצירות נוף אדריכליות בעלות ערך אדריכלי או תרבותי משמעותי בני יותר מחמישים שנה. לתאריך המתחם נוספה הסתייגות, ולפיה מבנים ויצירות נוף ייחודיות יוכלו להיכלל ברשימת שימור ללא קשר לגילם, ואת צירופם לרשימה יקבעו ערכיהם התרבותיים. בסעיף 4 לחוק נוסף תאריך מתחם הקובע שמבנים שהוקמו לפני שנת 1536 (השנה שבה המלך כריסטיאן השלישי עלה לשלטון בדנמרק, והדת הלוותרנית אומצה לדת מדינה) זכאים להגנה, ללא צורך בהחלטה מיוחדת.

הודו

בהודו נחקק החוק להגנה על מונומנטים עתיקים בשנת 1958, כעשור לאחר הביטול של שלטון האימפריה הבריטית ושל החקיקה האנגלית, והכרזת העצמאות.² כמו במדינות אחרות, השימוש במונח "מונומנט" התייחס לנכס הבודד הנושא ערכים תרבותיים. בהודו התייחסה ההגדרה למונח "מונומנט עתיק" כדי לציין שהוא ישן, ונכללים בו כל מבנה בעל חשיבות היסטורית או ורנקולרית, כל תל אבנים או מקום קבורה, כל מערה, פסל מעוצב בסלע, כתובת או מקום פולחן שגילם מאה שנים לפחות ושיש בהם עניין היסטורי, ארכאולוגי או אומנותי. עם זאת, ב-2007 הושקה בהודו תוכנית לתיעוד וליצירת בסיס נתונים של אתרי מורשת בנויה, במטרה להפיצה בקרב מתכננים וחוקרים ולאפשר ניהול מיטבי של משאבי התרבות (The National Mission on Monuments and Antiquities). התוכנית נועדה להרחיב את מסד הנתונים על כל מבנה מן התקופה שקדמה לקבלת עצמאותה של הודו, ולכן נבחרה שנת 1950 לתאריך המתחם. ההסבר שניתן לתאריך זה היה שלא זו בלבד שמדובר בתאריך עגול

הקרוב לשנת העצמאות, 1947, אלא שמטרתו להדגיש שנכסי מורשת תרבות שקדמו לשנה זו הם עדות לאדריכלות – גם הקולוניאלית וגם הוורנקולרית (נכס שהאדריכל שלו לא ידוע) – ששרידיה לא רק שהם מהווים חוליה מרכזית בתולדות המדינה, הם גם נדירים.³

יוון

בחקיקה המסדירה את ההגנה על מורשת התרבות של יוון, מונומנטים, נכסים ניידיים ומורשת בלתי מוחשית (Law 3028/2002), מופיעה בסעיף 2 הבחנה בין "מונומנטים עתיקים או עתיקות", שהם נכסי תרבות המתוארכים לתקופות הפרה-היסטוריות, לעת העתיקה ולתקופה הביזנטית והפוסט-ביזנטית, עד שנת 1830, לבין מונומנטים היסטוריים משנה זו ואילך. אפשר לשער שהבחירה בשנת 1830 לתאריך מתחם מתבססת על העובדה שבשנת 1822 הכריזו היוונים על עצמאות ומרדו בשלטון העות'מאני. המרד נמשך עשור והסתיים בשנת 1832, ובשנה זו הוכרה עצמאותה של מדינת יוון המודרנית.⁴ גם במקרה זה, שנת 1830 מייצגת תאריך עגול שקל לזכור.

בחינה של המדינות השונות וחוקיהן מצביעה על בחירה בתאריך מתחם "עגול" הקרוב לאירוע לאומי. לאור זאת מתעוררת השאלה בדבר מקורה של קביעת שנת 1700 בחוק הישראלי. מהו האירוע – לאומי ואולי אחר – שתרם לקביעה זו? מכיוון ששורשיו של חוק העתיקות הישראלי הם בחוק האנגלי, ניתן לשער שההסבר לקביעה זו ולהבחנה בין עתיקה לנכס היסטורי מוכרז לשימור יימצא בתולדותיו של חוק זה.

אנגליה: השתלשלות האירועים שהובילו לחוק המונומנטים ההיסטוריים ולקביעת 1700 כסמן לתאריך מתחם

מאז שלהי המאה ה-19 התחזקו באנגליה העיסוק בשימור נכסי מורשת וההכרה בצורך להגן על המרקם המקורי והאותנטי של מבנים היסטוריים. בראייה היסטורית ניתן להצביע על שני פרסומים שנכתבו בשלהי המאה ה-19 והניחו את היסודות לעיצוב מערכת השימור באנגליה. הראשון היה החוק להגנה על מונומנטים עתיקים (Ancient Monuments Protection Act, 1882), שהעניק הגנה משפטית, באמצעות "אפוטרופוסות" של המדינה, למונומנטים שנכללו ברשימה שהייתה נספח לחוק. החוק עבר ביוזמת סר ג'ון לובוק (Lubbock, 1834–1913), שקרא למעורבות ממשלתית בשימור מבנים היסטוריים. לובוק, חבר פרלמנט ליברלי, עסק בארכאולוגיה ובעתיקות. הוא היה חבר בוועד החברה להגנה על מבנים עתיקים (The Society for the Protection of Ancient Buildings, SPAB), וחזר והגיש לממשלה הצעות לחוק לשימור מונומנטים. עקשנותו הובילה בסופו של דבר לניסוח חוק ההגנה על נכסים עתיקים, שפורסם בשנת 1882 (Delafons, 1997; Mynors, 2006). השני היה ספרו של היסטוריון האומנות ג'רלד בולדווין בראון (Gerald Baldwin Brown, 1849–1932), **The care of ancient monuments**, שיצא לאור בשנת 1905.

מנעוריו התעניין בולדווין בראון בהיסטוריה תרבותית, ובשלהי המאה ה-19, בעת שהותו באוקספורד, נפגש עם ג'ון רסקין (John Ruskin, 1819–1900) ועם וולטר פאטר (Walter Pater, 1839–1894), שניהם

¹ Act on Listed Buildings and Preservation of Buildings and Urban Environments, cf. Consolidated Act No. 1088 of 29 August 2007
² The Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act, 1958 (No. 24 of 1958) – updated 2010
³ <http://nmma.nic.in/nmma/legalFrame.do>
⁴ <https://www.coe.int/en/web/herein-system/greece>

ממניחי היסודות לחקר מורשת התרבות ולחשיבות המיוחסת לשימורה. בהשפעתם הפך בולדווין בראון לתומך נלהב של תנועת האומנויות והמלאכות (The Arts and Crafts Movement), שהוקמה באמצע המאה ה-19 וייצגה רעיונות מנוגדים לאלה שהופצו בעקבות המהפכה התעשייתית. בולדווין בראון קרא לשימורן של מלאכות ומסורות שעברו מאב לבן ושל טכנולוגיות בנייה מסורתיות.

בולדווין בראון הגיע מלונדון לאדינבורו בשנת 1880. הוא הכיר בערך התרבותי של הסביבה הבנויה, היה פעיל בתנועת השימור בסקוטלנד, יזם הפגנות למען שימור מבנים היסטוריים בעיר והשתתף בהן, חבר לארגונים שעסקו בהגנה על העיר העתיקה, אך בה בעת הכיר בחשיבות שיש למאפיינים ולרכיבים הארכיטקטוניים של העיר החדשה. פעילותו זכתה להדים בעקבות המחאה שהוביל נגד ההרס המתוכנן באדינבורו לצורך הרחבת מסילות הרכבת. אחד מתומכיו של בולדווין בראון היה המדען והמתכנן פרופ' פטריק גדס (Patrick Geddes, 1854–1932), שעסק באותה עת בשימור ובמציאת שימושים חדשים למבנים במרכז העתיק של אדינבורו. רוב המבנים הללו ייצגו אדריכלות ורנקולרית, מבני מגורים ומוסדות שעיצובם פשוט ושאדריכליהם אינם מוכרים (Cooper, 2013).

תיקון לחוק המונומנטים בשנת 1900 הרחיב את הפירוש המצומצם שהיה עד אז למושג "מונומנט", ולראשונה צוין שההגנה תכלול "כל מבנה, בניין או מונומנט שיש בו עניין היסטורי או אדריכלי" (סעיף 1). נוסף על הרחבת ההגדרה, החוק העניק למועצות המחוזיות (county councils) בעלות או אפוסטרופסות על מונומנטים (Fry, 2014; Mynors, 2006). להוראה החדשה הייתה חשיבות עליונה, שכן – ובדומה לחקיקה הגרמנית והאיטלקית באותה תקופה – היא הדגישה את הזכות שיש לגוף מקומי לקבוע את עתיד נכסיו ואת אופן שימורם (Baldwin Brown, 1905, p. 157). מתוקף העדכון לחוק, מועצת מחוז לונדון (London County Council) קיבלה מעמד של גורם המוסמך לפעול לשימור כל מבנה בעל עניין היסטורי או אדריכלי בלונדון ובמחוז כולו.

למעשה, כבר בשנת 1897, שלוש שנים קודם לתיקון החוק האנגלי, החלה מועצת מחוז לונדון בהכנת רשימת מצאי של מונומנטים עתיקים. הרשימה נועדה למנוע מצבים שבהם היעדר מידע בדבר ערכיהם יעודד את הריסתם. רשימת המבנים הראשונה, The Survey of London, פורסמה ב-1900 ונערכה על ידי האדריכל צ'רלס רוברט אשבי (Charles Robert Ashbee, 1863–1942). אשבי הוסיף לרשימה מבוא אינפורמטיבי שעסק בשאלות של שימור ותיעוד מבנים היסטוריים (ראו בעניין זה בספרו של בולדווין בראון, Baldwin Brown, 1905, pp. 159–161). אשבי היה תלמיד של ויליאם מוריס, חבר ב־SPAB וב־National Trust, ופעיל בתנועת ה־Arts and Crafts. בארץ ישראל נודע אשבי בגלל פועלו בה בשנים 1918–1922, עת הוזמן על ידי רונלד סטורס, המושל הצבאי הראשון של ארץ ישראל, לשמש לו יועץ בנושאי תכנון. במסגרת תפקידו כמזכיר האגודה למען ירושלים פרסם בשנת 1922 עם פטריק גדס את התוכנית לעיר.

אחת ההשלכות של החוק משנת 1900 הייתה העברתם של מבנים היסטוריים ומונומנטים מאחריותן של הרשויות והמועצות המחוזיות לאחריותם של משרדי ממשלה. המשמעות הייתה שהוצאות השימור והתחזוקה יישענו על תקציבי המדינה. ההחלטה איזה משרד יטפל בנכס כלשהו נקבעה בהתאם להיסטוריה של הנכס. במשרדים שזכו לתת חסות למבנים היסטוריים רבים בלטו משרד היערות (Office of Woods, Forests & Land Revenues), משרד המלחמה (War Office) ומשרד התשתיות (Office of Works & Public Buildings). בספרות המתארת את תהליך קבלת ההחלטות בדבר המשרד שידאג לכל נכס נזכר לראשונה התאריך 1700. כדי להבין את התהליך ואת חלקו של התאריך 1700 בו, נרחיב בהם מעט.

בתחילת דרכו נוהל משרד התשתיות על ידי בית המלוכה, והוא התאפיין בדאגה לבנייה ולתחזוקה של ארמונות, מבצרים והמגורים המלכותיים. משנת 1815 עבר המשרד לפיקוח משרד האוצר, וקיבל את האחריות גם לתחזוקת מבני ציבור. ב־1898 הושג הסכם בין משרד התשתיות ומשרד המלחמה לבין משרד האוצר ובו הוסדרו המימון של עלות התיקונים, הרסטורציה והשינויים בבניינים בעלי עניין היסטורי או לאומי שבאחריות משרד המלחמה. באפריל 1932, כצעד כלכלי, אוחדו משרד התשתיות ומשרד הייעור, ובשנת 1951 החשש משימוש בהכנסות מקרקעין למימון עבודות ציבוריות הוביל להחלטה על פיצולם מחדש. האיחוד והפיצול של משרד התשתיות ומשרד הייעור היו בעלי חשיבות במיוחד בנוגע לחלוקה של תחומי האחריות לנכסי הכתר. כל משרד היה אחראי לטיפול במבנים היסטוריים שאינם נכסי הכתר. באותן שנים משרד המלחמה החזיק גם הוא בנכסים היסטוריים שהיו בשימוש הצבא. במשרד התשתיות התעוררה דאגה עקב לחצי הפיתוח במחנות הצבא, לחצים שעלולים היו לפגוע בערכם האדריכלי של הנכסים היסטוריים. בחילופי דברים בין המשרדים הוסכם כי תוכניות של משרד המלחמה לבנייה חדשה ולתוספות בנייה במבנים היסטוריים יוגשו גם לאישור משרד התשתיות (Fry, 2014).

בשנת 1903, שלוש שנים לאחר תיקון החוק, הוחלט לצמצם את מספר המשרדים שטיפלו בנכסי מורשת (עתיקות ונכסים היסטוריים), ונעשו צעדים ראשוניים לקדם הסכם בין משרד המלחמה לבין משרד התשתיות, שיעביר לחסות האחרון מבנים בעלי עניין היסטורי או אדריכלי שנמצא כי אינם מתאימים לאלקוס חיילים ולצורכי ביטחון אחרים. הבחירה במשרד התשתיות נעשתה בשל יכולותיו לתחזק מבנים היסטוריים. אבל ההסכם לא צלח, היות שהחוק מראש לא העניק למשרד המלחמה את הסמכות לשמר ולתחזק מבנים היסטוריים שהשימוש בהם לא היה בתחומי ביטחון, דוגמת בתי תפילה או מבני ציבור. מצב זה הביא לכך ששימור הנכסים הללו לא היה מעולם באחריות משרד המלחמה, ולכן להעברת האחריות למשרד התשתיות לא הייתה כל משמעות. שנה אחר כך, ביולי 1904, הציע ג'יימס פיצ'ג'רלד (James Fitzgerald, 1895–1989), עוזר המזכיר של משרד התשתיות, פתרון למצב מורכב זה. פיצ'ג'רלד, שנודע בבקיאיותו בנושא שימור מונומנטים היסטוריים, פנה

השונים העוסקים בתחום – על אופן הפעילות ותפקידו של כל גורם (Baldwin Brown, 1905). כנייתו של בולדווין בראון לממשלת אנגליה לייצר רשימה של אתרים ולהציג דרכים להגנתם ולשימורם הצליחה. במסמכים שיצאו לאור בעקבות פעילות זו חזר ונזכר התאריך 1700. בצו המלכותי להקמת הוועדה המלכותית למונומנטים עתיקים והיסטוריים של אנגליה Royal Commission on Ancient and Historical Monuments and Constructions of England (RCHME) שנחתם ב-27 באוקטובר 1908, הוצגו מטרות הוועדה כך:

To make an inventory of the Ancient and Historical Monuments and Constructions connected with or illustrative of the contemporary culture, civilization and conditions of life of the people in England, excluding Monmouthshire, from the earliest times to the year 1700, and to specify those which seem most worthy of preservation.

אחת מדמויות המפתח בהקמת RCHME היה ג'יימס פיצ'ג'רלד, שפעל באותן שנים לצד בולדווין בראון. בשנים 1909–1900 היה פיצ'ג'רלד מפקח על המונומנטים העתיקים וההיסטוריים מטעם משרד התשתיות, ואת מסקנותיו בדבר הסדרת כללים למיון, לרישום ולשימור מונומנטים שבאחריות משרד זה יישם ב-RCHME. בזכות קשריו וכישוריו הוא הזמין להיות מהנציבים (Commissioners, Committee member) הראשונים בוועדה (Fry, 2014; Emerick, 2014). כמו במסמכיו של בולדווין בראון, גם במסמכיו של פיצ'ג'רלד שנת 1700 חוזרת ומוזכרת.

< החוק האנגלי: מחלוקות בקביעת 1700 לתאריך מתחם
הצו שקבע את שנת 1700 לתאריך מתחם לתייעוד מונומנטים היסטוריים עורר מחלוקות מייד עם פרסומו. כבר אז נטען שמדובר בקביעה שרירותית, המחריגה את תקופת האדריכלות הג'ורג'יאנית (1714–1830), שהייתה כה מרכזית בהיסטוריה האנגלית, מהכללה ברשימת המורשת הלאומית. בעקבות טענה זו הופעל לחץ לכלול ברשימות הנכסים הראויים להכרה ולשימור לפחות חלק מהמבנים שהוקמו במאה ה-19 (Sargent, 2001). כתבה שהתפרסמה בשנת 1909 בירחון The Architectural Review התייחסה לעניין זה, ונכתב בה כי הוועדה RCHME לא תוכל להכליל ברשימותיה הצעות למבנים מאוחרים משנת 1700, ומשום כך מוטב לה לבחור תאריך מתאים יותר – 1723 – שנת מותו של האדריכל כריסטופר ורן (Christopher Wren, 1632–1723), שנודע בפעילותו לשיקום ולשחזור קתדרלת סנט פול וכנסיות רבות אחרות שנהרסו בשרפה הגדולה בלונדון.⁵

An arbitrary date is obviously necessary, and there would be found those who would cavil whatever date were fixed. It must however, strike everyone interested in the Renaissance as unfortunate, that the last works of Wren and the best works of his immediate successors are excluded from the purview of the Commission. The year of his death would seem a more suitable final date (The Architectural Review, 1909).

למשרד הייעור והתעניין בדבר הסדרים הקיימים במשרד בנוגע למבנים שבאחריות משרד המלחמה אבל אינם בשימוש לצורכי ביטחון (Emerick, 2014; Fry, 2014). במענה למכתבו כתבו נציגי משרד הייעור שכבר בשנת 1893 קבע משרד האוצר שנכסים ללא שימוש שנרכשו לפני 1700, אבל נותרו ללא שימוש שנים אחר כך, אינם זכאים לתמיכה של משרד האוצר בתחזוקתם; לכן הם יועברו אוטומטית למשרד הייעור, שהוא הממונה על ניהול נכסי הכתר (Crown's estate).

ולמה נכסי 1700? ייתכן שהסיבה לכך הייתה החלטה משנת 1700 שבה נקבע לראשונה להקציב כספי ציבור עבור שירותים ציבוריים (Emerick, 2014; Fry, 2014). בכל אופן, ההתכתבות בין פיצ'ג'רלד למשרדי הממשלה הובילה להעברה של מבנים ומונומנטים היסטוריים רבים שהיו קודם לכן באחריות משרד הייעור לאחריות משרד התשתיות, ולהפיכתו לגורם המרכזי האחראי לשימור ולתחזוקה של נכסי מורשת תרבות (Fry, 2014). לצד פרסום החוק ופעילותו הנרחבת של פיצ'ג'רלד, בולדווין בראון עצמו הוסיף לקדם את רעיונותיו, וערך סקירה מקיפה של מערכות לשימור מורשת תרבות הקיימות במדינות אירופה. הוא בחן את הכתרונות המיושמים להגנה על מונומנטים אדריכליים עתיקים בארצות דוגמת גרמניה, צרפת, אוסטריה, בלגיה, הולנד, איטליה, ספרד ופורטוגל, את האמצעים המשפטיים והאחרים הננקטים לשמירה על מבנים עתיקים וחפצים אחרים בעלי עניין היסטורי ואומנותי, את ההקפדה על תחזוקה הולמת של הארכיטקטורה העירונית, ואת שימור היופי הטבעי של אזורים כפריים. לאור ההשוואה קבע שההתנהלות האנגלית לוקה בחסר, ושמשלת אנגליה עשתה עבור המונומנטים פחות מכל מדינה אחרת באירופה. הסיבה העיקרית לכך הייתה הלחץ הפוליטי להגן על זכויות קניין פרטיות, הגנה שבאה על חשבון האינטרס הציבורי (Sargent, 2001). בולדווין בראון טען שלמרות קיומו של חוק המונומנטים 1882, הטיפול במונומנטים עתיקים באנגליה לא הפך לנושא לאומי: החוק העניק הגנה מוגבלת, לא עודד פיתוח של מתמחים במקצועות השימור, לא קידם הקמה של ועדות שימור ורשימות שימור – כפי שנעשה בארצות אחרות. וכך כתב בולדווין בראון:

The shyness of the British parliamentary mind in the presence of monuments is so great, that in our Ancient Monuments Act of 1882 the legislature could hardly contemplate anything nearer in date than pre-historic standing stones and tumuli (Baldwin Brown, 1905, p. 18).

סקירתו של בולדווין בראון הצביעה על כך שמדינות רבות באירופה, ובאלה צרפת, רומניה, שווייץ וגרמניה, הבינו שההגנה על עתיקות ועל מבנים היסטוריים נושאי ערכים תרבותיים תלויה בהנהגת שיטה לתייעודם ולרישומם כראויים לשימור. ואכן, מדינות אלה קידמו את הכנתן של רשימות מבנים הראויים לשימור. באחדות מהמדינות אפילו נקבע שר אחראי לנושא, ולצידו פעלו מועצת משמרים מומחים, פקחים ואדריכלים. לאור התפתחויות אלה המליץ בולדווין בראון להקים באנגליה ועדה מלכותית למונומנטים היסטוריים, שתפקידיה יהיו להכין רשימת מונומנטים עתיקים, היסטוריים ואומנותיים, להציג אמצעים להגנתם ולתאם בין הגופים

⁵ The Architectural Review: A magazine of architecture & the arts of design. (1909). XXV(146). Caxton House Westminster. <https://www.architectural-review.com>

ההזנחה שאפיינה כל כך את המבנים ההיסטוריים והחומות. נוסף על תוספות הבנייה, גיבוב הסגנונות וחוסר התחשבות בתפקידים ההיסטוריים של המבנים וביציבותם, ברבים מהמבנים החדשים שהוקמו בעיר במהלך המאה ה-19 נמצא שימוש חוזר בחלקים שנלקחו מהמבנים ההיסטוריים ושולבו בבתיים החדשים (בן־אריה, תשס"א; Kendall, 1948). הפגיעה בדמותה ההיסטורית של העיר תרמה להחלטתם של השלטון הצבאי הבריטי ושל מושל ירושלים רונלד סטורס (Ronald Storrs, 1881–1955), שהיה אספן, חובב ומשמר יצירות אומנות, לקבוע את ירושלים לעיר הבירה ולפתוח בהליכי חקיקה בנושאי תכנון וניהול שישמרו על ייחודה (ביגר, 1989). החקיקה התבססה על בקיאותם וניסיונם של מתכנני הערים האנגלים שפעלו באימפריה הבריטית, במושבות ובאנגליה עצמה (Fruchtman, 1986). אחת הפעולות הראשונות של הממשל הצבאי הייתה הכרזה על הוראת שעה (Antiquities Proclamation, 1918) שמטרתה להגן על עתיקות המצויות בכל שטחי ארץ ישראל. המסמך לא דן בנכסים שהוקמו בארץ ישראל בעת החדשה, במאות ה-18, ה-19 וה-20. הוא עסק בעתיקות, וגם קבע להן הגדרה: "עתיקה" היא כל מונומנט, חפץ או שריד, מיטלטל ושאינו מיטלטל, שקודם בזמנו לשנת 1600 (בן־אריה, תשס"א; Ashbee, 1921; Kersel, 2010). בתזכיר זה עדיין לא הופיע התאריך 1700; הוא הופיע שלוש שנים אחר כך, בתזכיר שפורסם בשנת 1920.

עם יסודו של השלטון האזרחי בארץ ישראל, ביולי 1920, והצבתו של הנוציב העליון הראשון, הרברט סמואל (Herbert Samuel, 1870–1963), הוקמו מחלקות הממשל המנדטורי, והטיפול בעתיקות ובאתרים ארכאולוגיים הועבר למחלקת העתיקות בראשות הארכאולוג פרופ' ג'ון גרסטנג (John Garstang, 1876–1956);⁶ גרסטנג החל להתעניין בארכאולוגיה בזמן לימודיו באוקספורד. במהלך עבודת חפירות בחורבות המחנה הרומי סמוך לכפר ריבצ'סטר הכיר גרסטנג את פרנסיס ג'ון הברפילד (John Haberfield, 1860–1919) חוקר מוביל בארכאולוגיה רומנו־בריטית מאוניברסיטת אוקספורד, והלה עודד אותו לעסוק בארכאולוגיה. הברפילד עצמו היה מהנציבים הראשונים שהתמנו על ידי ממשלת בריטניה לעמוד בראש RCHME, מייד עם הקמתו בשנת 1908. אחת ממשיותיו הראשונות של גרסטנג כמנהל מחלקת העתיקות בארץ ישראל הייתה החקיקה של פקודת העתיקות המנדטורית (Antiquities Ordinance, 1920). בניסוחה התייעץ גרסטנג עם מומחים בתחומי הארכאולוגיה והמשפט – בריטים, אמריקאים וצרפתים – והתבסס על הניסיון החקיקתי במדינות נוספות (Garstang, 1922). באוקטובר 1920 התפרסמו הוראות בדבר הגנה על שרידים, עתיקות, אתרים ומונומנטים היסטוריים וארכאולוגיים, וערכי טבע ונוף ברחבי ארץ ישראל, ובדבר ניהולם.

ההוראות מצביעות על גישה מרחיבה; ההגנה והניהול מתייחסים גם לעתיקות וגם לאתרים ולמונומנטים היסטוריים. עם זאת נשמר רף העתיקות, והמונח "עתיקה" (antiquity) מכונן אך ורק לנכס שהקמתו קדמה לשנת 1700 (סעיף 1)8 לפקודת העתיקות). לגישה המרחיבה נמצא ביטוי בעוד נושאים שנכללו בפקודה משנת 1920. כך למשל, על

בעקבות ההתנגדויות לתאריך 1700 פורסם ב־29 בנובמבר 1913 צו מתוקן, שדחה את התאריך הקובע לשנת 1714, סיום מלכותה של המלכה אן. השינוי לא עזר, והתאריך המתחם המשיך להיות מקור לדיון בקרב הנציגים החברים בוועדת RCHME. הטענה המרכזית הייתה שתאריך נוקשה כמו זה שנקבע גורם לקשיים, במיוחד במקרים שבהם התייעוד מצביע על בנייה בשלבים המתייחדת בתוספות מתקופות שונות, ולעיתים גם בסגנונות שונים. דוגמה למורכבות שיוצרת רב־שכבתיות היסטורית וסגנונית היא הכנסיות, שבהן תוספות שנעשו לאחר 1714 סווגו כ"מודרניות". בכמה הצעות שהועלו הומלץ לדחות את התאריך הקובע לפחות עד סוף תקופת הריג'נסי (Regency Era, 1820), כדי שאפשר יהיה לכלול ברשימות המורשת מונומנטים היסטוריים מהמאות ה-18 וה-19. בשנת 1939 הוסכם לקבוע את שנת 1760 לתקופת ניסיון, ואחריה להתכנס ולדון בתאריך מתחם סופי. פרוץ מלחמת העולם השנייה מנע את האפשרות לקיים החלטה זו, והיא לא יצאה אל הפועל.

צו מתחם חדש פורסם בשנת 1946, שנה אחרי סיום המלחמה, ובו נקבע שהרשימות תכלולנה מונומנטים היסטוריים מתועדים שנבנו עד שנת 1714, אך אפשר יהיה לכלול בהן גם מונומנטים משנים מאוחרות יותר שערכיהם התרבותיים מצדיקים את שימורם. בסופו של דבר נקבעה, באופן לא רשמי, שנת 1850 לתאריך הקובע, כדי לאפשר את הכללתם של מבנים שמייצגים את "התחייה" של האדריכלות הנאו־קלאסית היוונית והנאו־גותית. שני הסגנונות הללו היו נפוצים בבריטניה ובמדינות אירופה השונות, ובתחילת המאה ה-20 גם ברבים מהמבנים החדשים שהוקמו בצפון־מזרח ארצות הברית.

ההרס הרב שנגרם לערים במהלך מלחמת העולם השנייה הדגיש את הצורך בחקיקה להגנה על מבנים היסטוריים. חוק התכנון והבנייה האנגלי שהתפרסם בשנת 1946, שנה אחרי סיום המלחמה, הציג שיטה לרישום מבנים היסטוריים שהתבססה על היררכיה של ערכי תרבות, ולא דווקא על תאריך מתחם. בשנת 1963 אוחדו באנגליה שני גופים – RCHME ו־NBR (National Building Record), שהוקם בשנת 1941 במטרה לאסוף תמונות ורשימות של בניינים ואתרים בסכנה או שנהרסו במהלך מלחמת העולם השנייה. צו חדש שפורסם הסמיך את נציגיהם של שני הארגונים להכין רישום של נכסי המורשת של אנגליה, ולכלול בתיעודם מידע אדריכלי, ארכאולוגי והיסטורי (Croad & Fowler, 1984; Sargent, 2001). החלטה זו ביטלה למעשה את התאריך המתחם 1850 לקביעת חשיבותו של מבנה היסטורי הראוי להגנה משפטית.

לגמישות שאפיינה את התפתחות החוק האנגלי בנוגע לקביעת התאריך המתחם של עתיקות ושל נכסי מורשת תרבות בנויה ברחבי אנגליה לא הייתה השפעה על החוק הישראלי. הוא נצמד לקביעה של 1700, בעוד בחוק האנגלי עצמו היא הייתה קצרת ימים.

< 1700 וההשלכות על החקיקה להגנה על מונומנטים היסטוריים בארץ ישראל

ב־9 בדצמבר 1917 נכבשה ירושלים על ידי הצבא הבריטי בפקודו של גנרל אלני (1861–1936). עם כניסתם לירושלים נחשפה בפני הבריטים

⁶ <https://msu-anthropology.github.io/deoa-ss16/garstang/garstang.html>

איורים 1, 2. עתיקות בבית מרים, המוזיאון לארכאולוגיה בקיבוץ פלמחים.
צילום: עיריית עמית'כהן, אוגוסט 2021

התרבות הבנויה בישראל והטיפול בה נותרה כפי שנקבעה בפקודת העתיקות המנדטורית. הסיבה העיקרית לקביעה זו הייתה רצונם של המחקרים להבטיח מסגרת משפטית רציפה לסיוע בבניין הארץ (Kersel, 2008). מצב זה נותר על כנו עד לשנת 1978, עת נחקק חוק העתיקות תשל"ח-1978, אשר החליף את פקודת העתיקות הבריטית והסדיר את ההגנה על המורשת הארכאולוגית ברחבי מדינת ישראל. בסעיף 1 החוק הגדיר "עתיקה" כך: "נכס, בין תלוש ובין מחובר, שנעשה בידי אדם לפני שנת 1700 לספירה הכללית, לרבות דבר שהוסף לו לאחר מכן והוא חלק בלתי נפרד ממנו". ההגדרה קבעה את המסגרת המשפטית לתפקידה של רשות העתיקות לשמור על נכסים מוחשיים לסוגיהם שנוצרו לפני שנת 1700. החוק קובע כי "עתיקות" הן בבעלות המדינה, וכי אין לבצע בהן פעולות ללא היתר. החוק לא קובע קריטריונים לזיהוי ערך היסטורי של נכס שהוקם אחרי שנת 1700, ואף לא מחייב את שר החינוך, השר האחראי ליישום החוק, להיוועץ בגורם כלשהו כדי לקבוע אתר מסוג זה כ"עתיקה" או כמשהו אחר. מצב זה קידם את ההקמה של "המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות" בשנת 1984, וזו שינתה את שמה בשנת 2008 ל"מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל".

התצלומים המצורפים למאמר זה מחדדים את המורכבות שמייצג אותו רף עתיקות של 1700 שחוק העתיקות קובע: באיורים 1, 2 נראים מוצגים מבית מרים, המוזיאון לעתיקות בפלמחים. המוצגים כולם רשומים ברשות העתיקות; באיורים 3, 4, 5 מוצגים שרידים של בית פרדס ממערב למושב בנייה נס ציונה, המייצגים טכנולוגיות בנייה וחומרי בנייה שנהוגים היו בבנייה בשנות העשרים והשלוחים של המאה ה-20. הנכסים אינם רשומים, ולא זכו לתיעוד. באיורים 6, 7, 8 מוצגים עתיקה ונכס היסטורי בפארק החורשות בתל-אביב ובקיבוץ מרחביה, והם נכללים ברשימת שימור מקומית.

מחלקת העתיקות הוטל להכין רשימת אתרים היסטוריים שיש בהם עתיקות, לצורך תיעוד, בקרה, שימור ותחזוקה (סעיף 17).⁷ זאת ועוד – בפקודה בלט השימוש במינוח הייחודי "schedule" (לוח זמנים, תכנון) לרשום אתרים היסטוריים, היתה למינוח שנקטה החקיקה בדבר המורשת האנגלית; ובאופן דומה לחוק האנגלי, הוראות הפקודה לא חלו על מבנים ואתרים ששימשו לצרכי דת.

באופן פרדוקסלי, במועד שבו פורסמה בחוק הארץ-ישראלי שנת 1700 כתאריך המבחין בין מונומנטים היסטוריים לבין עתיקות, ושבחירתו תאמה את שנקבע בצו המלכותי להקמת RCHME, באנגליה עצמה תאריך זה כבר לא היה בתוקף. בשנת 1913 הוא הוחלף בצו שדחה את התאריך הקובע לשנת 1714.

בשנת 1929 נחקקה בארץ ישראל "פקודת העתיקות 1929", והחליפה את קודמתה. הפקודה החדשה הרחיבה את ההגדרה "עתיקה" כך שתכלול מונומנט היסטורי, כאובייקט מעשה ידי אדם נייד או קבוע מלפני שנת 1700, עם כל חלק שנוסף, נבנה מחדש או חודש בזמן מאוחר יותר; וגם כל בניין או מבנה מזמן שלאחר שנת 1700 שמנהל מחלקת עתיקות הכריז כעתיקה על ידי פרסום צו בעיתון הרשמי (סעיף 2(1)).⁸ מלבד תוספת זו, הפקודה לא הושפעה מהשינויים שחלו באנגליה באשר לתיחום התאריכי, ונצמדה לקביעה הישנה – 1700.

< תאריכים מתחמים בחוקים ובהוראות השימור בישראל

עם הקמת מדינת ישראל, במאי 1948, התקבלה החקיקה הראשונה, פקודת סדרי השלטון והמשפט, תש"ח-1948. בסעיף 11 שלה נקבע כי "המשפט שהיה קיים בארץ ישראל ביום ה' באייר תש"ח (14 במאי 1948) יעמוד בתקפו". היות שכך, חקיקת השימור להסדרת ההגנה על מורשת

⁷ Official Gazette of the Government of Palestine, No. 29
⁸ Official Gazette of the Government of Palestine, No. 236

איורים 3, 4. שרידי בית פרדס שנבנה בראשית שנות ה־30 ממערב למושבה נס ציונה: מבנים, טכנולוגיות וחומרי בנייה. צילום: עירית עמית־כהן, אוגוסט 2021

איור 5. שריד של בית פרדס שנבנה בראשית שנות ה־30, נקודת ציון למטיילים בשטח הפתוח ממערב למושב נס ציונה. צילום: עירית עמיתכהן, אוגוסט 2021

< סיכום

הסקירה ההיסטורית במאמר זה על אודות תולדותיה של הקביעה האנגלית, ולפיה שנת 1700 תהיה סמן לקביעת תאריך מתחם עבור נכס שהוא "עתיקה" או נכס היסטורי, חזרה וחשפה את חולשתה. אף שהיה זה תאריך עגול, קצר וקליט, שניתן היה לקשור אליו אירועים היסטוריים ועל ידי כך לבססו בתודעת המשמרים, המתכננים והציבור הרחב, חוסר גמישותו גרמה לביטולו. עד מהרה הוחלפה שנת 1700 בשנת 1714, אחר כך בשנת 1850, וכיום כמעט שאין באנגליה הגבלה של גיל הנכסים ברישומם והכרזתם לשימור. את הגיל ההיסטורי של הנכס החליפה בחינה מעמיקה של ערכי תרבות הכרוכים בו, המשמעות וההשלכות גם על חברה וגם על סביבה (Crood & Fowler, 1984; Sargent, 2001). בישראל, הגם ששנת 1700 הושאלה מההיסטוריה של מדינה אחרת ואינה חלק מהזיכרון הלאומי הישראלי, נאחזים בתאריך מתחם זה משרדי ממשלה, רשויות ממלכתיות, רשויות מקומיות, משמרים, ארכאולוגים, אדריכלים וחוקרים. מעת לעת נערכים דיונים בקביעונו של התאריך 1700 ובהשלכותיו על הבחנות בין נכס "עתיק" כמשהו קדום ושייך לעבר רחוק לבין נכס "היסטורי" ששייך לעבר קרוב, או על הפרדה בין רשויות, אלה המטפלות ב"עתיקות" ואלה המטפלות ב"נכסים היסטוריים" שהוקמו אחרי 1700. נעשים ניסיונות לשנות את התאריך וגם להשתחרר ממנו, לאחד גופים תחת רשות שימור אחת, כזו המתמקדת בערכים התרבותיים של נכס מורשת ולא נאחזת בתאריך הקמה כלשהו, אך עד כה ללא הצלחה. התאריך 1700 עדיין משמש בחוק הישראלי גם סמן בסולם של זמן וגם סמל שמקורותיו לא ברורים, והשלכותיו על החקיקה, על הפרדת רשויות, על התנהלות הגופים המשמרים והיחסים ביניהם הן רבות וגם ארוכות טווח.

ההסבר להקמתה של המועצה לשימור אתרים היה חסרונה של הגדרה לנכסי מורשת תרבות שאינם נכללים בהגדרה "עתיקה". וכך נכתב באמנה לשימור מבנים ואתרי התיישבות (האמנה הישראלית) שפרסמה המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות בשנת 1990:

אמנה זו באה להשלים את חוק העתיקות המתייחס לאתרים שנבנו בארץ לפני שנת 1700. האמנה קוראת לציבור להטות עימה שכם, כדי להבטיח שבנופה של ארץ ישראל יישאר ייצוג מוחשי אותנטי לכל התקופות, לכל הסגנונות ולכל שרידי התהליכים ההיסטוריים, שעברו על הארץ והשפיעו על דמותה ועל התפתחותה החברתית והתרבותית (המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות, 1990).

הטיפול המשפטי בנכסי מורשת תרבות מוחשית שתיארוכם נקבע משנת 1700 ואילך משולב בחוק התכנון והבנייה תשכ"ה-1965. בחוק נכתב שהוא מאפשר עיסוק בשימור נכסים מוחשיים בניינים שאינם עונים על הגדרות הקיימות בחוקים נוספים העוסקים במורשת תרבות בנויה. הערה זו התייחסה לחוק גנים לאומיים ושמורות טבע תשכ"ג-1963, תיקון מס' 3 משנת 1974, שבו הוגדר אתר לאומי כ"מבנה או קבוצת מבנים או חלק מהם לרבות סביבתם הקרובה שהם בעלי חשיבות לאומית היסטורית בהתפתחות היישוב בארץ". בשנת 1991, תיקון מס' 31 לחוק התכנון והבנייה קבע את התוספת הרביעית, שהסדירה את נושא שימורם ושמירתם של מבנים ואתרים היסטוריים כחלק מהעיסוק הרחב בתפקידו של התכנון לנהל באופן ראוי ומאוזן את הפיתוח הפיזי בישראל. בסעיף 1 לתוספת הרביעית הוגדר "אתר" כ"בניין או קבוצת בניינים או חלק מהם, לרבות סביבתם הקרובה, שלדעת מוסד תכנון הם בעלי חשיבות היסטורית, לאומית, אדריכלית או ארכאולוגית". על אף הבלטת המאפיינים ליהיו ערכו ההיסטורי של הנכס, ההגדרה חסרה קביעה ברורה של טווח גיל הנכס הראוי לשימור.

◀ ציר הזמן בקביעת התיארוך של עתיקות ונכסים היסטוריים באנגליה ובישראל

אנגליה	ישראל
1880	ראשית פעילותו של היסטוריון האומנות בולדווין בראון בתנועת השימור באדינבורו, סקוטלנד
1882	כרסום חוק השימור הראשון, Ancient Monuments Protection Act 1882
1897	מועצת מחוז לונדון (London County Council) מתחילה להכין רשימת מצאי של מונומנטים עתיקים והיסטוריים
1898	חתימת הסכם בין משרד התשתיות (Office of Works) לבין משרד המלחמה (War Office), באישור משרד האוצר, בדבר הסדרת המימון של עלויות התחזוקה של מבנים היסטוריים הנמצאים בשימוש צבאי
1900	עדכון חוק המונומנטים, והרחבת מספר הנכסים הראויים להגנה
1903	נקיטת צעדים להעברת מבנים היסטוריים ממשרד המלחמה למשרד לתשתיות
1904	העברת המבנים ממשרד למשרד נעצרת, מכיוון שהתברר שכל הנכסים שרכש משרד המלחמה לפני שנת 1700 נחשבו על פי חוק משנת 1904 לנכסים מכניסי רווח (land revenues). החוק בשנת 1904 קבע לראשונה הקצאות ספציפיות של כספי ציבור למען שירותים ציבוריים
1905	פרסום ספרו של בולדווין בראון, The care of ancient monuments
1908	הקמת Royal Commission on Ancient and Historical Monuments and Constructions of England (RCHME) בצו מלכותי
1909	מתעורר הדיון בדבר הקביעה השרירותית של שנת 1700 כמועד מתחם לנכסים עתיקים והיסטוריים
1910	פרסום ראשון של RCHME – התאריך הקובע 1700
1913	עדכון הצו ודחיית התאריך הקובע לנכסים עתיקים והיסטוריים, לשנת 1714
1917	9 בדצמבר 1917 – כיבוש ירושלים בידי הצבא הבריטי
1918	Antiquities Proclamation, 1918, התאריך הקובע – 1600
1920	Antiquities Ordinance, 1920 התאריך הקובע – 1700
1922	סעיף 21 בכתב במנדט – התאריך הקובע לעניין עתיקות שנת 1700
1929	Antiquities Ordinance, 1929, התאריך הקובע – 1700
1939	דחיית התאריך הקובע לעניין עתיקות לשנת 1760
1945	אימוץ שנת 1850 לתאריך הקובע לעניין עתיקות
1948	סעיף 11 לפקודת סדרי השלטון והמשפט קובע כי "המשפט שהיה קיים בארץ ישראל ביום ה' באייר תש"ח (14 במאי 1948) יעמוד בתוקפו". התאריך הקובע לעניין עתיקות – שנת 1700
1978	חוק העתיקות תשל"ח-1978 קובע את שנת 1700 לתאריך הקובע לעניין עתיקות

איורים 6, 7. פארק החורשות: מתח ומפגש בין ארכאולוגיה, היסטוריה, טבע עירוני, שמורות זיכרון ומחיקת זיכרון. צילום: עיריית עמית־כהן, נובמבר 2021

< על המחברות:

רחל שוויצר | rachelj40@gmail.com

רחל שוויצר היא בעלת תואר שני, בהצטיינות יתרה, מאוניברסיטת בראַיִלן, במסלול "תכנון, שימור ופיתוח נוף ונכסי תרבות", המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה. המחקר שלה התמקד בהתפתחות תפיסות שימור ומדיניות שימור מורשת תרבותית בנויה בישראל, במהלך המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21. משנת 2018 היא חברה בוועדת הביקורת של איקומוס ישראל.

עיריית עמית־כהן | amitcoi@biu.ac.il

פרופ' עיריית עמית־כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בראַיִלן, ומתמחה בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. פרופ' עמית־כהן חברה בוועד המנהל של איקומוס ישראל ובוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

איור 8. "עתיקה" לצד "היסטוריה" בקיבוץ מרחביה - שרידים מהתקופה הצלבנית לצד בית מגורים שתכנן האדריכל יעקב (קובה) פינקרפלד בשנות ה-30 של המאה העשרים. צילום: עיריית עמית־כהן, 2019

- ביגר, ג' (1989). בינויה של ירושלים בתקופת השלטון הבריטי 1917–1948. בתוך ח' לבסקי (עורכת), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית** (עמ' 183–215). הוצאת מרכז זלמן שזר. בן־אריה, י' (תשס"א). פעילות לשימורה ותכנונה של ירושלים בראשית תקופת השלטון הבריטי בארץ ישראל (1917–1926). בתוך ר' אהרונסון וח' ולבסקי (עורכים), **ארץ בראי עברה: מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל** (עמ' 441–500). הוצאת מאגנס, יד יצחק בן צבי.
- המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות (1990). **אמנה לשימור מבנים ואתרי התיישבות**.
- עזריהו, מ' (1995). **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948–1956**. המרכז למורשת בן גוריון.
- Amit-Cohen, I. (2005). Synergy between urban planning, preservation and functional changes in the old center: The case of Tel Aviv Jaffa. **Land Use Policy**, 22(4), 291–300.
- Amit-Cohen, I. (2009). Contested landscape and spirit of place the case of the olive trees and an urban neighborhood in Israel. In L. Turgeon (Ed.), **Spirit of place: Between tangible and intangible heritage** (pp. 275–288). Laval University Press.
- Ashbee, C. R. (Ed.) (1921). **Jerusalem, 1918–1920: Being the records of the Pro-Jerusalem Council during the period of the British military administration**. John Murray, for the Council of the Pro-Jerusalem Society.
- Baldwin Brown, G. (1905). **The care of ancient monuments: An account of the legislative and other measures adopted in European countries for protecting ancient monuments and objects and scenes of natural beauty, and for preserving the aspect of historical cities**. Cambridge University Press.
- Carew, M. (2009). Politics and the definition of national monuments: The "Big House problem". **The Journal of Irish Archaeology**, 18, 129–139.
- Cooper, M. A. (2013). Gerard Baldwin Brown, Edinburgh, and the care of ancient monuments. **The Historic Environment: Policy & Practice**, 4(2), 156–177.
- Croad, S. J., & Fowler, P. J. (1984). **RCHM(E) Annual Review 1983–1984: RCHM's first 75 years: An outline history, 1908–83**.
- De Boer, S. (2010). **Traces of change: Dynamics in cultural heritage preservation arrangements in Norway, Arizona and the Netherlands**. Radboud Universiteit Nijmegen.
- Delafons, J. (1997). **Politics and preservation: A policy history of the built heritage, 1882–1996** (Vol. 22). Taylor & Francis US.
- Elder, L., Gorzycki, M., & Paul, R. (2019). **Student guide to historical thinking: Going beyond dates, places, and names to the core of history**. Rowman & Littlefield.
- Emerick, K. (2014). **Conserving and managing ancient monuments: Heritage, democracy, and inclusion** (Vol. 14). Boydell & Brewer Ltd.
- Fruchtmann, J. (1986). **Statutory planning as a form of social control: The evolution of town planning law in mandatory Palestine and Israel 1917–1980's**. Doctoral dissertation, University of London.
- Fry, S. (2014). **A history of the National Heritage Collection: Volume Two: 1900–1913, The Office of War, Woods and Works**. English Heritage.
- Garstang, J. (1922). Eighteen months' work of The Department of Antiquities For Palestine. **Palestine Exploration Quarterly**, 54(2), 57–62.
- Kendall, H. (1948). **Jerusalem, the city plan: Preservation and development during the British mandate, 1918–1948**. His Majesty's Stationery Office.
- Kersel, M. M. (2008). The Trade in Palestinian antiquities. **Jerusalem Quarterly**, 33, 21–38.
- Kersel, M. M. (2010). The changing legal landscape for Middle Eastern archaeology in the colonial era, 1800–1930. in G. Emberling (Ed.), **Pioneers to the past: American archaeologists in the Middle East, 1919–1920** (pp. 85–90). Oriental Institute Museum Publications, Vol. 30.
- MacRory, R., & Kirwan, S. (2001). Ireland. In R. Pickard (Ed.), **Policy and law in heritage conservation** (pp. 291–314). Taylor & Francis.
- Mynors, C. (2006). **Listed buildings, conservation areas and monuments**. Sweet & Maxwell.
- Richel-Bottinga, S. (2001). The Netherlands. In R. Pickard (Ed.), **Policy and law in heritage conservation** (pp. 251–264). Taylor & Francis.
- Sargent, A. (2001). RCHME 1908–1998: A history of the Royal Commission on the Historical Monuments of England. **Transactions: Ancient Monuments**, 45, 57–80.
- Shefer, D., & Salinger, E. (2010). **Modeling the decision to conserve and the economic value of conservation: The case of the White City of Tel Aviv**. 50th Congress of the European Regional Science Association: "Sustainable Regional Growth and Development in the Creative Knowledge Economy", 19–23 August 2010, Jönköping, Sweden, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la-Neuve.
- **The Architectural Review: A magazine of architecture & the arts of design**. (1909). XXV(146). Caxton House Westminster. <https://www.architectural-review.com/>
- Tran, T. A., Niederee, C., Kanhabua, N., Gadiraju, U., & Anand, A. (2015, October). Balancing novelty and salience: Adaptive learning to rank entities for timeline summarization of high-impact events. In **Proceedings of the 24th ACM International on Conference on Information and Knowledge Management** (pp. 1201–1210).
- Vermeulen, R. (2012). **The future of the historic city: A study of partnerships in urban heritage rehabilitation in Amsterdam and Vancouver** (master's thesis). University of Amsterdam, Amsterdam.

מורשת התרבות, המהות וחקרה בעידן של מגפת הקורונה

מגפת הקורונה גרמה לחוקרים רבים לשנות את גישתם כלפי מורשת התרבות המוחשית והלא־מוחשית, מאפייניה, הגדרותיה ותפקידיה הייצוגיים. ההסבר שנתנו לשינוי היה מגבלות הביקור באתרים השונים, הסיור הדיגיטלי שהחליף את הסיור הפיזי, ופסק הזמן המאולץ שאפשר פיתוח ושכלול של האתר והתצוגה. אחדים ניצלו את פסק הזמן לחשיבה מעמיקה יותר בדבר תפקידיה של מורשת התרבות בעידן של משברים ותמורות, ולמשבר הגלובלי שווירוס הקורונה יצר הם צירכו את משבר שינויי האקלים ואת השלכותיו ארוכות הטווח על החברה ועל אורחות חיייה. ניל אשר סילברמן משתייך לקבוצת חוקרים זו.

סילברמן הוא היסטוריון וארכאולוג המתמחה בתקופת התנ"ך ופעיל בחקר מורשת התרבות על מגוון היבטיה. במהלך לימודיו שהיה באוניברסיטה העברית והיה שותפו למחקר של הארכאולוג הישראלי ישראל פינקלשטיין. לאורך כל השנים היה סילברמן פעיל בארגון איקומוס העולמי. הוא מונה לחבר בוועדה המייעצת לאיקומוס העולמי, ועמד בראש הוועדה המדעית הבין־לאומית לפרשנות ותצוגה. כיום הוא נמנה עם סגל המחלקה לאנתרופולוגיה באוניברסיטת מסצ'וסטס אמרהרסט, וחבר בארגון Coherit, שמטרתו לקרב את מורשת התרבות לקהילה.

סילברמן פרסם מאמרים רבים, הוציא לאור ספרים, ונמנה עם עורכי כתב העת הבין־לאומי *International Journal of Cultural Property*. התרגום הנכלל בגיליון 11 של **אתרים** – המגזין מתבסס על מאמר שלו שהתפרסם בכתב העת בשלהי שנת 2020. בחרנו לתרגמו בגלל התובנה המוצגת בו, ולפיה השלכות של וירוס הקורונה הן ארוכות טווח ותורגשנה בכל תחומי חיינו – ובאלה – גם ביחסנו לנכסי מורשת התרבות, למהותם ולתפקידם החברתי והכלכלי.

התמונות שצורפו בסוף המאמר מייצגות אחדים מהרעיונות של ניל סילברמן, כותב המאמר. הן מתארות את הפעילות התיירותית באתרי מורשת התרבות במלטה, את הלחץ של תיירות ההמונים, את החשש לפגיעה באתרי המורשת ואת ההכרה בחשיבות ערכי התרבות הלא מוחשיים הן של נכסי המורשת המונומנטליים הן של אלה המייצגים אורחות חיים יום־יומיים ומסורות בעל פה.

שלום ולא להתראות: הקורונה והתהפוכות בתפיסת מורשת התרבות

ניל אשר סילברמן - אוניברסיטת מסצ'וסטס אמרהרסט; **Coherit Associates**

Silberman, N. A. (2020). Good-bye to all that: COVID-19 and the transformations of cultural heritage. *International Journal of Cultural Property*, 27(4), 467–475. neil.silberman@coherit.com

< תקציר

לכלכלנים, אנשי מדעי המדינה ועיתונאים ברחבי העולם טוענים כי למגפת הקורונה תהיה השפעה ארוכת טווח על החברה כולה במאה ה־21. המגפה הייתה לגורם שזירז את ההתמוטטות הסופית של הסדר העולמי שהתקיים אחרי 1945, ונתפסה בקרב רבים כנקודת מפנה בהיסטוריה האנושית. מאמר זה מטרתו לבחון את ההשפעות ארוכות הטווח של המגפה על אתרי מורשת התרבות, שבעידן שלאחר מלחמת העולם השנייה הפכו לנושא פוליטי וכלכלי ראשון במעלה אבל את שורשי ההתעניינות בהם ניתן למצוא כבר במאה ה־19 בעקבות תיירות ההמונים והביקוש הגדל לביקורים באתרים יוצאי דופן במראם ובחזותם. המאמר יתמקד בתהפוכות אחדות שהשפיעו על הפעילות הכלכלית והפוליטית, ועלויות לשנות את תפקידיה של מורשת התרבות בעשורים הבאים.

< הקדמה

אנחנו חיים בעידן של סערה גלובלית שעלול להיות דרמטי אף יותר מעידן התהפוכות העולמיות שתיאר בעגמומיות רבה כל כך המשורר רוברט גרייבס באוטוביוגרפיה שלו מ־1929, **שלום ולא להתראות** (גרייבס, 1987[1929]). העולם כיום בווער ונמס סביבנו. בצורות, מלחמות וקריסות חברתיות מאלצות מיליונים להיעקר מבתיהם ולנדוד; ממדי העוני ואי השוויון הולכים וגדלים; אין מקום על פני כדור הארץ שמגפת הקורונה לא הגיעה אליו: גבולות נסגרו, התעבורה הבין־לאומית הוגבלה; סגרים והגבלות תנועה מוטלים ומתבטלים בהתאם לתנודות בנתוני ההדבקה. כמעט כל היבט שהיה מובן מאליו בחיינו עומד בסימן שאלה או משתנה. העתיד עכור ומאיים, והעבר נראה לנו כעת כמו חלום רחוק. אז איזו סיבה יש לנו לחשוב שהפרכטיקות הבסיסיות ביותר בתחום מורשת התרבות לא ישתנו אף הן בצורה דרמטית?

מילות מפתח:

מורשת תרבות, קורונה, כלכלת תרבות, תיירות, שיח ציבורי, תמורות תרבותיות

אני כותב את השורות האלה בשלהי ספטמבר 2020, לפני הבחירות הגורליות לנשיאות ארצות הברית ולפני שמישהו מאיתנו מבין את ההשפעות ארוכות הטווח של הקורונה. אולם כבר עכשיו אנחנו חשים בכמה שינויים דרמטיים באופן שבו אנחנו נוהגים לחקור, לשמר ולצרוך מורשת תרבות. את העולם שחווינו פעם על בשרנו אנו חווים כיום באופן וירטואלי כמעט לחלוטין דרך אותות דיגיטליים ובאמצעות המקולים ומסכים. מסכות וריחוק חברתי מונעים מאיתנו מגע פיזי עם אחרים, ומגבילים או אוסרים אפילו התכנסויות צנועות. מוסדות חינוך מכל הסוגים נאלצו לשנות את לוח הזמנים האקדמי ולאמץ שיטות לימוד ומחקר חדשות. אתרי מורשת, מוזיאונים, ולמעשה כמעט כל מוסדות התרבות הציבוריים, נסגרו לציבור או נפתחו לקהל מצומצם ביותר. ההשלכות הכלכליות הן מיידיות: עובדים רבים בתעשיית התרבות הוצאו לחופשה ללא תשלום או פוטרו; מוסדות תרבות נקלעו למשבר כלכלי עמוק; ועסקים דוגמת מלונות, מסעדות, בתי קפה וחנויות מזכרות, המתבססים זה שנים על תיירות תרבות ואירועי תרבות, פשטו את הרגל ושלחו עובדים נוספים למעגל האבטלה.

למרות כמיהתה של תעשיית התיירות כי השוק ישוב, במקדם או במאוחר, לשגרה, אתרים היסטוריים ומוזיאונים בכל רחבי העולם נותרים ברובם ריקים. אומנם אופטימיסטים בתחום שימור המורשת רואים במצב הנוכחי פתרון מוצלח לבעיית צפיפות היתר באתרי תיירות מפורסמים דוגמת ונציה, מקדש אנקור ואט ומאצ'ו פיצ'ו, אבל הם מתעלמים בבוטות מהתלות הכלכלית של קהילות מקומיות השוכנות בקרבת אתרי מורשת עולמיים (וכמובן בקרבת אתרים מפורסמים ומתוירים פחות) בתיירות. למרבה האירוניה, "תעשיית המורשת", כפי שכינה אותה בציניות רוברט היוסון (Hewison, 1987)¹, היא האחראית העיקרית לסכנה המרחפת מעל כלכלת התיירות הייחודית הזאת, הנאבקת בימים אלה על קיומה. בדומה לחברת תרופות הגורפת רווחים גדולים על אופיואידים המבטיחים להעלים כבמטה קסם כאב זמני, אך מסיבים סבל מתמשך המוביל בסופו של דבר לנטילת מנת יתר ולהתאבדות, כך גם הצגתה של תיירות המורשת במשך שנים רבות כ"מנוע לצמיחה כלכלית מקומית" גרמה לאתרי מורשת רבים להיהפך למוצר צריכה ולמקום בילוי. באזורים שכלכלתם התבססה בעבר על מזכרות ועל מפעלי תעשייה, שנסגרו בינתיים, או על החקלאות המסורתית שגועה, נשארו התושבים ללא מקורות לפרנסה בתקיימא. הסיכוי להרוויח מתיירות של מטיילים המחפשים נופים אקזוטיים או אתרים היסטוריים ששוקמו או שוחזרו מפתה את הקהילות האלה, שלא נותר להן מה להפסיד פרט לרווח מהתרבות שלהן עצמן.

במקרים רבים התוצאה היא השקעת יתר חסרת היגיון בהרחבת שדות תעופה, בבניית מלונות ומרכזי קניות ובגיוס עובדים מקומיים כמדריכי תיירים, אדריכלי נוף, אנשי תחזוקה, אנשי מכירות, מלצרים ועובדי ניקיון. כמה מההימורים הכלכליים המסוכנים האלה (המוזנים לעיתים קרובות על

ידי השקעות של תאגידים, או גרוע מכך – חוב ממשלתי לארגונים לפיתוח בין-לאומי) נכשלו במהירות, ומרתיעים אחרים מלהשקיע בתיירות מורשת. גם במקומות שבהם ההימורים השתלמו, התברר שהרווחיות של מלונות, מלונות, חנויות מזכרות, מסעדות וחברות תיירות לא האריכה ימים. גם בלי להזכיר כלל את הנזק שמסב זרם המבקרים האדיר, הנשפך מספינות התענוגות והמטוסים, לסביבה ולאורח החיים המסורתי, תיירות המורשת הזאת הותירה כלכלות מקומיות פגיעות ביותר.

במקומות שלמרבה הצער סבלו מפגיעה פתאומית בעסקים מאז התפרצות נגיף הקורונה, הפחד מקריסה כלכלית החל לחלחל. אחרי חודשים ללא רווחים או הכנסה, בשעה שעוד ועוד עסקים פושטים את הרגל ושולחים את עובדיהם לחפש דרכים אחרות לגמור את החודש, סביר להניח שהתשתיות של תיירות המורשת ייפגעו אנושות. אם וכאשר הגבלות התנועה בשל הקורונה יוסרו לחלוטין, אין ספק כי תחום תיירות המורשת ישתנה. שירותי תיירות מועטים יותר יוצעו במחירים גבוהים יותר לאלה היכולים להרשות לעצמם לטייל במקומות שעד פרוץ המגפה היו נגישים וזולים למדי לביקור של קבוצות תיירים. במצב שבו המגפה מאיימת על כלכלות רבות כל כך ברחבי העולם, ההשקעות יצטרכו להגיע בעיקר מבחוץ. בכל מקרה, סביר להניח שתיירות מורשת תהפוך למעין סמל סטטוס אקסקלוסיבי השמור לבעלי המאה, ותותיר את החוויה ואת ההכנסות ממנה בידי מעטים.

נראה שהמוזיאונים נידונו לגורל דומה לזה של אתרי המורשת. בשל הגבלות על מספר המבקרים במוזיאון ועל מספר אירועי ההתרמה, מוזיאונים מכל הסוגים והגדלים פונים לאפיקים וירטואליים כדי להקל על התורמים להכיר את המוזיאון ואת ייעודו, גם אם אינם יכולים לבקר בו פיזית. נתח גדול מאוד מתקציב התפעול הושקע בתערוכות וירטואליות, בשיחות גלריה וירטואליות ואפילו באירועי התרמה וירטואליים, כדי ליצור רושם של נורמליות. אבל השעון מתקתק. החיים הווירטואליים אינם עושים חסד עם המוזיאונים ועם מוסדות תרבות אחרים, שכן קיומם תלוי לא רק במכירת כרטיסים ובביקור של קבוצות בתי ספר, אלא בעיקר בפעילויות האחרות המתקיימות באתרים: בחנות המזכרות, בבתי הקפה, בקפטריות ובאירועים המיוחדים.

אנחנו עדים לאינספור פיטורים וחופשות ללא תשלום; סקר שערך איגוד המוזיאונים האמריקאי בקרב מנהלי מוזיאונים ביולי 2020 חשף כי סביר להניח שבעקבות המגפה 30% מכל המוזיאונים בארצות הברית לא ישרדו (American Alliance of Museums, 2020; Liscia, 2020). גם אם המגפה תימשך בסתיו, ולפחות במחצית הראשונה של שנת 2021, וגם אם השיעור של סגירת המוזיאונים לא יעלה, המשמעות היא ש-12 אלף מוזיאונים בקירוב בכל רחבי ארצות הברית יסגרו את שעריהם לתמיד. סקרים דומים שערכו ארגוני רשת המוזיאונים האירופיים (Network of European Museum Organizations, 2020), איגוד המוזיאונים ICOM

¹ רוברט היוסון – היסטוריון בריטי המתמחה בתולדות התרבות והאומנות (ע"ע).

(ICOM, 2020) ואונסקו (UNESCO, 2020) הצביעו אף הם על תחזית עגומה באשר להישרדותם של מוזיאונים ברחבי העולם. והנה ההבדל המטריד בין מוזיאונים לאתרי מורשת: לעומת אתרי המורשת, שישומרו כנראה – אם כי ללא תשתיות ותוכניות שימור נרחבות – הרי סגירת מוזיאונים תסמן במקרים רבים את קיצם כמוסדות תרבות בלתי תלויים. אוספים עלולים להתפזר או להימכר לאספנים פרטיים כדי לממן את החיסול של המוזיאונים, והזהות והייעוד התרבותיים הייחודיים שלהם יעלמו לעד.

עד פרוץ הקורונה תחום התרבות המסורתי כולו הפך להיות תלוי בביקורים של הקהל הרחב בסופי שבוע, בערבים, ובחופשות שלעיתים קרובות התאפיינו בנסיעה ובשהייה רחוקה מהבית. חשוב מכך – בביקורים האלה יש למעשה צריכה של רכיבים נוספים הקשורים במורשת תרבות, למשל באמצעות התבוננות בממצאים או ביקור במבנים לשימור. כל אלה דורשים שימור ואוצרות מקצועית, שהם יקרים ביותר. כעת, כשהפילנתרופיה הפרטית מתמקדת בראש ובראשונה בשיקום נזקי הקורונה, והמימון הציבורי לתרבות שאינה קשורה בתיירות מצטמצם מאוד, לא יהיה זה מוגזם לומר שתחום התרבות בכל רחבי העולם במתכונתו הנוכחית מתנדנד על סף תהום. ולמרות הדיבור האמיץ על תיירות בת־קיימא, על כושר העמידות של המערכת ועל המעורבות הקהילתית, אני חושש שחלק מהפרקטיקות הבסיסיות ביותר של מורשת התרבות יהיו חייבות להשתנות.

< מעבר לשימור

על אילו פרקטיקות אני מדבר? על תיירות תרבות המונית (mass cultural tourism), כמובן. אולי על מסחור של דימויים ומוצרים בהשראת אתרי המורשת והממצאים הקיימים בהם. אבל כנראה חשוב מכול – על רעיון המורשת עצמו. הרעיון מבוסס על שימור פיזי ואוצרות ושואב מעקרונות המורשת המשפחתית במובנה הבסיסי ביותר – הצואה שבה אבות מורישים לצאצאיהם חפצים שהם התגלמות הסטטוס החברתי של המשפחה. שמירה על הרכוש המשפחתי והעברתו בירושה נתפסו תמיד כציווי מוסרי וחברתי. באופן דומה, מורשת התרבות הפיזית (למשל ממצאים, ייצוגים אומנותיים או מבנים ארכיטקטוניים) נתפסת זה שנים רבות כירושה המוסדרת על פי החוק והמסורת, המאפשרים את מדידת ערכה והאותנטיות שלה. במובן הזה אנחנו עדיין מושפעים מהקונספט של "מונומנטים", כפי שטען במפנה המאה ה־19 אלויס ריגל (Riegl, 1996) [1903], היסטוריון האומנות הדגול מאוסטריה, במניפסט החשוב שלו **The modern cult of monuments: Its essence and development**. במניפסט זה הדגיש ריגל מה שחוקרים מאוחרים יותר כינו "פני השטח הגלויים לעין של הזמן" (Gubser, 2006), כלומר האותנטיות הטבעה בחומר מתקיימת עם שכבת הפטינה של העבר.² בטקסטים מכוננים כל כך כמו **אמנת ונציה** מ־1965 **והאמנה הבין־לאומית להגנה על מורשת**

עולמית מ־1972, קיבל המונח "מרקם מקורי" (original fabric) משמעות כמעט מקודשת. ואף שמסמך נארה מ־1994 הרחיב את הדיון בדבר קביעת אותנטיות של מרקם המונומנט, אנחנו עדיין תופסים מורשת תרבות כתופעה חומרית בעיקר.³

למרות הכוונות הטובות של ארגונים בין־לאומיים וממשלות המבקשים להתאחד כדי לשמור ולהגן על המורשת, נראה שאנחנו איננו קרובים להשגת המטרה יותר ממה שהיינו ב־1960, כשארנון אונסקו – במאמץ בין־לאומי חסר תקדים – הציל את המונומנטים במדבר הנובי שבקרב העיר אסואף מסכנת הצפות שהיו נתונים לה עם בניית הסכר הגבוה במקום זה. בצומני של תהפוכות הטבע בימינו – עליית מפלס הים, הפשרת קפאת העד (permafrost), שרפות ענק, בירוא מסיבי של יערות, מיצוי משאבים, פיתוח תשתיות, ביזת אתרי עתיקות והשחתתם ממניעים פוליטיים – פשוט אין די כסף או מומחים שיכולים לשמר את ההיקף האדיר של אתרי ונכסי המורשת שנהרסים מדי שנה. כמובן, תמיד יהיו תקציבים לשיקום מונומנטים פופולריים כמו קתדרלת נוטרדאם, אבל הרוב המכריע של השרידים הפיזיים באתרי עבר הם זמניים או קבורים, וההתרופפות של תקנות איכות הסביבה בארצות הברית ובכלכלות ניאוליברליות אחרות עושה את הכלים העומדים לרשותנו לצורך הגנה על ההיקף העצום של אתרים היסטוריים וארכאולוגיים רגישים לבלתי יעילים.

בספרה **בליה: המורשת שמעבר לשימור (Curated decay)**

מדגימה קייטלין ד'סילבי (DeSilvey, 2017) חלופות מרתקות לשימור, ומציעה תובנות חדשות על הערך של מורשת מוחשית בעידן שבו אין שום דרך להתגבר על כוחות הטבע הגורמים לבליה, להתפוררות ולהרס. ד'סילבי מדגישה את הצורך בתיעוד ובלמוד של תהליך ההשתנות הפיזי המתחולל במשך שנים באתרים ובממצאים, באותם מקרים שבהם לא ניתן היה לשמרם. בקריאתה "לראות מעבר למה שאבד" היא משרטטת מתודולוגיה להערכת המורשת ולחקירתה באופן שאינו מסתכם במשחק סכום אפס – כלומר במצב שבו או שמצילים את הממצא או שמאבדים אותו. באמצעות סקירה וניתוח של אתרי מורשת במצבים שונים של הזנחה והתפוררות, שלהם ושל סביבתם, היא טוענת שבליה לא בהכרח מרוקנת את האלמנט מהערך התרבותי שלו, כשם ששימורו של האלמנט לא בהכרח משמר את ערכו התרבותי. במקרים רבים שבהם לא ניתן למנוע התפוררות והרס, אנחנו חייבים להכיר בעובדה שהשינוי בנכס המורשת הוא למעשה שילוב בלתי נמנע בין כוחות הטבע לבין מעשי ידי האדם. שינויי האקלים מציפים והורסים מבנים על קו החוף, מפשירים חומרים אורגניים שהיו קבורים מתחת לקרחוני עד במשך מאות שנים, ושוחקים לאבק מבנים בולטים בערכם האדריכלי. שלא כמו היהלומים שכורה חברת דה בירס (De Beers) וגם נושאים את שמה,

² פטינה – שכבה הנוצרת על הפריט העתיק עקב תהליכי התחמצנות, ומעידה על התיישנותו (ע"ע).

³ על צמיחתו של המושג "מורשת תרבות בלתי מוחשית" והטיותיו הסלקטיביות ראו להלן.

⁴ אבו סימבל ופילה (ע"ע).

רבים מהמונמנטים אינם נצחיים. אנחנו חייבים להשלים עם כך שרק שבריר ממורשת התרבות יכול להינצל מהרס, ושאיפילו השימור המוקפד ביותר של אתר מורשת או של ממצא מציע רק אשליה של על־זמניות.

< מעבר לנוסטלגיה

זהו מוביל אותי לנושא נוסף, שלעניות דעתי ימלא תפקיד מכריע בעתיד מורשת התרבות. מעבר להתמקדות בהיבט הפיזי של הנכס, יש לא מעט שאיפות ותפיסות המקשות עלינו לחולל את השינוי הנדרש בעידן הקורונה. את התפיסות האלה אנחנו רואים כבר במאה ה-19 אצל ג'ון רסקין ואז'ן ויולה לה דוק, שלמרות הגישות הפילוסופיות השונות שלהם לשימור מבנים,⁵ שניהם ראו את העבר באור רומנטי ותפסו אותו כמקלט מפני ההווה. הארובות המעשנות והמפעלים הצפופים, שכונות העוני השוקקות, הפשע העירוני והחיכוכים בין המעמדות גרמו לשני אסתטיקנים אלה ולחסידיהם לקונן על ניצחון ההווה הברברי על העבר ההרמוני והטהור יותר. וההפרדה הזאת בין העבר הנעלה מבחינה מוסרית לבין ההווה החשוך מתקיימת גם בימינו. כוטנציאל ההרס העתידי עקב שינויי האקלים, והסדר החברתי החדש שכופה עלינו נגיף הקורונה (ומגפות ידועות ולא ידועות העתידות עוד להופיע), מערערים על כמה מהגישות שלנו בנוגע למורשת התרבות. לדעתי, מגישות אלה ארבע בולטות במיוחד: (1) לעודד צריכה אישית; (2) לכפות נורמות אזרחיות וסדר חברתי; (3) לתכנן ולעצב דפוסי מגורים אורבניים רווחיים יותר; (4) לשמש מקור מרכזי ליצירת זהות חברתית. הטענה שלי היא שבתחום מורשת התרבות דרכי חשיבה אלה הופכות מיושנות, או לכל הפחות חסרות תועלת עבור חברה גלובלית עמידה וצודקת יותר במאה ה-21, המתמודדת עם אתגרים שלא הכירה מעולם.

מיתוג וצריכה של מורשת תרבות מבטאים לא פעם נוסטלגיה לתקופה פרהמודרנית אידיאלית ואידיאלית. בין שמדובר בביקור באתר היסטורי בין שבמקום אקזוטי – או לצורך העניין במרכז קניות או בפארק שעשועים הקשורים בתקופה היסטורית – תיירות מורשת המציגה מראה או מייצרת תחושה של "עֶבְרִיּוּת" (pastness), מושג שטבע קורנליוס הולטורף (Holtorf, 2013), הפכה בהדרגה לפעילות פנאי פופולרית המתחרה בסוגי בילוי אחרים (חופשה על החוף, סקי, ביקור בגני חיות וטיולים בטבע). זאת ועוד, מכירת מוצרים מסחריים הקשורים לסמלים מסורתיים או לאתרי מורשת איקוניים לא רק דוחפת לניכוס תרבותי שמניעו מפוקפקים, אלא מתאפיינת בכפיפותה לחוקי כלכלת שוק – כלכלה המונעת על ידי אלגוריתמים שמציעים לנו את המוצר המסחרי הפופולרי, הזול והנמכר ביותר, ודואגים לדחוק את כל השאר מהשוק. עם הגבלות הקורונה החמורות על נסיעות ממקום למקום ועל גישה של תיירים לאתרי מורשת ולמוצרים המסחריים שהם משווקים, יש סיכוי שיוגבר הפיקוח המסחרי על הפצתם. סביר להניח שהשימוש

האינטרומנטלי במורשת כמנוע לפיתוח כלכלי יהיה מבוסס פחות על המקום עצמו; הוא יהיה יותר ויותר וירטואלי, וככזה יגרום ליצירתה של קנייה המבוססת על חוויה אישית או על עיצוב אטרקטיבי יותר מאשר על אמצעים המתבססים על זיכרון קולקטיבי או תרבותי.

זיהוי של מורשת תרבות עם זהות נורמטיבית הוא תכונה מרכזית

נוספת בנושא המורשת, לפחות מאז עלייתן של מדינות הלאום האירופיות, כשעוד האמינו שמורשת האבות של כל מדינה מייצגת מערך נצחי והומוגני של מאפיינים תרבותיים שהתפתחו במהלך אלפי שנים, מהתקופה הפרהיסטורית ועד ימינו אלה. כל מונומנט, כל סגנון אומנותי, כל מאכל מקומי, וכמובן השפה, נתפסו כולם כהתגלמות של רוח המקום (genius loci) ושל האזרחים עצמם. ואף שמושג המורשת הלאומית ספג ביקורת קשה מצד אלה האוחזים בתפיסה הרב־תרבותית, הרואים בו "היסטוריה פטרויטית" נוקשה, חד־משמעית ואחידה, הגל הגואה של סמכותנות השוטף את העולם כיום העלה את קרנה וחיזק את מעמדה. יתרה מכך, בניסיון לקבוע את המורשת הלאומית יש הטוענים שהיא מייצגת גישה היררכית (top-down) ולפיה את המורשת קובעים בעלי עניין, קבוצות כוח וגופים פוליטיים. המצב שבו המורשת נתפסת כתופעה פוליטית, ומי שלא מאמץ נתפס בחוסר נאמנות וכפירה, גורם לרבים לדחותה. ואכן, זה זמן רב שאין מלמדים את נושא מורשת התרבות בבתי ספר כחלק משיעורי האזרחות, וזאת אף שמדינת הלאום היא הסמכות האחראית לקביעת נושאים כמו האתרים והנכסים המועמדים לרשימת אתרי מורשת עולמית של אונסקו. אבל יש נקודה חשובה עוד יותר בהקשר של השימוש המתמשך במורשת ככלי למתן לגיטימיות פוליטית. כשעוד ועוד קבוצות חברתיות שוליות דורשות בעלות על המורשת, אפשר לעשות שימוש ב"גלולת הרעל" של המורשת השמרנית כדי לדחוק יריבים ומתנגדים פוליטיים מבית. המושג "שיח המורשת הרשמית" (Authorized Heritage Discourse), שטבעה לורה ג'יין סמית (Smith, 2006), אינו כלי בעדי בידי מי שנחשב אימפריאליסט או קולוניאליסט, אלא אמצעי שליטה פוטנציאלי יעיל בכל מפגן כוח פוליטי ודתי.

שיקום מרכזי ערים היסטוריות והפיכתם לאזורי קניות ומגורים

מייצגים מדיניות שהשלכותיה החברתיות והדמוגרפיות הן מרחיקות לכת – ולא כולן חיוביות. אם מביאים בחשבון רק תועלת כלכלית, הרי שחזור חזיתות של בתים וחניויות והסבה של מפעלים נטושים למגורים או למסחר הם רווחיים לרוב. באזורים שבהם הדבר נעשה ערך הנדל"ן עולה, תנועת המבקרים מתגברת, והמסחר פורח. כך לפחות היה לפני התפרצות מגפת הקורונה. אבל לא הכול חיובי. השיקום והפיתוח מלווים בנישול של תושבים ותיקים, לרוב מקהילות נחשלות ועניות, שכן אלה נוטות להתרכז באזורים העתיקים יותר, שהם באופן בלתי נמנע גם המוזנחים יותר. לתופעת הג'נטריפיקציה, שנחקרה לעומק במרכזים היסטוריים עירוניים שונים וזכתה לפרסומים רבים ולניתוח ביקורתי, יש אפקט נוסף. אף

⁵ ויולה לה דוק העדיף גישה של שחזור "עידן הזהב" וקילוף תוספות מאחרות כדי להציג שלמות סגנונית בהתאם לתקופה המדוברת, ואילו רסקין העדיף לא לגעת בשכבות הפטינה הציוריות של החורבות, המעידות על סימני הזמן.

תרבות הוא אינהרנטי ובלתי משתנה, אינו רלוונטי ואינו תואם את מאפייני העידן הנוכחי, המלא תהפוכות חברתיות וסביבתיות. הרעיון הישן, הקובע כי מורשת תרבות היא אוסף של שרידי עבר, מונע מאיתנו להכיר בכך שהשינוי עצמו הוא הדבר הקבוע היחיד בהיסטוריה. אל לנו להאמין שאי פעם נצליח לחזור לאחור ולהקפיא את הזמן באמצעות שימור, ולו גם המוקפד ביותר, מתוך מחשבה שהדבר יסייע לנו לשחזר את "גן העדן" של היציבות החברתית.

< ממוצרים לתהליך

אז לאן פנינו מועדות? האם הפרקטיקה של מורשת התרבות שלנו נידונה להיזנח ולהישאר רק בידיהם של חסידיה הגדולים ביותר? האם היא תיזכר כמעין פולחן ימי-ביניים של שרידים המעניק למאמיניו - באמצעות עצמות, אבנים ומזכרות בלזיות שהותרו קדושים - "קורטוב של נצח", כפי שניסח זאת ההיסטוריון פיטר בראון (Brown, 2009). אין ספק שכמה טכניקות שימור מוכרות יוסיפו להתקיים, שכן תמיד יהיו מקומות ייחודיים מהעבר שקשורים בהם זיכרונות ומוסר השכל חשובים. כמה מהם יהיו אטרקטיביים דיים כדי להשיג מימון שיבטיח שימור פיזי. אבל אין לבלבל בין המקרים המועטים האלה לבין מורשת תרבות, שכן יש אינספור מקומות ודברים המעוררים זיכרונות ולקחים; כמה מהם חולפים ואחרים שורדים במשך דורות. ההשפעה של מגפת הקורונה מדגימה בבהירות כי מה שחשבנו במשך שנים על מורשת התרבות מתעלם למעשה בבוטות מרוב הביטויים היצירתיים של האנושות שראוי שייזכרו. יתרה מזאת, פרקטיקות רשמיות הקשורות במורשת התרבות מתעדיפות לא פעם עשייה שימורית עכשווית שבינה לבין המקור אין קשר. הנימוק לכך הוא טענה שמורשת זו אבדה.

לדעתי עלינו לשאוף לשים דגש על תהליכים של זיכרון קולקטיבי, ולא על תרבות חומרית קולקטיבית. אני מאמין שהרעיון הזה יתפוס מקום מרכזי ביזמות בתחום מורשת התרבות בעידן הפוסט-קורונה, שבו שינויי האקלים יהיו דרמטיים אף יותר. לוקליות תהפוך בהדרגה לגורם חשוב בהערכה של מורשת תרבות. עם סופה (או לכל הפחות עם צמצומה) של טביעת הרגל הפחמנית הענקית שמייצרת התיירות הבינלאומית, מורשת התרבות תשנה את מעמדה ותתייחס למקום שבו אנשים חיים, ולא למקום שבו הם מבקרים. זיכרונות מקומיים משמעותיים יותירו רושם עז ועוצמתי יותר מהגדרות של מומחים מהו "ערך אוניברסלי יוצא דופן";⁶ כמו ארגז הכלים החינוכי הבלתי נשכח "אירופה מרחוב לרחוב" שבנתה מועצת אירופה ב־2001 כדי לעודד ילדי בתי ספר בשכונות נחשלות במדינות השונות שברחבי אירופה למצוא בשכונה שלהם מורשת תרבות, על כל מאפייניה וכל האירועים הבלתי נשכחים המתקיימים בה. המורשת תיתפס פחות כמעשה אסתטי או פטריטי ויותר כהשתתפות בפעילות קהילתית, בלי להיצמד להגדרה של זהות אחידה. מורשת התרבות הזאת תחליף את ציר הזמן הלינארי הקיים כיום באפיון של אתר מורשת תרבות,

שהשיקום באזורים אלה נחשב לשימור היסטורי, משומרת רק המעטפת של המבנה ההיסטורי, ואילו את תוכה ממלאים ביחידות מגורים מודרניות ובחנותיות של מותגים. ההיסטוריה של המקום, לעומת זאת, כמעט שאינה זוכה להבלטה. היא מוצגת בקיצור רב בעלוני מידע ובשלטי זיכרון. התחדשות עירונית זו עושה שימוש אירוני במונח נוסטלגיה ובכמיהה ל"אותנטיות" על-זמנית, הכול כדי לשנות באופן חד את אופי השכונה או הרובע ההיסטורי, ולהסתיר את השינויים האמיתיים שהיא מחוללת.

התנערות מעולם של נכסי מורשת שכבר זכו להכרה במטרה

להמירם בהיסטוריות קולקטיביות חדשות היא מסמני תקופתנו - עידן ששולטת בו פוליטיקה של זהויות. מאז שנות השישים, בכל רחבי העולם, עמים שזכו לעצמאות ולהכרה מדינית, חברות שמתאפיינות בתרבות ייחודית, קהילות שבחרו לחיות בתפוצות, מיעוטים גזעיים ואתניים, כל אלה דחו את היתרונות של רעיון כור ההיתוך שנקשר במורשת, כדי לתבוע לעצמם זכויות פוליטיות וזהות קולקטיבית הראויה לכבוד ולהערכה. לעיתים קרובות הזהויות החדשות שהתהוו התנגשו עם הרשויות המופקדות על המורשת הלאומית והאוניברסלית בנושאים של שיבה למולדת, טיפול בשרידי אדם ובחינת המקומות המקודשים לאותן קבוצות. אף שההכרה בהשקפות ובזכויות של מורשות חדשות מתקבלת במקרים רבים בסובלנות ובהכלה, קורה לפעמים בדיוק ההפך. חלוקת מורשת התרבות ליחידות אוטונומיות קטנות יותר ומתן סמכויות לכל יחידה מייצרות סיכוי לקונפליקט ישיר, שילך ויגדל, בין מטרות פוליטיות לבין השקפות עולם. איודיה בהודו, ירושלים, קברי המלכים בקסובי שבאוגנדה וחורבות מקדש פריאה ואהיר בגבול קמבודיה-תאילנד מדגימים כולם כיצד התביעה להשתמש במורשת תרבות כזהות היא מקור פוטנציאלי לקונפליקטים, ולא ערובה לסובלנות.

עלי לציין כאן שאף שמורשת תרבות משלבת בין תרבות חומרית והסביבה הבנויה לבין תרבות לא מוחשית, הנוסטלגיה עדיין נאחזת בדמיון. הרשימה המייצגת של מורשת התרבות הבלתי מוחשית שפרסמה אונסקו ב־2003 במסגרת **האמנה להגנה על מורשת התרבות הבלתי מוחשית**, כוללת בתוכה בעיקר מלאכות יד צבעוניות, משחקים וטקסים שהם ביטויים של תרבות שנשמרים מדור לדור, אבל היא נמנעת מלכלול נציגים מורכבים ובעייתיים של המורשת העולמית הבלתי מוחשית: כוח, אי שוויון, אכזריות, עוני, מלחמות ושנאה. כן, מטבח אקזוטי ולבוש מסורתי צבעוני נכללים ברשימה, כך גם פריטים המייצגים את הסביבה הבנויה, אך אלה אינם מייצגים באופן מלא את המסורות התרבותיות שעיצבו את העולם שאנחנו חיים בו.

מגפת הקורונה ושינויי האקלים אתגרו את התפיסה הבסיסית ביותר שלנו, ולפיה מורשת התרבות היא השרידים הנצחיים של העבר. למעט כמה מקרים חריגים, מורשת התרבות מקדשת מקומות, מבנים וחפצים מסוימים מתקופות עבר ומסמנת אותם כמשמעותיים, ראויים להערצה, יקרי ערך, ומשום כך טובים תמיד. לדעתי, הרעיון ולפיו הערך של מורשת

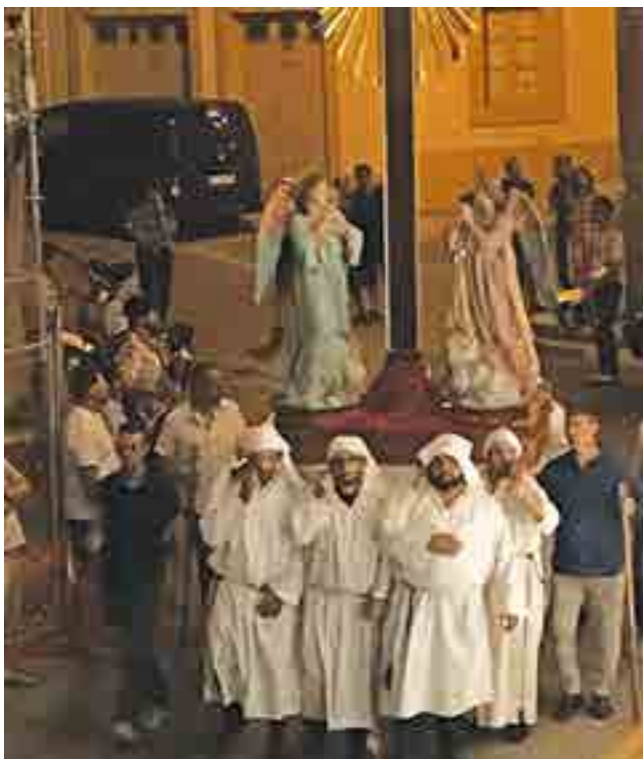
⁶ "ערך אוניברסלי יוצא דופן" – הגדרה שעל פיה נקבעים האתרים הנכללים ברשימת המורשת העולמית של אונסקו (ע"ע)

המקומית יכולה להבטיח חיוניות ויצירתיות של תהליך מורשת התרבות לאורך זמן. מנקודת המבט הזאת, תרבות ומורשת תרבות אינן רק אוסף של בניינים, נופים וחפצים אגדיים, אלא כלים שבאמצעותם אפשר לחוות ולהבין ערכים ואתיקות. מקומן בשיח הציבורי חשוב לא פחות מדיונים על מדיניות חברתית, פיתוח כלכלי, מדיניות סביבתית או מגבלות הגירה, המבוססים כולם על ההבנה כי לעבר יש תפקיד חשוב בעיצוב הווה ועתיד טובים יותר. וכיום, כשיש יותר ויותר אנשים שהחברה מכירה בזכותם לספר את סיפורם, כל פעולות המחאה הקשורות למורשת מקומית, כמו הפלת פסלים והצבת מונומנטים חדשים כדי להנציח עוולות ישנות – משקפות התנגדות לתפיסות שחוקות של אותנטיות ומסורת הנכפות עלינו מלמעלה. כפי שכתב רוברט גרייבס באוטוביוגרפיה שלו – ובכל כתביו הבהירים להפליא – השינוי היסודי, שהוא כמעט תמיד בלתי צפוי, הוא המנוע של ההיסטוריה ושל התרבות גם יחד. ואם יש משהו שלמדנו מהופעתה הפתאומית של מגפת הקורונה ומאימי התהפוכות הכלכליות והאקלימיות על עתידה של מורשת התרבות – הרי זו ההכרה שהאנושות צריכה לקדם חשיבה משותפת יצירתית חדשה וגמישה על העבר, בניגוד לשימור המוקפד המתכחש לשינוי. הכרה זו, אם תקודם, צפויה להיות הפרדיגמה השלטת.

וממחש באמצעות סגנונות אדריכליים ומקומות לידה היסטוריים. את הרשימה של אתרי מורשת עולמית ה"משמעותיים" וה"חשובים" ביותר תחליף דרך משי עולמית, שבה כל המקומות הם רכיבים חיוניים של השלם. המשתתפים בתהליך המתמשך הזה יהיו אומנם מקומיים, אבל תהיה להם גישה לכל מורשת תרבות באשר היא, וכל אחד מהם יתרום מזיכרונותיו וממסורתיו התרבותיות, ינסה להשלים את הפערים ואת ההנחות הלא מדוברות של האחרים, ולהעלות לסדר היום סוגיות חשובות שהאחרים התעלמו מהן או השמיטו אותן. כמו רשת חברתית של זיכרון, יזמות קהילתיות פיזיות או וירטואליות יישזרו זו בזו. הידע המקצועי השאוב מההיסטוריה של הארכאולוגיה ומהאדריכלות ישולב ביצירתיות עם הידע המקומי, עם יצירתיות אומנותית, עם ציורי ילדים, עם תצלומים וסרטונים מטלפונים ניידים של תושבי שכונה כזו או אחרת, כדי לבטא ייצוג מעמיק של מורשת התרבות במקומות רבים באופן סימולטני. מבחינת האוכלוסיות המקומיות, מרכזי מבקרים מעוצבים וטיסות וירטואליות מעל מונומנטים איקוניים הם כלי בידורי בעיקר. רק ביקור או שניים באתר מורשת או במוזיאון הנעזר באמצעים אינטראקטיביים יקרים יעוררו את עניינו של המבקר המקומי. ומכיוון שהיקף המבקרים החד-פעמיים בעתיד מוטל כעת בספק, השתתפות פעילה ברמה

מקורות

- גרייבס, ר' (1987[1929]). **שלום ולא להתראות** (תרגום: מאיר ויזלטיר). משרד הביטחון.
- American Alliance of Museums (2020). **National survey of COVID-19 impact on United States museums**. <https://bit.ly/2XB040H>
- Brown, P. (2009). **The cult of the saints: Its rise and function in Latin Christianity**. University of Chicago Press.
- DeSilvey, C. (2017). **Curated decay: Heritage beyond saving**. University of Minnesota Press.
- Gubser, M. (2006). **Time's visible surface: Alois Riegl and the discourse on history and temporality in Fin-de-Siècle Vienna**. Kritik: German Literary Theory and Cultural Studies. Wayne State University Press.
- Hewison, R. (1987). **The heritage industry: Britain in a climate of decline**. Methuen.
- Holtorf, C. (2013). On Pastness: A reconsideration of materiality in archaeological object authenticity. *Anthropological Quarterly*, **86**(2), 427–443.
- ICOM (2020). **Museums, museum professionals and COVID-19**. <https://bit.ly/3psjbpp>
- Liscia, V. D. (2020, July 24). One-third of US Museums may never reopen, says American Alliance of Museums. *Hyperallergic*. <https://bit.ly/3m2alHn>
- Network of European Museum Organizations (2020, May). **Survey on the impact of the COVID-19 situation on museums in Europe**. <https://bit.ly/3C9DBXV>
- Riegl, A. (1996[1903]). The modern cult of monuments: Its essence and development. In N. Stanley Price, M. Kirby Talley, & A. Melucco Vaccaro (Eds.), **Historical and philosophical issues in the conservation of cultural heritage** (pp. 69–93). Getty Publications.
- Smith, L. (2006). **Uses of heritage**. Routledge.
- UNESCO (2020). **Museums around the world in the face of COVID-19**. <https://bit.ly/3m1ukeX>

איור 2. שימור מורשת תרבות לא מוחשית, הטקסים והמנהגים. וולטה, מלטה.
צילום: עיריית עמית'כהן, ספטמבר 2019

איור 1. הלחץ התיירותי בסמטאות וולטה, בירת מלטה, והחשש לפגיעה בנוף
ההיסטורי העירוני. צילום: עיריית עמית'כהן, ספטמבר 2019

איור 3. שימור נוף עירוני היסטורי. וולטה, מלטה. צילום: עיריית עמית'כהן, ספטמבר 2019

איור 4. שימורו של נוף מקומי, יום-יומי. הנוף הככרי של מלטה. צילום: עיריית עמית־כהן, ספטמבר 2019

איור 5. התמודדות עם לחצי הפיתוח והביקוש התיירותי. שימור הנמל ההיסטורי בוולטה שבמלטה. צילום: עיריית עמית־כהן, ספטמבר 2019

ההשוואה, המיפוי והדיגיטציה – העדפתם ותרומתם לשחזור ולשימור

רבים השרידים במרחב שהמידע על אודותיהם מועט. בולטים באלה נכסים המייצגים שימושים יום-יומיים, חקלאות, תעשייה, תשתיות מים ודרכים. כדי לזהות את ערכיהם התרבותיים ולשכנע רשויות בחשיבותם לאפיון של חברה, מנהיגיה ואורחות חייה, נדרשות גישות מחקר שאינן מתבססות רק על מסמך כתוב ומאוייר ולא על תצלום או זיכרון, אלא על מידע המופק משיטות מיפוי וחשיפה דיגיטליות. מידע זה מתייחס למיקום ולפריסה, לתוספות בנייה, לפרופורציה, לגודל, לנפח ולצבע – ובעיקר לניתוח השוואתי. שלא כמו המסמך או התצלום, הנבחים לאור מעורבותו של הכותב או הצלם, מידע מסוג זה הוא נטול השפעות סובייקטיביות. ההשוואה בין שני סוגי המידע יכולה לחדד את הקשר בין נכס, סביבה, זמן וקהילה.

מורשת תרבות מוחשית נעלמה־נאלמה של העת החדשה, ותפקידן של שיטות מחקר מתעדות לשחזור: מערכת השקיית מטעים בהצפה כמקרה מבחן

דרור סגל

< תקציר

בשנות הארבעים והחמישים פותחה בעמק בית שאן שיטת השקיה בהצפה, ייחודית בצורתה. השקיה בהצפה הייתה מוכרת ומקובלת בעולם בעת העתיקה ומוכרת גם בתקופה המודרנית - למשל בקליפורניה ובאוסטרליה. יישובי העמק השקו בבריכות בטון מרובעות שהוצבו בכל שלוחה בין שורות העצים וחוברו בצינור בטון. בכל פעם הוצפה שלוחה אחת - בעיקר במטעים. השיטה בזבזנית, ההתקנה יקרה, ולכן החלו להשתמש בהדרגה בצנרת פלסטיק, בטפטוף ובהמטרה. בריכות הבטון הוצאו ממקומן והושלכו בצידי הדרכים. בני הדורות שפיתחו את השיטה, רכשו או ייצרו את מתקניה והשתמשו בהם, הלכו לעולמם, ולא נותרו כמעט תצלומים או מסמכים שיעידו על קיומה של המערכת, ויתארו את אופני ייצורה, התקנתה והפעלתה בזמן אמת. כל שנותר הוא זיכרון קלוש של ותיקי העמק כיום, שחילדים ראו את הוריהם עובדים במטע ומשקים בשיטה זו. בדורות הבאים גם זיכרון זה ייעלם. המקרה הייחודי של שיטת ההשקיה הוא דוגמה אחת מני רבות למפעלים, מבנים, מתקנים או מנהגים שרווחו עד לפני כמה עשורים והפכו כמעט בן לילה לתופעות נעלמות ונשכחות. מכאן החובה לצלם ולתעד, לכתוב, לתאר ולשחזר, ולשמור את המידע בארכיונים, במוזיאונים ובמכוני מחקר, באופן שיטתי, ובליווי מחקר מדעי.

< מבוא

לניתוח בריכות הבטון אקדים תיאור של ההבדלים בין השיטות שבהן נחקרת העת העתיקה לאלה הננקטות במחקר העת החדשה. בהמשך אמנה את הסיבות המובילות להיעלמותם של נכסי מורשת תרבות של העת החדשה מהנוף, ואעמוד על כלי המחקר העכשוויים המקדמים את השחזור של אותם שרידים. האמצעים הטכנולוגיים והמחקריים העומדים לרשותנו כיום מאפשרים לנו ואף מחייבים אותנו להקפיד על התיעוד ולמנוע היעלמות מוחלטת של שרידים ואירועים, כפי שקורה לרוב בחקר העבר הרחוק.

< הקדמה: שיטות מחקר בתקופות קדומות ובהשוואה לעת החדשה

מחקר העת העתיקה עוסק בתקופות פרהיסטוריות, בתקופת המקרא, בימי הבית הראשון והבית השני, בימי המשנה והתלמוד ובימי הביניים. במחקרים המתמקדים באותן תקופות נאלצים היסטוריונים וארכאולוגים להשלים את המידע החסר תוך הישענות על מדעי הטבע והחיים, מדעים מדויקים וטכנולוגיה מתקדמת.

לעומתם, היסטוריונים וארכאולוגים של העת החדשה יכולים להיעזר בעדויות כתובות או מוקלטות, בתצלומים או בציורים, וגם בשרידים מוחשיים שנותרו במרחב ונמצאים בדרגות שונות של השתמרות. אלא שבחינה של שיטות המחקר בעת החדשה מצביעה על כך שככל שימי ההתיישבות הציונית המודרנית והקמת המדינה הולכים ומתרחקים, כך גם שיטות המחקר שהחוקרים מתבססים עליהן הולכות ונעשות דומות לשיטות המחקר של העת העתיקה. החוקרים, חרף רצונם, ממעטים להתבסס על ראיונות, על עדויות כתובות, על תצלומים ואיורים, שכן אלה נמצאים בארכיונים ובמוזיאונים רק באופן חלקי. מצב זה בעייתי במיוחד במחקרים שבהם גורמים שונים פעלו מסיבות שונות להרס וגם למחיקה של

מילות מפתח:

בריכות בטון, השקיה בהצפה, שימור ותייעוד, תרבות ומורשת

איור 1. יבוש הביצות בעמק, רבים מהחלוצים חלו בקדחת, ואף מתו בשל המחלה. באדיבות ארכיון ניר דוד

שיני הזמן

כארכאולוגים וכהיסטוריונים אנו מכירים היטב את המושג "שיני הזמן", המתייחס לשרידים שאין עליהם מידע. בשנים הראשונות אחרי הקמת המדינה עוד יכולנו לשאול את הוותיקים, את המוכתר ואת זקן השבט. אחר כך שמענו את סיפורי הבנים והנכדים. אולם עם חלוף הזמן וחילופי הדורות, לא נותר מי שיספר. שיני הזמן נגסו בשרידים, וחמור מכך, הפיתוח המודרני גרם להרס. חוק העתיקות, המחייב הגנה על שרידים קדומים, לא חל על מבנים ומתקנים מאוחרים, ולא עזרה גם התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה שנועדה להגן על אתרים שחוק העתיקות אינו חל עליהם - שרידים משנת 1700 ואילך. לשכחה ולזיכרון שנעלם נוספה העובדה שלרבים מהיישובים הצטרפה אוכלוסייה חדשה - עולים חדשים ואנשי ערים או אזורים אחרים - ואלה לא היו אמונים על ההיסטוריה המקומית. שינויים אלה מצביעים על החשיבות של צעדי השימור והשחזור - ארכיונים ומוזיאונים המשמרים מסמכים, תצלומים, תוכניות מקוריות, תעודות קנייה ומשלוח, ציורים, פריטים ומסמכים המתארים תקופה שהייתה ואיננה.

בורות ואדישות

עם חלוף הזמן רווחות בורות ואדישות מסוימות ברוב חלקי האוכלוסייה, גם בקרב הוותיקים, אך בעיקר בקרב החדשים והצעירים. הבורות מלווה לא פעם באדישות כלפי המורשת של מבנה או מתקן, ובחוסר הבנה של חשיבותם. לאלה מצטרפות לעיתים אמירות דוגמת "אותי לא מעניין העבר אלא רק ההווה והעתיד", או "אי אפשר לשמר הכול ולהפוך את כל היישוב למוזיאון". גם אם זה נכון, המרחק בין שימור מוחלט להרס טוטלי הוא עצום.

פגיעות בשגגה

פגיעות בשגגה והרס נגרמים מכל אותם רכיבים שתיארנו ונתאר בהמשך. הנזק עשוי להיווצר על ידי מנהל, מפקח או קבלן החדורים נחישות ורצון לבצע עבודה במהירות, ביעילות ובזול, עד כמה שניתן. לעיתים נוצר הרס על ידי טרקטוריסט בודד, או על ידי אזרח ושכן. אחת הסיבות לכך היא, כאמור, אי ידיעה וחוסר הבנה של חשיבות המבנה והמתקן, הקרובים לאזור הפיתוח או מפריעים לו.

מניעים כלכליים ופיתוח מודרני

לבורות ולאי ההבנה מצטרף שיקול כלכלי ציני: קיצור הליכים, זירוז וחיסכון בזמן ובעלויות. מבצעי הפגיעה וההרס אינם מודעים לעיתים לערך העצום של השרידים, למורשת וגם לפיתוח כלכלי דוגמת תיירות והשמשה לתפקודים חדשים. גם מסיבות אלה עשוי להיגרם נזק רב, בהווה ובעתיד.

< אמצעים לתיעוד ולחשיפה של תופעה היסטורית מן העת החדשה

בחקר שרידים מן העת החדשה נשענו החוקרים על שיטות שאינן מתאפשרות בחקר שרידי העת העתיקה - מקורות היסטוריים כתובים, תצלומים, תוכניות מבנה ואתר, איורים וציורים, ראיונות (אם הם מתאפשרים), סקר שדה ואיתור שרידים שחלקם שינו את תפקודם וייעודם. אלה נעשו תוך ניתוח השוואתי, בעזרת יכולות צילום מתקדמות ומערכות דיגיטליות המקדמות שחזור ושימור. כיום, כל אותם מדעי עזר

מורשת תרבות. כך קורה כי ללא ההסתמכות על אמצעי מידע אמורים, כתובים, מצולמים ומאויירים, אין אפשרות לשחזר ולשמר מורשת זו. מטרת המאמר היא לתאר את הסיבות למחיקתם של שרידי מורשת תרבות של העת החדשה, ואת החשיבות שיש לטכנולוגיה ולשיטות מחקר מבוססות מידע לצורך שחזורם או שימורם של שרידים אלה. כדי להדגיש את החשיבות שבכך, יתמקד המאמר במקרה מבחן מקומי: שיטות השקיה בהצפה, שהיו אופייניות בשנות הארבעים והחמישים, ואפילו בראשית שנות השישים, בעיקר באזור בית שאן. השרידים של אותה מערכת נותרו כבריכות אילמות בצידי הדרכים ובזיכרון מעומעם וחלקי, הולך ונעלם, של מבוגרים שהיו פעם ילדים.

בניתוח התופעה אמנה את הסיבות להרס והיעלמות של נכסי מורשת תרבות של העת החדשה ולמידע החסר על אודותיהם, ואעמוד על כלי המחקר העכשוויים המקדמים את השחזור של אותם שרידים.

< סיבות לטשטוש ולהיעלמות של מורשת תרבות

סיבות פוליטיות מכוונות

כבני העם היהודי, שסבל רבות במהלך ההיסטוריה, אנו מודעים היטב לסוגיות ההכחשה והטשטוש של אירועים היסטוריים, בעיקר בעת החדשה, בעקבות התרחשויות במאה ה־20 ומאורעות השואה. האירועים מוכחשים בקבוצות ובזרמים באירופה וגם במזרח התיכון. די לקרוא את הדוחות, כולל אלה של ארכאולוגים החופרים במחנות ריכוז, לשמוע איך גורמים שהיו מעורבים בהקמת המחנות השמידו ראיות, וכיצד העדיפו רשויות שונות לנטוע יערות שישו את שרידיהם של המחנות. אולם גם במחוזותינו יש הכחשה מכוונת, והיא הולכת וגוברת עם השנים. קבוצות וזרמים שונים מנסים לטשטש, להמעיט ואפילו להכחיש את תרומתם של קבוצות וזרמים אחרים. רק לאחרונה שמענו שלא באמת היו ביצות, ושהחלוצים לא ביראו את הסבך והפריחו את השממה (איור 1). הכותבים המחזיקים בעמדות כאלה מגלים בורות, שחלקה אמיתית וחלקה מגמתית ומכוונת.

איור 3. חפירת תעלות ראשיות להנחת צינורות מים. באדיבות ארכיון כפר ויתקין וגדעון חרובי

של השדות. כך לא נותר בשום שדה או יישוב פריט מוחשי אחד או מתקן מקורי באתרו, ומובן כי מי שתכנן, יצק, בנה והתקין את המערכת, כבר אינו נמצא עימנו. כדי לשחזר ולהבין לעומק כיצד פעלה המערכת, עלינו לאתר תצלומים ושרטוטים מימי ההתקנה והעבודה השוטפת; למצוא מסמכים אונטניים המעידים על מיקום ומקור הבנייה והיציקה, על זהותם של היצרנים, על הרצינות שהנחה את מפתחי המערכת, על עלויות הרכישה, ההובלה, הכשרת המטע וההתקנה בשטח. עלינו לברר גם את חישובי הגודל והנפח של הבריכה ואת המרחק בין הבריכות ביחס לסוג הקרקע (מידת החלחול), הטופוגרפיה, הקרבה למקור המים והספיקה, גודל המטע וסוג הגידול, מכסות המים ועוד.

< רקע היסטורי, תיאור המתקן והרצינות בהקמתו

השקיה בהצפה הייתה מוכרת משחר ההיסטוריה האנושית (פליקס, 1963, עמ' 291–345). היא רווחה, בדרך כלל, בקרבה למקורות מים גדולים ויציבים דוגמת נהרות ואגמים. במרבית המקרים היו אלה תעלות פרימיטיביות שנחפרו ידנית, והוליכו את המים לחלקות שפותחה בהן חקלאות פרימיטיבית. בממלכות גדולות דוגמת בבל, אשור ומצרים, ובאימפריה הרומית, היו מערכות השקיה משוכללות יותר. גם בארץ ישראל, עם ראשית ההתיישבות הציונית, החלו לפתח מערכות השקיה. החלוצים, שלא הכירו את הארץ והאקלים, למדו לא

איור 2. מפעל לצינורות ולבריכות בטון ועובדי המפעל. הוקם בכפר ויתקין בראשית שנות השלושים. באדיבות ארכיון כפר ויתקין וגדעון חרובי

לארכאולוגיה הולכים ותופסים מקום מרכזי, גם במחקר המודרני ומסייעים בביצועו. כך אפשר לעקוב אחרי שינויים שנעשו במבנה באמצעות מדידות וצילומים מדויקים, חודרי קרקע וחודרי קירות. אפשר לבדוק במעבדות מיוחדות אותנטיות וזיופים, לשחזר טיח וצבע מקוריים, לבדוק את סוג העץ, גילו ומקורו המדויקים, לשחזר את פריטי המבנה בדיוק רב ובאמצעות תוכנות מחשב וציוד מיוחד – לרבות בתת-הקרקע ומתחת למים. כלי המידע והטכנולוגיה המתקדמים חשובים מאוד במצבים של הרס – שנגרם עקב צורכי פיתוח או בשל חוסר אכפתיות או מידע. למרות התרומה הגדולה של השיטות המודרניות למחקר, הרי עלותן הגבוהה והיעדר תיעוד מספיק מדגישים גם את מגבלות המחקר. אי אפשר לשחזר חומר או מידע שאבד לחלוטין.

< מערכת השקיה בהצפה במטעים: התיאור והתיעוד בכלי מחקר עכשוויים לצורכי שחזור ושימור

מאמר זה מתמקד במערכת ההשקיה בהצפה אשר הותקנה במטעים של יישובי עמק בית שאן בשנות הארבעים והחמישים, וחדלה לפעול בשנות השישים והשבעים של המאה ה־20. לאחר שהשימוש במערכת זאת הופסק נותרו שרידיה במטעים – בריכות או תיבות מבטון מזוין היצוק בתבנית, וכן צינורות ותעלות בטון. במהלך שנות השמונים הוצאו השרידים מהאדמה בכל רחבי העמק, מאחר שהפריעו לעיבוד המודרני

איור 4. הנחת צינורות הבטון שחיברו בין בריכות ההצפה העגולות. מאוספי ביתמונה. צילום: אריה פק, קיבוץ נען

איור 5. בריכות ההצפה העגולות בפרדסים במישור החוף. למעלה ולמטה מימין: מאוספי ביתמונה. צילום: אריה פק, קיבוץ נען. למטה משמאל: באדיבות ארכיון כפר ויתקין וגדעון חרובי

השלוחה או את הערוגה. השיטה רווחה שם בשנות השלושים של המאה ה-20. בכפר ויתקין, לדוגמה, אף הוקם מפעל לצינורות ולבריכות עגולות מבטון מזוין, ששימשו לבניית מערכת ההשקיה. יש המכנים את השיטה והמתקנים "שיטת השקיה קליפורנית", בשל שיחות ההשקיה בהצפה במדינה זו.

מעט מהפלחים המקומיים ואף מהמתיישבים הגרמנים, שניהלו אז חוות משגשגות. במישור החוף, ביישובים דוגמת נען, נתניה וכפר ויתקין (איורים 2, 3, 4, 5) יש עדויות להשקיית פרדסים במתקנים דומים: בקצה שלוחות הפרדס הותקנו בריכות בטון עגולות, וחוברו במערכת צינורות בטון שהוטמנו בקרקע. המים פרצו מהבריכות הללו בהדרגה והציפו את

איורים 6א, 6ב, 6ג. בריכות בטון בשימוש משני, לאחר שהוצאו מקרקע המטע. צילום: דרור סגל

איור 7. בריכת בטון שבורה שהושלכה ביישוב. זהו טיפוס צר יותר, דומה לזה שבאיור 6ג, ששימש אולי בכרם שבו שלוחות צרות וקצרות יותר. צילום: דרור סגל

< המתקן בעמק בית שאן

עמק בית שאן נקרא כיום עמק המעיינות, ולא בכדי. בעמק זה נבעו כארבעים מעיינות, חלקם גדולים, יציבים ומתוקים (ניר, 1989; סגל, 2014). מרבית העמק מישורי ונוח לנטיעת גידולי מטע, בעיקר זיתים, רימונים, תמרים וכרמי גפנים, המתאימים גם לאקלים ולסוג הקרקע. המים הרבים והזמינים אפשרו לפתח שיטת השקיה "בזבזנית" יחסית, המעבירה מים בתעלות ובצינורות בטון אל שלוחות המטע. שטח המטע הוכן וסודר בשלוחות, ערוגות או תלמים. המים הגיעו מהמעיינות אל בריכות הרמה, ומשם לתעלות ולצינורות בטון שהובילו אותם אל הבריכות שנחפרו וקובעו בשלוחות המטע וקישרו ביניהן. היה צורך לפלס וליצור שיפוע מתון שיאפשר זרימה בגרביטציה. המים זרמו והציפו את השלוחות בהדרגה, בכל פעם שלוחה נוספת. בראש כל שלוחה הותקנה בריכה או תיבת בטון מזוין, במתאר רבוע ועם פתחים עגולים (איורים 6, 7). לעיתים נעשה שימוש בצינורות מקשרים, עשויים אסבסט במקום בטון. השיטה רווחה בעיקר ביישובי עמק בית שאן, אולי גם בעמק הירדן. עדויות לקיומה יש ביישובים ניר דוד (תל עמל), מסילות, רשפים, מעוז חיים, כפר רופין, שדה אליהו, טירת צבי ועוד.

המשקים שלטו על זרימת המים באמצעות סכרים, מגופים, לוח עץ או מתכת, והשקו את השלוחות בזו אחר זו. היו גם פקקי בטון שסגרו את הפתחים העגולים, אבל הם שימשו פחות להשקיה יום-יומית רציפה, ויותר לצורכי תחזוקה, ניקוי וריקון של התעלות. בריכות הבטון נוצרו באיכות טובה למדי ונוצקו בתבניות אחידות ומדויקות. קשה לקבוע אם יוצרו במפעל מסודר שהתמחה בייצור פריטים מבטון מזוין, או שהוכנו ונוצקו במקום בתבניות סטנדרטיות. בעמק בית שאן אין עדות לייצור מקומי או אזורי, בדומה לכפר ויתקין בשנות השלושים. הפנלים והמתאר המדויק מעידים על ייצור מקצועי ואיכותי, של הבטון ושל פרוזל הברזל בתוכו. התיבות הללו שרדו כמעט בשלמותן עד היום, אך לא באתרן המקורי. הן היו בעלות צורה אחידה, אך בגדלים ובאורכים שונים, בהתאם לסוג המטע, לרוחב השלוחה והנטיעה, ואף לטופוגרפיה המקומית במטע

איור 9. טרקטור זחל מסוג פיאת. תצוגה בניר דוד. צילום: דרור סגל

איור 8. טרקטור גורר ארגז המיישר ומייצב ערוגות להשקיה בהצפה (קיבוץ סער). מאוספי ביתמונה. צילום: אליהו כהן

איורים 10A, 10B. כלים נגררים ששימשו להכנת תלמים ושלוחות. כיום בתצוגה בקיבוץ ניר דוד. הכלים שוחזרו ונצבעו על ידי ירון גולן. צילום: דרור סגל

שלחין עונתיים או לשכונות מגורים. המתקנים הוצאו מאתרם בקרקע והושלכו בשולי החלקות. רבים מהם הוצבו ביישובים, כדי להגן על בריזים ומדשאות מפני כניסת כלי רכב. כך נעלם כל זכר להצבתם ולשימושם המקורי, החשוב והייחודי. מרבית החולפים ליד אותם מתקני בטון לא שמים לב אליהם כלל, וגם לו היו נשאלים, לא היו יודעים מה פשרם ולמה שימשו (איורים 6, 7).

< מידע חסר

למרות המחקר לאיתור מידע על אודות בריכות ההצפה, אין שום תמונה, תצלום כללי, ציור או שרטוט של המתקנים, פועלים וניצבים בזמן אמת (בניגוד לתצלומיו של אריה פק משנות השלושים, למשל באזור השפלה). אין מסמך טכני או כלכלי, תעודת רכישה, מפרט ייצור, התקנה ומידות. אין עדות לזהותו של יצרן המתקנים, ולמקום רכישתם. האם היו אלה מפעלי הבטון של אותם ימים – וולפמן, יואניני-אשד'אגרא, סולל בונה, נשר ואחרים? או שנוצקו במקום, כל יישוב ואנשי יחידת הבניין שלו? לא ידוע בדיוק באילו שנים השקו במתקנים האלה, ומי הגה ותכנן אותם.

הספציפי. לאחר המדידות הוכן השטח באמצעות כלים מכניים ומגרדים שנגררו על ידי טרקטור זחל (איורים 8, 9, 10). לא הצלחנו לאתר בית חרושת שייצר את התיבות בליין מקצועי אחד ובמרוכז. מרבית המפעלים כבר אינם פועלים, והארכיונים שלהם דלים או שאינם קיימים כלל.

מעצם אופייה הייתה השיטה מסורבלת, איטית, חייבה השקעה עצומה בהתקנתה ובזבזה מים רבים, ודאי בהשוואה לשיטות ההשקיה שהחליפו אותה. כמו כן היא לא אפשרה ויסות, חלוקה ומתן מים בכמות המדויקת הדרושה לגידול החקלאי הספציפי, וגרמה לצמיחת עשבייה ולהתאיידות גבוהה בחודשי הקיץ. לכן היא הוחלפה בהדרגה, עם פיתוח צינורות הפלסטיק, הממטרות ושיטת הטפטוף. עם זאת, בשעתו היא הייתה שכלול ופיתוח מתקדמים וחדשניים, בהשוואה להובלת מים בטורייה, בערוגות שנחפרו ידנית.

< גורלם וסופם של המתקנים

בחלוף השנים הפכו המתקנים המושבתים, החפורים עמוק בקרקע, לגורם מפריע בעיבודים. חלק מהמטעים נעקרו והפכו לשדות גידולי

למה? ומתי? באילו נסיבות? מה הייתה תפוצתם הגיאוגרפית המדויקת? איך בדיוק פעלו? מה הייתה ספיקתם? באילו תקלות נתקלו המפעילים ואילו שיפורים ושינויים הוכנסו בהם לאחר התקנתם? חסרים גם סיפורים אישיים ואנושיים שעניינם העבודה והשימוש בשיטת השקיה זו.

< סיכום והמלצות

מרבית קוראי המאמר לא חיו בתקופה שבה פעלו המתקנים, וגם לא בשנים שבהן שרדו באתר המקורי. המחקר לא נעשה במסגרת אקדמית רשמית, והיה מוגבל מאוד בזמן ומשאבים. לא מן הנמנע כי יתגלו עוד פרטים רבים שטרם הספקנו והצלחנו לחשוף. עובדה מצערת היא שלא חי בינינו עוד שום אדם שעסק בפועל בתכנון ובהכנה של מערכת ההשקיה הזאת, ומי שהיה מעורב בשיקולים החקלאיים והכלכליים שהביאו להתקנתה. כולם הלכו לעולמם. בעדויות הבנים והנכדים נגסו שיני הזמן, הן ניתנות ברמה ומזווית הראייה של ילדים ונערים, שלא היו אמורים על המכלול.

פנינו לעשרות ארכיונים ומוזיאונים רלוונטיים, לוותיקי היישובים כיום ולכל גורם, חברה, ארגון, מפעל או יצרן שעשויים היו להיות מעורבים בייצור או בהפעלת המתקנים, או בשימור המידע על אודותיהם. פנינו גם לצלמים, לאספנים ולחובבי היסטוריה, למוסדות חקלאות, לרשתות האינטרנט ולפורומים מתאימים. אף שהמערכת פעלה בתקופה המודרנית ועבדו בה מאות אנשים, המידע שהתקבל מפתיע מאוד בדלותו. רובו נכולו פירוים עקיפים וסיפורים פיקנטיים על התנהגות העוסקים בהשקיה במהלך העבודה הממושכת. בכל קיבוץ מספרים על איש שנרדם, והעביר את ההשקיה לשלוחה הבאה רק כאשר חש במים לרגליו היחפות או שחדרו למגפיו. למרות חסרונות אלה, סיכום תיאור המקרה הפרטני משליך על תופעת התיעוד והשחזור הכללית בעת החדשה, לרבות של מתקנים, מבנים ואירועים אחרים ובאזורים נוספים. המקרה של בריכות או תיבות ההצפה מעיד על האופן שבו אנו פועלים בדורות האחרונים בכל הקשור לתיעוד, לשימור ולהעברת מידע על אירועים ומתקנים שפעלו זה מכבר בתקופות מודרניות, קרובות מאוד לחיינו כיום. החלוצים והוותיקים "חטאו" בכל מה שנגע לתיעוד ולשימור. היו להם שלל נסיבות מקילות: הטכנולוגיה הייתה דלה ויקרה, האמצעים היו מועטים, והם היו צעירים ולהוטים והשקיעו את כל זמנם ומרצם בהווה ובעתיד – בהישרדות, בעשייה, בהקמה ובעבודה יום-יומית קשה, בתנאי חירום וחוסר ודאות מתמשכים וללא גב של מדינה ומוסדות חזקים. הם גם חסרו את הפרספקטיבה ההיסטורית שהצטברה בחלוף השנים. כולם

היו צעירים, לרבות היישובים וההתיישבות הציונית המתחדשת, וכולם הכירו וזכרו את המאורעות והמעשים בזמן אמת. לכן גם צילמו, תיעדו ושימרו מעט מאוד, אולי גם מסיבות אידאולוגיות של צניעות או סודיות ביטחונית. הדבר נכון גם באשר לשרידים ארכאולוגיים חשובים שנתגלו ונחשפו באתרים שונים ונעלמו לחלוטין, ללא שום תיעוד, למשל במעיין השוקק הסמוך (סגל, 2015; רייך, 1996).

במקרה של מערכת ההשקיה, נראה כי מידע רב חסר, וייתכן שאבד לעולמים. לו נותר תצלום טוב, סרטון של ההתקנה וההשקיה בפועל באמצעות בריכות ההצפה, היה בידינו מידע להבנת השיטה ולהסברתה. לו גם היו משאירים שתיים-שלוש בריכות מחוברות בצינור בטון באתר, הייתה נותרת עדות מקורית באתר למען המורשת והדורות הבאים.

מצב זה מדגיש את החשיבות שיש לצילום ולתיעוד הארכיוני המסודר, המדעי והמקצועי: הציור והמילה הכתובה, התעודות והמסמכים. זאת לצד שימור ושחזור בפועל של מתקן מקורי אחד לפחות, באתר או בחצר מוזיאון. חשוב לייצר תודעה שתביא לגיוס משאבים, לחיזוק ולישיפור התיעוד הארכיוני. אולם קודם כול עלינו לפעול בהווה ובעתיד ברוח הפתגם "סוף מעשה במחשבה תחילה". גם פיתוח מודרני אינטנסיבי יכול להשתלב היטב בשימור ובשחזור בשטח. אם הדבר אינו מתאפשר, יש לעשות כל מאמץ לתאר, לתעד, לצלם ולשמור כל סוג של עדות, לפני שמחריבים מתקן, מבנה או תופעה ייחודית.

והערה אחרונה. על אף המאמצים הבלתי מבוטלים שעשינו לאתר ולמצוא מידע נוסף, אנו פונים בזאת לחוכמת הציבור בבקשה להעביר אלינו כל מידע, תצלום ומסמך, שעשויים להימצא בארכיונים או באוספים פרטיים, ויכולים לשפוך אור נוסף על המתקן הייחודי ועל הרציול להקמתו.

על המחבר:

< דרור סגל | mus@gan3.co.il

דרור סגל הוא מנהל ואוצר המוזיאון לארכאולוגיה אזרית וים תיכונית עקבות בעמק, גן השלושה; ארכאולוג ברשות הטבע והגנים ועמית מחקר באוניברסיטת חיפה; תחומי התמחותו הם ארכאולוגיה מדעית, תיארוך; חקר ושימור של מקורות יבוא השיש ומחצבות עתיקות, ארכאולוגיה והידרולוגיה באזור עמק המעיינות; חבר קיבוץ ניר דוד (תל עמל), עוסק גם בחקר תופעות ומתקנים מימי ההתיישבות הציונית בעמק ועד סמוך לימינו.

מקורות

- חרובי, ג' (2003, אוגוסט). **ההשקיה בשטחי הכפר**. ארכיון כפר ויתקין.
- ניר, ד' (1989). **בקעת בית שאן: החבל ואתגריו על גבול המדבר**. המועצה האזורית בקעת בית שאן.
- סגל, ד' (2014). דרך המים: לכל מעין יש שם. **מים והשקיה**, 533, 36-40.
- סגל, ד' (2015). מעיין שוקק וארמון נעלם: שרידים עלומים בעין שוקק, ליד בית שאן. **עת-מול**, 239, 2-4.
- פליקס, י' (1963). **החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד: הלכה ומעשה בעבודות יסוד חקלאיות**. ירושלים; תל-אביב: הוצאת מאגנס.
- רייך, ר' (1996). נימפאון רומי-ביזנטי בעין שוקק, סמוך לבית שאן. **עתיקות**, 28, 9-12.

ישראל, שלמות ותיעוד בשימור מורשת התרבות המוחשית

נכס הראוי להיכלל ברשימת שימור נבחן על פי קריטריונים שזכו להסכמה רחבה. בולטים בהם הערכים התרבותיים, המשמעות, השלמות והיושרה (לשני האחרונים כותרת לוועזית אחת – Integrity). השלמות מתייחסת לשלמות הפיזית של הנכס על כל חלקיו, חומריו והטכנולוגיות ששימשו ליצירתו – כך שבעשייה השימורית נקראים המשמרים להקפדה על כל מאפייניו האוטנטיים של הנכס. היושרה מתייחסת לאותה דקדקנות מדעית הנדרשת לבחינת הנכס וערכיו. הן היושרה הן השלמות בסיסן הוא התיעוד. רבים המקרים שבהם ויתור על התיעוד פוגם בייצוגה של המורשת שהקנתה לנכס את חשיבותו.

שימור ללא סיפור

שמואל גילר

< תקציר

יפו עוברת תהליך מואץ של בינוי ושימור מבנים קיימים, אלא שאין בו הקפדה על שילוט המנוסח כראוי ומבוסס על מידע היסטורי אמין. אי ההקפדה בנושא זה מחמיצה את ייעוד השימור בהנחלת מורשת העיר, ואת השילוב הראוי במפת התיירות. הדגשת פרטים אדריכליים בלבד, ללא התייחסות לתולדותיהם של האתר או של המבנה, אינה עונה על הנחיות אמנת ונציה לשימור אתרי מורשת.

< מבוא

נושא השימור קיבל תאוצה בשנים האחרונות ביפו ובתל-אביב, במיוחד כאשר יזמי בנייה הבינו את הפוטנציאל הטמון בו לקידום השינוק של פרויקטים למגורים. ההשקעה בשימור ה"מעטפת" של מבנים היסטוריים ושל בתי באר, וההבלטה של פריטים עיצוביים, הוכיחו את עצמן כנושאות פירות. אלא ששימור חזיתות בתים או בתי באר כשלעצמם תורם אולי לחזות העיר, אך בכל הקשור למימוש המטרה העיקרית של השימור – שימור העבר כחלק מהמורשת ההיסטורית של העיר – הרי שימור אדריכלי בלבד, ללא ההקשר של עברו, מחמיץ את המטרה: שילוב מבנים ואתרים במסלולי התיירות של העיר. שהרי אין שימור ללא סיפור. קביעה זו היא חלק ממהות העשייה השימורית, והיא גם זכתה להתייחסות רחבה במסמכים, באמנות ובהצהרות שקהילת המשמרים נסמכת עליהם. בולטת במסמכים אלה זו אמנת ונציה משנת 1964, שאומצה על ידי איקומוס והייתה לאבן יסוד לעוסקים בשימור המורשת הבנויה. אמנת ונציה מגדירה עקרונות מנחים ומושגי יסוד בשימור, וקוראת למדינות העולם לגבש אמנת שימור לאומית ותוכנית פעולה התואמות את המסגרת התרבותית והמסורת הייחודית של כל מדינה. בגלל ההסכמה הרחבה שזכתה לה האמנה יש להגדרותיה חשיבות רבה, ובאלה ההגדרות למונומנט היסטורי, לשימור ולשחזור. בולטת בהן הקריאה לאוטנטיות, למחקר ולביצוע הנשען על מדע וטכנולוגיה, מקפיד על שמירת ההקשר של הנכס עם סביבתו – סביבה שמרקמה עתיק או מייצגת מורשת ארוכת זמן (traditional setting) ויש לשמרה. מטרת סקירה זו היא לבחון שני אתרים ביפו ששופצו ושומרו בשנים האחרונות. בשניהם בולטת ההקפדה השימורית, מיקומם בולט והם רכיב במסלולי סיור, אלא שהם מציגים את העדפת השימור על הסיפור – השילוט וההסברים הנדרשים להעשרת חוויית הביקור בהם.

מילות מפתח:

יפו, שימור, אמנת ונציה, רובע יפו, רחוב רזיאל, סיפור

איור 1. רחוב רזיאל 2 כיום. צילום: ורד נבון

< השימור ביפו

יפו זוכה בעשור האחרון לתנופת שימור, והופכת לאתר תיירות מרכזי בעיר. חלק מהמבנים שהוגדרו לשימור מחמיר אכן זוכים לשימור קפדני של חזותם, ואילו אחרים משמרים את עברם כתפאורה בלבד, למטרות שיווק. אלא שבלהט הרצון לשמר מבנים, כשהמטרה הנדל"נית היא הזרז העיקרי לכך, נשכחה מטרת השימור כפי שהוגדרה בסעיף 3 של אמנת ונציה. זו התקבלה בשנת 1964 בהחלטת "הוועדה הבין-לאומית למונומנטים ואתרים" (ICOMOS), במטרה להתוות דרך לשימור בערים בעלות מורשת היסטורית ותרבותית. בסעיף זה נאמר: "הכוונה בשימור ושיקום מונומנטים היא שמירתם כעדות היסטורית לא פחות מאשר כיצירה אומנותית". אלא שבאתרים שונים ביפו, חלקם בעלי מורשת היסטורית מהמעלה הראשונה, המידע המועבר לציבור בשילוט המבנים מתמקד בעיקר בסגנונם האדריכלי, ואינו מזכיר כלל את עברם ומורשתם

ההיסטורית. דוגמאות לתופעה זו הן מתחם רובע יפו ובו הבאר ששומרה במורד רחוב רבי פנחס לפני שנים, והבניין בפינת הרחובות רזיאל וקויפמן (רח' רזיאל 2).

< מתחם רובע יפו והבאר: שימור והשכחתו של סיפור

הבאר שבמתחם רובע יפו נמצאת על ציר המעבר בין יפו העתיקה לשוק הפשפשים (איור 2). שטח הרובע מתפרס על גב רובדי בנייה היסטוריים שראשיתם בתקופת הברונזה המאוחרת (1550 לפנה"ס) והמשכם עד שנת תרל"ג (1872–1873). אלא ששנים חלפו מאז הושלם שימור הבאר העתיקה, המספרת את תולדות המקום, ובאתר טרם הותקן שילוט הולם שיחבר את הסיפור לשימור. אף שמדובר בבאר אנטילית, שכמותה היו מאות סביב יפו והיא מהיחידות ששומרו בעיר, הציבור אינו מקבל כל הסבר על אופן פעולתה. בחפירות ארכאולוגיות שנערכו באתר נחשפו

איור 2. באר ט'איאן ברובע יפו. צילום: שמואל גילר, 2017

את בית המשרדים המפואר שתכנן האדריכל יצחק רפפורט וצוותו, ונדע כ"בית בוסט". בתקופת המנדט הבריטי נשא רחוב רבי פנחס את שם המשפחה – בוסט.

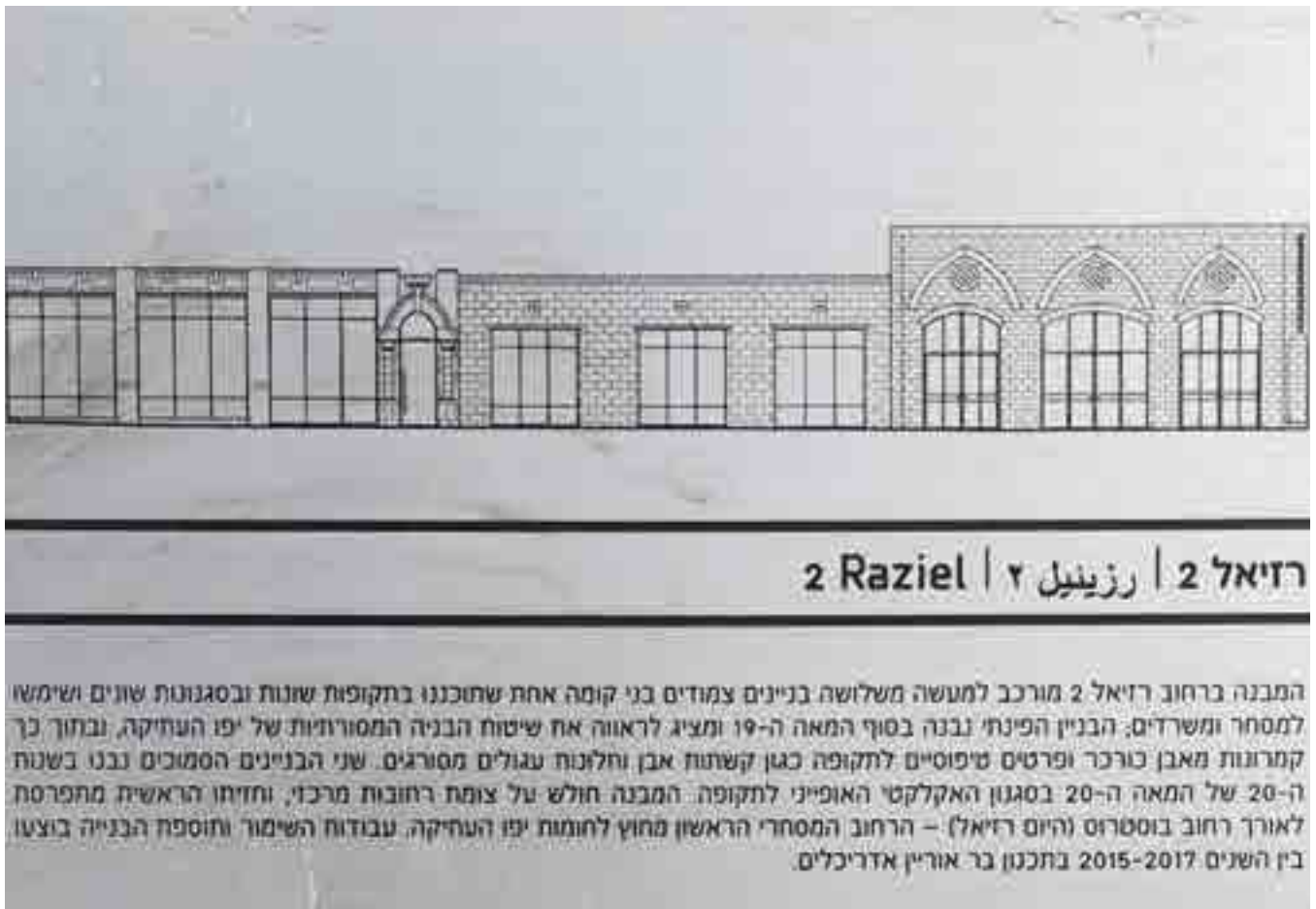
חשיבות האתר למורשת הבנויה של יפו החדשה שמחוץ לחומה היא בהיותו המבנה הראשון על דרך עזה באזור זה, והוא מופיע כבית ט'איאן כבר במפת הטמפלרי תיאודור זנדל משנת 1878. אלא שבאתר זה טמונה גם מורשת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. בשנת תרל"ח (1878), כשיצאו מירושלים יואל משה סולומון, זרח ברנט ודוד גוטמן כדי לתור אחר מקום להתיישבות, הם שמו את עינם על אדמת אום מלאבס. את 3,000 הדונמים הראשונים הם רכשו מסלים קאסר, אך 9,000 הדונמים, שהם כיום מרכז העיר, נרכשו שנה לאחר מכן מידי אנטואן בשארה ט'איאן, ובביתו שביפו נחתם הסכם הרכישה בתיווך סגן הקונסול הבריטי חיים אמזלק.

אולם אתר הבאר הנשכח – שבשיקומו הושקעו יותר ממיליון שקלים, יוכל לספר על המורשת הארכאולוגית של העיר, על המורשת הבנויה,

ממצאים מעשר שכבות התיישבות, עד לתקופת המנדט הבריטי, ובהם – בית מרחץ ביזנטי שהבאר הזינה אותו. איש מהמבקרים במקום אינו יכול ללמוד על כך.

סיפור האתר קשור גם למורשתנו שלנו. מתחם רובע יפו, ששטחו כ־16 דונמים, נרכש בשנות השישים של המאה ה־19 בידי אנטואן בשארה ט'איאן, סוחר מרוני עשיר מביירות, שבנה בית גדול ממדים מול "השער החדש" של יפו (רחוב הפנינים). הבית ניצב עד היום בפינת הרחובות יפת ורבי פנחס, ומוכר בשם בית נובמבר. ט'איאן שיקם את הבאר העתיקה שבמזרח המתחם, ונטע פרדס וגן פרי (ביארה). בסוף שנות התשעים של המאה ה־19, כשנבנה ברחוב הנושא את שמו של רבקה ושלמה אבולעפיה מעבר מקורה כדי לשמש שער יציאה לכרכרות, הפך ציר רחוב רבי פנחס לדרך היציאה מהעיר העתיקה לירושלים. בראשית המאה ה־20 ירדה משפחת ט'איאן מנכסיה, ושטח האחוזת נמכר לפייר בוסט, צרפתי שסחר בחומרי בנייה והחל לבנות בתים ומחסנים על השטח. בנו אנטואן המשיך לבנות ולפתח את המתחם, ובשנת 1932 בנה ביפו

איור 3. השילוט על המבנה ברחוב רזיאל 2

ביותר ביפו, וכציר החיבור אל המושבה הגרמנית והשכונות העבריות. צורתו במפות מעידה על היותו שוק, וכך גם נכתב בהן. הוא נבנה מול בית המשרדים של חברת הרכבת יפו-ירושלים, שנחנכה בשנת 1892. בשנת 1902, ביזמת מוריס שיינברג ודוד יודילביץ, נפתח במקום "אוסם המכולת" – חנויות הקואופרציה הראשונות בתולדות היישוב. החנויות נפתחו כדי לסייע לבעלי מלאכה יהודים מיפו ומהמושבות שנפגעו מנטישת הברון רוטשילד. בשנת 1918 נפתחו במקום "מחסני המזרח התיכון" של חברת מורומס. מדובר בחנות הפל"ב הראשונה בארץ שהייתה בבעלות רשת חנויות יהודיות מצרים. סניף נוסף נפתח בירושלים. מורשת חלקו המערבי של המכלול אינה קשורה כלל למורשת חלקו המזרחי. מדובר בהתחלת בנייה של אגף נוסף לבית המשרדים של משפחת סורסוק, שהקמתו החלה בשנת 1928. "בית סורסוק", שנחנך בשנת 1927, היה בית המשרדים המפואר בעיר. הוא נבנה בידי אלפרד סורסוק מביירות, שהיה בעל כל הבניינים ברחוב. בעקבות הצלחת הבניין ביקש היזם להרחיבו, אך מאורעות תרפ"ט (1929) הביאו לנטישת היהודים

על אופן פעולת הבארות שהשקו את פרדסי יפו, על אחוזת ט'איאן/בוסט ועל ראשיתה של פתח תקווה הטמונה בה – נותר ללא שילוט הסבר על עברו. הוא נותר כשימור, אך ללא סיפור, ובכך הוחמצו המטרה והכוונה שנקבעו באמנת ונציה.

< הבניין ברחוב רזיאל: שימור, סיפור והנצחה – ללא חוויה וללא תחושת מקום

אתר נוסף ביפו שעבר הליך שימור במסגרת הבנייה שמעליו, ואף הותקן עליו שילוט, הוא דוגמה להצגה לקויה וחסרה של סיפור עברו של המבנה. נוסף על טעויות ההיסטוריות המופיעות בשילוט בנוגע לתקופת בניית המבנים ולתפקודם, הוא מתמקד בפרטים האדריכליים, אך מתעלם לחלוטין מתולדותיו, מתפקודו העירוני ומחשיבותו בהתפתחות העיר (איור 3). מדובר בבניין בפינת הרחובות דוד רזיאל ויחזקאל קויפמן (רח' רזיאל 2). שני החלקים המזרחיים של הבניין היו "שוק בוסטרס", שנבנה בראשית המאה ה-20, כשהרחוב החל לתפוס את מקומו כרחוב המסחרי החשוב

איור 4. חנות הכליבו מורומס, מחסני המזרח התיכון. מקור: Francois Sholten, La Palestine Illustrée, 1922

האדריכליים, ומתעלמים ממורשתו ההיסטורית. גישה זו משליכה גם על ההקפדה החסרה בעשייה השימורית. לא נדרשים תיעוד היסטורי מלא ונאמן ועמידה בתנאי האותנטיות והיושרה המדעית – תנאים שעם השנים היו לאבני יסוד בעשייה השימורית. כדי לתקן זאת, ולהשתית את מורשת יפו על בסיס עובדתי מוצק, חשוב לבצע תיעוד היסטורי שיוכל על ידי צוות מומחים בהיסטוריה המקומית ובמשמעויות הנלוות של מעשה השימור – תפקידיו של הנכס המוכרז לשימור להבליט ערכי תרבות ולייצר זהות מקום. צוות שכזה ידאג לאותה הקפדה החסרה כיום בשמירה על הסיפור שהוא הבסיס לשימור.

הרבים שאכלסו את הרחוב. שריד ההרחבה מסמל את תחילת שקיעתה הכלכלית של יפו, ואת מעבר ההגמוניה לתל־אביב.

< סיכום

הדוגמאות שהובאו כאן מייצגות מקרים רבים שבהם הנכס ששומר אינו ממלא את ייעודו: לשמר את האירוע ההיסטורי, את הדמות שנקשרה בו, את השימוש שלמענו נבנה או את התפיסות שליוו את הקמתו, כל אלה כמתבקש באמנת ונציה. הגורמים הדוחפים לשמר את הנכס, או המשמרים עצמם, מסתפקים בטיפול בחיצוניות בלבד ובפרטים

איור 5. המבנים ברחוב רזיאל 2-4 לפני הבינוי. צילום: שמואל גילר, 2014

< על המחבר:

שמואל גילר | sglr@inter.net.il

שמואל גילר, אדריכל ודוקטורנט בלימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה; מתמחה בחקר יפן בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי.

מקורות

- גילר, ש' (2013). פורצי החומה והצרפתים של יפן. **עתמול**, 231, 3-6.
- גילר, ש' (2015). רחוב היהודים ביפן: תולדות רחוב הווארדיבוסטרוס־רזיאל. **קתדרה**, 157, 53-76.

שיקום שכונות, התחדשות עירונית והיחס לשימור

שיקום שכונות הוא תהליך, חלקו ספונטני וחלקו יזום, שנועד לשנות מצב ירוד של מרקמים פיזיים ושל האוכלוסייה המתגוררת בהם. השיקום כולל שדרוג של מערכות השירותים המסופקות לתושבים, התשתיות ומקורות הפרנסה, והוא תורם לשינוי במעמדם החברתי והכלכלי של התושבים. תוכנית שיקום שכונות יכולה להיות מקודמת כולה על ידי המגזר הציבורי, ויכולה גם להתבסס על תהליכי שוק בליווי תמריצים של המגזר הציבורי. התחדשות עירונית מטרתה להחיות מרקם עירוני שהתיישן באמצעות פיתוחו, הריסה או שיפוץ המבנים שהתיישנו, ובנייה מחדש תוך הרחבת אחוזה הבנייה המותרים. שתי התופעות, גם השיקום וגם ההתחדשות, מתקיימות בעיקר במתחמים ההיסטוריים של העיר; מתחמים שנכסי מורשת התרבות מרובים בהם. למרות עובדה זו לא מתקיים שיתוף פעולה ממסדי בין תהליך השימור לתהליך שיקום השכונות וההתחדשות העירונית. שיתוף פעולה יחזק את חזותה של השכונה ההיסטורית ואת תדמיתה ויזרז את התחדשותה.

דילמות ואתגרים: בין תוכניות התחדשות עירונית ומרקמית לבין שימור עירוני ומרקמי

גיא סולר

< תקציר

תוכניות התחדשות עירונית מציבות בפני עולם השימור אתגרים חדשים ויוצאי דופן, מאחר שהתוצאה שלהן היא שינויים מפליגים באזורים עירוניים שלמים, ולא רק ברמת הבניין הבודד. התחדשות עירונית בעולם מטרתה בעיקר חידוש תשתיות ומודרניזציה והחייאה של חלקים היסטוריים של העיר. לעומת זאת, אחת המטרות המוצהרות של תוכניות כאלו בישראל היא תוספת יחידות מגורים עבור האוכלוסייה הגדלה. גידול אוכלוסייה ותוספת יחידות מבנים מביאים בעקבותיהם עומס גדל בתחבורה ובתשתיות הנדרשות לה, צורך בתוספות בשירותי ציבור ובשטחים פתוחים, ובעיקר בבנייה לגובה. בעיר הקיימת, המשמעות היא בנייה על הקיים או במקומו, בתהליך העלול להביא להרס מוחלט של שכבות עירוניות היסטוריות, לאובדן הצביון הקיים של הערים, ולמעשה להקמת ערים חדשות במקום הערים ה"מתחדשות". אם שימור בכלל נתפס על ידי רבים כמכשול להתפתחות, להתקדמות וליזמות, הרי במקרה של התחדשות עירונית המצב מורכב עוד יותר.

גם מי שעוסק בשימור ומי שתומך בשימור אינו יכול לשלול את הצורך בהתחדשות העיר והתשתיות שלה, את הצורך בהחייאת המרכזים ההיסטוריים, ובמקרה של ישראל - את החובה לדאוג למגורים לאוכלוסייה הצפויה לגדול.

מטרת המאמר היא להציג את המתח הקיים בין התחדשות עירונית לבין שימור עירוני. עולם השימור מוכרח למצוא לחלק מהצרכים פתרונות, שחלקם כרוך גם בשינוי תפיסות וחשיבה.

< מבוא

הזדקנותן של ערים היא תהליך טבעי שהוא, בין היתר, תוצאה של התיישנות תשתיות ושירותים לציבור, אי עמידה בתקנים ובצרכים מודרניים, ובלויה טבעית של החומר. אובדן החיוניות שלהן הוא תהליך פחות טבעי, אולם במידה רבה הוא תוצאה של הזדקנות העיר, ולעיתים קרובות - של העלויות הכלכליות הכרוכות בחיים בעיר ההיסטורית ושל אי התאמתה לחיים מודרניים. התוצאה היא יציאה של צעירים מלב הערים, מה שמגביר את ההזדקנות. הספרות המקצועית עוסקת זה שנים בתופעות הזדקנותן של הערים ואובדן החיוניות שלהן.

לעומת התופעות הטבעיות של בלייה והזדקנות, הרי שימור הערים, כמו שימור בכלל, איננו תהליך טבעי, אלא תוצר של החלטה תרבותית וכלכלית של קבוצות מצומצמות בדרך כלל. ברור לכול כי עיר חייבת לשרת את החברה, הן זו המתגוררת בה הן זו המשתמשת בשירותיה השונים, אולם לגמרי לא ברור שהשימור גם הוא משרת אותה.

המכשך בין תהליך ההזדקנות הטבעי לבין השימור יוצר כמעט תמיד קונפליקטים, ואלה מעוררים דילמות. מטרת המאמר היא לסקור את אותם קונפליקטים ודילמות ולנסות להציע גישות חדשות או פתרונות, מנקודת המבט של השימור. לשם כך, אפתח בתיאור של תפיסות ההתחדשות העירונית בכלל (urban renewal/urban regeneration), אמשך בתהליכי תכנון של התחדשות עירונית בישראל בימים אלה, ואסכם בכמה המלצות.

< התחדשות עירונית: הגדרה ותהליכים

בראשית שנות השישים של המאה ה־20 יצא לאור ספרה הידוע של ג'יין ג'ייקובס **מותן וחיייהן של ערים אמריקאיות גדולות** (Jacobs, *The death and life of great American cities*, 1961). הספר תיאר מצב קיים ותהליכים, והקדים בכ־20 שנה את תנועת ההתחדשות בערים היסטוריות בעולם. בשנות השמונים של המאה

מילות מפתח:

התחדשות עירונית, הזדקנות ערים, שימור

איור 3. גבעתיים, גבעת רמב"ם: בית פרטי בעל ערכים אדריכליים גבוהים - לשימור בפני עצמו. צילום: דרור סולר

איור 4. גבעתיים, רחוב טיבר: בניין מיוחד, בעל ערכי תרבות גבוהים - לשימור בפני עצמו. צילום: דרור סולר

מהווה מטרה של התחדשות עירונית במשמעותה המוכרת ברחבי העולם, ויכולה להוות כלי התחדשות רק בעקיפין. כלי התחדשות עירונית ישיר ולגיטימי הוא התאמת התנאים לאוכלוסייה עכשווית או עתידית ולא לממדי האוכלוסייה. מטרתה היא החייאת העיר ויצירת מקום שיש בו תנאים משופרים. התחדשות עירונית בנוסח ישראל, אשר תוספת ניכרת של יחידות מגורים היא אחת המטרות שלה, יוצרת בהכרח קונפליקטים בין "התחדשות עירונית" לבין "שימור עירוני". אומנם שני התהליכים עוסקים במרקם העירוני, ולא בבניין הבודד, אלא שמטרתו של האחד היא לחדש, לשפר ולשמר, ואילו מטרתו של האחר היא קודם כול להוסיף, תוך כדי שיפור והתאמה לעידן החדש והעתיד. השימור איננו מוגדר כמטרה, וכיוון שתוספת מסיבית של יחידות דיור ועמידה בתקנים של שירותי ציבור ותשתיות חייבות לבוא על חשבון מה שכבר קיים במקום - מאחר שהמקום כבר "תפוס" - הרי התחדשות עירונית מהווה איום על הקיים, על ההיסטוריה. כאן המקום להדגיש שהן אנשי מקצוע הן התקשורת טועים ומטעים בהכללת תמ"א 38 עם הכלים להתחדשות עירונית. בשנת 2005 אושרה

איור 1. גבעתיים: בנייה קבלנית אופיינית לשנות ה-60-70 - לשימור מרקמי. צילום: דרור סולר

איור 2. גבעתיים: בנייה ציבורית או קבלנית אופיינית לשנות ה-50 - לשימור מרקמי. צילום: דרור סולר

שעברה, עם הקמת מרכזי הקניות מחוץ לערים ואיתם גוויעה של חיי המסחר במרכזים ההיסטוריים שלהן, קמה בארצות הברית תנועה להחייאת לב הערים. התופעה, גם אם לא כתנועה מאורגנת, לא פסחה על ערים בארץ (בהן תל-אביב), שחוו הזדקנות דומה ויציאה של אוכלוסייה צעירה מהמרכז לשכונות ולפרברים שמחוץ לעיר.

כאשר ההתמודדות עם תהליך ה"הזדקנות" הטבעי אינה מתבטאת בבנייה מסיבית חדשה, אלא בשיפורי תשתיות ושירותים, בהתאמות לתקנים ובהפיכת העיר לאטרקטיבית עבור הדור הצעיר, הרי הקונפליקטים הכרוכים ב"התחדשות עירונית" הם לכאורה מינוריים, ולכן גם קלים לפתרון. לא כך הדבר ביוזמות התחדשות עירונית בישראל.

< התחדשות עירונית בישראל והתייחסות לשימור

ההתחדשות העירונית בישראל היא ממסדית ומוכונת על ידי מדיניות וצרכים שאינם בהכרח תוצאה של הזדקנות העיר. המטרה המוצהרת שלה, הנובעת מתחזיות לגידול ניכר באוכלוסיית הארץ, היא הצורך ביצירת מלאי גדול מאוד של דירות. יצירת מלאי כזה בעיר הקיימת מלווה כמובן בחידוש תשתיות ובעמידה בתקנים ובצרכים של האוכלוסייה שתגדל ותחיה במקומות המתחדשים. יצירת מלאי דירות חדשות איננו

איור 7. לב חדרה: מבנה אופייני לרחוב ראשי, שילוב של מסחר ומגורים, בעל ערך אדריכלי וערך עירוני גבוהים - לשימור מרקמי ובפני עצמו. צילום: דרור סולר

איור 8. לב חדרה: מעבר ממושבה לעיר, "מבנה עירוני" מיוחד המגדיר את רוח המקום והתקופה - לשימור מרקמי ואדריכלי. צילום: דרור סולר

את נקי תמ"א 38 ואת אי היכולת שלה לתת מענה כולל - הן לסכנת רעידות האדמה הן לצורכי העיר והחברה - אמורות למנוע ולתקן תוכניות התחדשות עירונית ותוכניות חלופיות לתמ"א. לתוכניות התחדשות עירונית מוקמים צוותי תכנון הכוללים מתכנני ערים ואדריכלים, יועצי תנועה, נוף, שמאים (במקרים רבים השמאות היא שקבעה והיא שקובעת את מינון תוספת הבנייה) ואחרים - כל אנשי המקצוע אשר התשומות שלהם נדרשות עקב תוספת ניכרת של דירות ואוכלוסייה בעיר. עד כה, בשלבי הגדרת העבודה והדרישה לאנשי מקצוע בצוותי התכנון, איש בצד היוזם לא חשב על השימור העירוני, ומכאן על ההכרח שבכל צוות כזה יהיה גם מומחה לנושא. במקרים רבים, יועצי שימור צורפו לצוותים רק בשלבים מתקדמים של התכנון, לעיתים כדרישה של לשכות התכנון המחוזיות, ובמקרים כאלה - בתחושה של ניהול "קרב מאסף". ברבים מהמקרים התברר שפרנסי העיר, שכבר הוצגו להם תוכניות המוסיפות אוכלוסייה תוך שיפור התקנים השונים, לא היו מעוניינים

איור 5. לב חדרה: מבנה אופייני לרחוב ראשי, שילוב של מסחר ומגורים - לשימור מרקמי. צילום: דרור סולר

איור 6. לב חדרה: בית מגורים בעל ערכי תרבות גבוהים - לשימור בפני עצמו. צילום: דרור סולר

תוכנית מתאר ארצית (תמ"א) 38 שמטרתה היחידה הייתה חיזוק מבנים נגד נזקי רעידות אדמה. כדי לעודד את פעולות החיזוק היקרות, התוכנית מציעה תמריצים בצורת תוספת קומות, פטור ממיסים ומהיטלים שונים, קווי בניין, הקמת ממ"דים, ובמידה מסוימת - קיצור הליכי רישוי. מטרת התוכנית ודאי איננה התחדשות עירונית, אלא טיפול במבנה הבודד וחיזוקו. תוכניות החיזוק מכוח התמ"א יושמו בכל מקרה רק במקומות שבהם התמריצים היו אטרקטיביים דיים, ולכן לא יושמו בערי הפריפריה. ברמה העירונית, גם אם תמ"א 38 תרמה לחידוש מבנים בודדים, הרי העיר יצאה נפסדת. נוספה אוכלוסייה - אבל מכוחה של התמ"א לא חודשו תשתיות, לא נוספו שטחים פתוחים ולא שירותים שאוכלוסייה גדולה יותר נזקקת להם. זו גם הסיבה לכך שחלק ניכר מראשי הערים מגלה התנגדות להמשך יישומה של התוכנית. עם זאת, נושא השימור לא נפגע עקב יישום תוכניות מכוחה של התמ"א, דווקא משום שזו עוסקת בבניין וביזם הבודדים. הרשויות השונות תיקנו תקנות שאינן מקנות באופן אוטומטי זכויות לתוספת קומות כאשר מדובר במבנה לשימור, מה עוד שזכויות אלו היו מלכתחילה מצומצמות. זאת לעומת התחדשות עירונית רגילה, שבה מדובר בתוספות ניכרות על המצב הקיים (עד עשרות קומות).

"הבטן הרכה"). לכן בצוותי דיון ועבודה חשוב לזכור שאין מדובר במאבקי כוח ויוקרה, אלא בתרומה משותפת הדורשת רגישות לתפקידו ולמקומו של האחר.

3. תרבות, היסטוריה, חובה "מוסרית" לאבות המייסדים, הקשר בין שימור לאיכות חיים, משמעותה של נוסטלגיה - נושאים אלה הם בלתי מדידים. אי אפשר לכמת אותם, והם עומדים בדיונים מול טיעוני שמאים, מהנדסים ומתכנני תנועה.

4. הזדהות וגאווה של תושבי מקום קשורות פעמים רבות בתולדותיו, ואת אלה מספרים העדים המוחשיים - מבנים ומאפיינים של מקום. התחדשות ללא שימור תביא ליצירת ערים חדשות, באותו המקום של הישנות, עם אותם שמות - אבל בלי עבר, בלי שכבות, בלי זיכרונות, בלי טכנולוגיות מוקדמות ובלי הסיפור שמספרים בניינים. אפשר גם לחדש וגם לשמור על מה שבנו אבותינו!

אלה כמובן רק חלק מהנושאים, וכמה מהם קשורים בנכונות ובחובה להתמודד עם נושאים ותהליכים שעולם השימור לא התמודד איתם. הרבה יותר פשוט, קל ומידי להשתמש בנוסחאות של שמאים ובתקנים מדידים. אלא שקלות זו עלולה לגרום לכך שבסופו של דבר דמות הערים כולן תהיה תוצאה של תקנים, נוסחאות וחישובים שמאיים, חסרת ייחוד וזהות - אשר השימור הוא אחד הרכיבים המבטיחים שהם יתקיימו. עם זאת, השימור חייב להפוך לשותף ולאחד התורמים למאמץ הכללי ולתפיסות חברתיות, מתוך הבנה שהגישה הרחבה צריכה להשתלב בתפיסה ששימור המורשת המוחשית והבלתי מוחשית הוא חובה תרבותית ומהווה תרומה חשובה לחיים בעיר - לא פחות מגדל השטחים הפתוחים, מעמידה בתקנים או מחישובים כלכליים.

עד כה הוצגו קשיים הנובעים מתכנון התחדשות עירונית מסיבית. כאן המקום להציג את התפיסות, הכלים, או המחסור בכלים להתמודדות עם הקשיים הללו:

1. פילוסופיית השימור גורסת כי שימור חזיתות בלבד (פסאדיזם), או שימורה של חזית בודדת מתוך בניין שלם, אינם שימור. התחדשות עירונית הורסת קבוצות מבנים ורחובות, ויכלה למעשה לאפשר שילוב של חזיתות היסטוריות בבנייה החדשה, אלא שיש לקבל שתפיסה כזאת מקובלת מקצועית.

2. החלטות לעניין שימורו של מבנה נובעות מעמידה בקריטריונים. בשימור עירוני עלינו "לחשב מסלול מחדש" ולבדוק את עצמנו - האם יש לנו קריטריונים לנושא?

3. האדם ההולך ברחוב עירוני כדי להגיע מנקודה לנקודה, או לחוויית קניות ולצפייה בחלונות ראווה, איננו מרים את ראשו לרוב מעבר לקומת הקרקע או לעוד אחת שמעליה. אם כך, מה אכפת לו אם שומרה רק החזית המקורית ומעליה, אולי בנסיגה, יתווספו עשר קומות או יותר? את חוויית הרחוב המוכר הוא יחווה גם מהחזית בלבד. האם לאדם שאוהב רחוב עירוני מסוים, רגיל אליו, חי ומתהלך בו שנים, חשוב יותר שחזית הרחוב תישמר, גם אם ייבנו עשר קומות מעליה, או שהיה מעדיף שכל זה יימחק ותבנה עיר חדשה במקום? הדבר לא נבחן מדעית, אולם אינטואיטיבית, סביר שהמוכר והמזוהה יהיה קרוב יותר

בשימור (בעיקר כאשר זה "התגלה" באיחור, גם כאשר ניתן היה לתקן את העיוות), וגם כאשר היו מוכנים לקבל אותו - הרי השמאים היו אלה שקבעו מתי התוספת כדאית כלכלית, ובכמה השימור מייקר את ההתחדשות או אינו מאפשר אותה. במקרים כאלה, תוספת העלות זכתה לפיצוי באמצעות תוספת קומות. דוגמאות קיצוניות ביותר קשורות לתוכניות התחדשות עירונית בגבעתיים, שם העירייה החליטה שאיננה מעוניינת בשימורן של מרבית השכונות המוקדמות, כולל טיפוס בנייה שמבחינה מקצועית אין כלל ספק שהיו אמורים להישמר, תוך כדי התחדשות. למרבה הצער, גם ועדות מחוזיות לא תמיד עמדו בפרץ ואפשרו הרס (על הנייר, בינתיים), שבמקרה שאכן יתבצע יביא להקמתה של עיר חדשה אשר בתוכה פזורים כמה מבנים היסטוריים. האמור לעיל אינו קשור לפתרונות שימור אפשריים, כולל חישוב מסלול מחדש, של תפיסות השימור, שכן במקרים רבים דרישת פרנסי העיר היא כמעט בגדר "הכול או לא כלום", כלומר הריסה, ולא שילוב של ישן וחדש. במקרה שמקבלי ההחלטות מוכנים לשקול פתרונות חלופיים, שרואים גם בשימור מטרה, חובתם של אנשי המקצוע בתחומי השימור היא להתאים את חשיבת השימור הקיימת, תוך קביעת קווים אדומים, לצד גילוי הבנה לצורכי החברה. בהתחדשות מסיבית, של מרקמים שלמים, ברור שאין מקום פיזי לבנייה החדשה, לשטחי הציבור הגדלים, לכבישים המתרחבים, לשטחי חניה וכיוצא באלה. לכן, אם רוצים גם לשמר וגם לבנות מרקמים חדשים שלמים במקומות שקיימים בהם מרקמים היסטוריים, חייבים לבדוק את התורה והדוקטרינות הקיימות ולבחון אם וכיצד בנייה חדשה מסיבית ושימור חיים, זה לצד זה או זה עם זה. הדבר כרוך גם בהתאמות של התפיסה וגם בפיתוח עקרונות שימור שלא התמודדו איתם בעבר, כולל הגדרה של שימור מרקמי והמשמעות התרבותית של מרקמים, שבהם לא המבנה הבודד הוא החשוב, אלא המכלול.

< העשייה השימורית: הקשיים והדילמות

גם כאשר שימור אכן יוגדר מלכתחילה כאחת ממטרותיהן וממטרותיהן של תוכניות התחדשות עירונית, וגם כאשר יועצי שימור יהיו חלק מצוות התכנון מראשית עבודתו, יצטרכו כל המעורבים במלאכה להתמודד עם דילמות מקצועיות, כמעט מובנות, שכן שימור עירוני של שכונות ומרקמים שלמים, אל מול התחדשותם, מציב אתגרים אמיתיים בפני כולם. להלן נקודות אחדות המבדירות את הבעיות שאנשי תחום השימור צריכים להתמודד איתן:

1. שימור איננו עומד בפני עצמו. שימור, בעיקר ברמה העירונית, הוא חלק מחיי העיר, החברה, הכלכלה ואיכות החיים של התושבים. השימור הוא רק אחד הרכיבים במערכת מורכבת של צרכים ושיקולים, שמטרתם הסופית אמורה להיות מתן השירות הטוב ביותר לתושבי העיר ולמשתמשיה.

2. בנושא התחדשות ושימור עירוניים, לכל מתווי הדרך ומקבלי ההחלטות יש תפקיד ומשמעות שאינם פחותים משל עמיתיהם שמגיעים מתחומים אחרים, אולם נושאים מסוימים עלולים להיפגע יותר מאחרים, והמבנים והמרקם ההיסטורי הם הרגישים שבהם (מכונים פעמים רבות

לליבו של אדם מאשר החדש, המנוכר, נטול הזהות והזיכרונות. לכן, על העוסקים בשימור לחשוב אם מה שחשוב להולך ברחוב (על פי הגדרות השימור - הזדהות, זיכרונות, תחושת ביטחון של המוכר, איכות היסטורית וכיוצא בזה), צריך שיואב בחשבון בקביעת חשיבת השימור. זאת כחלק מחשיבה כוללת יותר בדבר מקומו של הציבור בקבלת החלטות בנושאים שהוא אינו "מומחה" בהם.

4. כאמור לעיל, קביעת מבנה לשימור מתבססת על קריטריונים מקובלים, ואילו לשימור מרקמי, או לקביעת משמעות תרבותית של מרקם, אין הגדרות. קשה עוד יותר לקבוע כי מרקם מסוים ראוי לשימור, אם אף אחד מרכיביו הנפרדים אינו ראוי לכך. חסרים כלים לקבלת החלטות. בסקרים מתחמייים חשוב לקבוע לא את המייחד, אלא דווקא את המאפיין. יש לנתח את רכיביו ומאפייניו של המרקם.

5. בהמשך לסעיף הקודם, במקרים רבים מבנים בתוך מרקם והשימושים שלהם הם אלה הקובעים את "רוח המקום". התחדשות עירונית ללא שימור ודאי שתמחק גם את רוח המקום, וחסרים כלים מקצועיים, או דרישה להתייחסות ולניתוח הרוח הזאת, נשאיה ומה חשוב לשמר כדי שגם רוח המקום או משהו ממנה יישמר, לטובת המשתמשים כיום ולטובת הדורות הבאים.

6. מה בכל זאת לשמר? אילו חלקים מסך הכול? כמה? האם רק מבנים או גם שימושים מסורתיים? חלק חשוב מהתשובות צריך להינתן באמצעות סקרי שימור, אלא שאלה לרוב אינם מספקים, כיוון שחסרות הגדרות לנתונים שיסייעו בקבלת החלטות. חשוב להגדיר את המשמעותי ביותר בסקרי שימור מתחמייים ועירוניים, כדי שניתן יהיה להמליץ ולקבל החלטות בנושאי שימור ושילוב בהתחדשות. הסקר, או "תיק התייעוד המתחמי", חייב לנתח את המרקם ולא את המבנה הבודד וחשיבותו התרבותית, שכן גם אם כמה מבנים בעלי חשיבות תרבותית ישומרו - ייתכן שהמרקם כולו יאבד.

◀ סקרי שימור עירוניים

סקרי שימור עירוניים שתוכניות וקביעות שימור בתוכניות התחדשות עירונית מתבססות עליהם מהווים רכיב ואתגר גדול בהגדרות ובדרישות המקדמיות שלהם. פרק השימור בכל תוכנית כזאת חייב להתבסס על סקרי שימור מקצועיים. אלה מתבססים על סיורי שטח, היכרות עם מפות ועם תצלומים היסטוריים (כולל תצלומי אוויר), ועם תולדות המקום והתפתחותו. סקרים כאלה, אם לא הוכנו כראוי כשלב מקדים לתכנון, על בסיס הגדרות ומטלות ברורות של שימור מרקמי ולא של הבית הבודד - אינם יכולים להוביל להמלצות ברמה שתהיה רלוונטית לנושא שבגיני הוכנו. יתרה מזאת - הסקרים דרושים כדי לדרג את המבנים לשימור ולקבוע להם דרגת שימור, אולם כאשר המטרה היא שימור מרקמי, הראייה כולה צריכה להשתנות (בלי להפחית בחשיבות שימור הבית הבודד, כאשר זה נמצא ראוי לכך). את החסר הנובע מסקר מרקמי, במה שקשור למבנה הבודד, אפשר ויש להשלים בהוראות התוכניות, המחייבות הכנת תיקי תיעוד לעת הגשת בקשה להיתר בנייה למבנה הבודד במרקם.

כיום, כאשר הסקרים אינם מרקמיים ותיקי תיעוד אינם מתחמייים ברובם, נשאלת השאלה: אם כבר קבענו, במסגרת הסקר, את הנכס לשימור וקבענו גם את דרגת השימור, מהי מטרת תיק התייעוד? מה יקרה אם בעקבות המידע שתיק התייעוד מספק יתברר שדרגת השימור שנקבעה בתוכנית סטטוטורית היא גבוהה מדי או נמוכה מדי, או שלמעשה הבית אינו ראוי לשימור כלל?

התשובה האמיתית לבעיה זו היא סקרים מעמיקים יותר, המקדימים את העבודה על תוכניות - סקרים שבהם יוגדרו רכיבי המרקם ומאפייניו. אלה יכולים להיות רשת רחבות, ממדי חלקות והמרווחים ביניהן, גובה בנייה, שימושים, סגנונות אופייניים, גימור וחומרים, גוונים, גינות וצמחייה בגינות ובשטחים הציבוריים. לא תמיד חייבים לשמר את כל רכיבי המרקם, וברור שהתחדשות תביא לשינויים - אבל חשוב שלמרות השינויים תישמר זהותו של מקום, דרך המאפיינים המרקמיים שלו.

לדוגמה: אם מרקם (שכונה, למשל) הוקם בתקופה מסוימת בסגנון אדריכלי אופייני, וסגנון זה מתבטא לרוב לפחות בחזית הראשית של הבתים, הרי המאפיין המרקמי יישמר גם אם יישמרו רק החזיתות וישלבו בבנייה החדשה. אם יישמרו ממדי החלקות והמרווחים ביניהן, ללא איחוד וחלוקה מחדש, יקובע מאפיין נוסף. אם גדרות וגינות בחזיתות הבתים זוהו כאחד המאפיינים, חובה לשמור על קיומן - גם אם כחדשים. אם שימושים, כגון מגורים בלבד, או שילוב של מסחר ומגורים, זוהו כמאפיין - חשוב לבחון היטב שינוי שלהם. תוספת מסחר לרחובות שבהם לא התנהל מסחר תשנה לחלוטין את אופי המקום ואת "רוח המקום". כל אלה קשורים הן להתחדשות עירונית הן לתכנון מרקמי חדש באזור היסטורי, גם אם איננו מוגדר כ"התחדשות עירונית".

◀ סיכום

הדיון בהשלכותיה של התחדשות עירונית על המשמעות התרבותית של העיר דורש שקלול של כל הרכיבים, והשימור חייב להיות אחד מהם, ולא השולי שבהם. הדיון דורש חשיבה מחודשת בעולם השימור, והגדרות חדשות לשימור עירוני ולשימור מרקמי.

כמי שעוסק בכך עשרות שנים, אני קורא דווקא לאנשי השימור שבינינו לחשיבה מחודשת, להבנת החשיבות שבשילוב צורכי החברה בשיקולי השימור, להירתמות השימור לצורכי החברה, ואיתה גם לצעדים הראשונים של פתרונות שלא היו מקובלים בעבר והם נכונים לשימור עירוני, כמו שילוב ושימור חזיתות בלבד, וכן הריסה מבוקרת ותוספות באזורי שימור מרקמי. כל אלה בלי להזניח את הצורך לחנך, ללמד ולהגביר את המודעות והרגישות לשימור, אצל אלו שאין זה התחום המקצועי שלהם.

הידע, ההבנה, הרגישות והמקצועיות אינם פותרים את הדילמות - אבל הם סוללים דרך להידברות ולהסכמה. למרבה הצער, תרבות ושימור הם "הבטן הרכה", ובלי שיתוף פעולה מלא, כולל של נבחרים ציבורי מקומיים והציבור, הם יהיו מהדברים הראשונים שייפגעו. הדבר נכון באשר לנכס הבודד, ונכון שבעתיים כשמדובר במרקמים הגדולים ובתוכניות התחדשות עירונית.

איור 9. חדרה: בית מגורים ייחודי משנות ה-40-50 - לשימור בכני עצמו.
צילום: דרור סולר

איור 11. גבעתיים: בית מגורים עם כל המאפיינים של התקופה והמיקום - קיר גדר עם בלוקים בתבליט, גדר חיה, קומת עמודים, מרפסות שקועות ואלמנטים טרומיים חלולים לצד המרפסות - לשימור מרקמי וגם כולל, על כל המרכיבים.
צילום: דרור סולר

איור 10. גבעתיים: בניין אופייני לתקופה ולמרחק של לב העיר (ציר ראשי), שילוב של מסחר ומגורים - לשימור מרקמי. צילום: דרור סולר

על המחבר:

< גיורא סולר | giorasolar7@gmail.com

גיורא סולר הוא אדריכל, מתכנן ערים, בוגר הטכניון ובית הספר הבינלאומי לשימור ברומא. בעל משרד עצמאי המתמחה בשימור בארץ ובעולם זה יותר מ-45 שנה, הקים וניהל את מחלקת השימור של רשות העתיקות ואת מחלקת הפרויקטים של מכון גטי לשימור. עובד עם בנו, בעל תואר שני בשימור מהטכניון. המשרד עובד על פרויקטים פרטיים וציבוריים, שימור, תוספת והתאמה לשימושים חדשים של מבנים היסטוריים, יעוץ שימור לתוכניות מתאר, הכנת תב"עות, הכנת תיקי הכרזות למורשת עולמית (אונסקו), ומאחוריו הכנה של מאות תיקי תיעוד. בשנים האחרונות המשרד חבר בצוותים אחדים העוסקים בתוכניות התחדשות עירונית.

מורשת תרבות בעידן של משברים אידאולוגיים וחברתיים

מתאר של יישוב ושכונה הוא תופעה דינמית. צורכי היישוב, רצונות תושביו ותפיסות העולם, שלהם ושל מקבלי החלטות ביישוב ומחוצה לו, מתייבשים את השינוי. השינוי במתאר בא לידי ביטוי בשינוי שחל בשימושי הקרקע, בהיקף היישוב, בנכסים הבנויים ובתשתיות. באחדים מהמקרים מייצג השינוי לאו דווקא התפתחות טבעית של יישוב, אלא משבר חברתי ואידאולוגי. צורות ההתיישבות הכפריות השיתופיות בישראל, הקיבוץ והמושב, מייצגות משבר שכזה. נכסי מורשת התרבות המוחשיים הטבועים במרחבים של יישובים אלה הם עדות להתפתחויות אלה. תפקידם זה מקנה להם מעמד של שמורת זיכרון המצדיקה את זכאותם להישמר, ובמקום להיהרס – להתאימם לצורכי ההווה.

אדריכלות ואדריכלים בקיבוץ נען: דילמות בנושאי מורשת תרבות בנויה

יוני שילה*

"עם שאינו יודע את עברו, ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל" | יגאל אלון

< תקציר

ב־5 בנובמבר 1930 עלו 42 נערים ונערות לבנות קיבוץ חדש על הקרקע החולית בשפלת יהודה. חלומם היה לבנות חברה חדשה, דגם ודוגמה להתיישבות המתחדשת בארץ ישראל. הם היו חסרי תקציב, ללא הכנה וידע מוקדמים כיצד בונים קיבוץ ואיך מכוננים חברה חדשה. למרות התחלה זו התפתח קיבוץ נען, ובמהלך השנים נודע הודות לאנשים ידועי שם רבים שהתגוררו בו: ישראל גלילי, משה כרמל, שמריה גוטמן, דוד זהבי, משה ברסלבסקי, משה ויגאל מוסינזון ואחרים. לתכנון הקיבוץ ולבניית בתיו ושכונותיו נקבצו ממיטב האדריכלים בארץ ישראל, ובהם ריכרד קאופמן, יוחנן רטנר, שמואל מיסטצ'קין, שלמה גלעד, חנן הברון, זלמן עינב, גדעון שריג ואחרים. לעובדות אלו - תולדות הקיבוץ, תכנונו ובניית בתיו - יש חשיבות בבואנו לבחון את מורשת התרבות הבנויה בקיבוץ נען. במאמר אציג את הדילמות בנושאי שימור ומורשת התרבות הבנויה בקיבוץ, שבשנים האחרונות היה לאחד מהגדולים בארץ, וכמו קיבוצים רבים אחרים שינה את מעמדו ל"קיבוץ מתחדש". לשינוי השלכות תכנוניות וכלכליות המחייבות לקבל החלטה בדבר מעמדם, ייעודם ושימורם של מבנים שנקשרו באדריכלים ידועי שם ובדמויות מרכזיות בחיי הקיבוץ ובהיסטוריה של מדינת ישראל.

< מבוא

ראשיתו של הקיבוץ כמעט יש מאין. קבוצה קטנה של נערים עירוניים עובדים התאגדו כדי לשמור על זכויותיהם במסגרת ההסתדרות. מתוך החברותא שנוצרה הם יצאו למסע חייהם - להקים יישוב קיבוצי, בית להגשים בו חלומות ומאוויים. היעדר הכשרה ומחסור חריף בידע עוררו שאלות מהותיות ומקצועיות כבר מההתחלה, אולם פרץ ההתלהבות הגדול הזין את הקבוצה ותרם להתגבשותה, והיישוב שהקימה היה לגדול היישובים הקיבוציים כיום, המתייחד לא רק בקהילתו אלא גם בעושר ובגיוון אדריכליים.

המאמר דן בשאלות השימור של מורשת התרבות הבנויה של קיבוץ ששינה פניו מ"קיבוץ שיתופי" ל"קיבוץ מתחדש". בתהליך שינוי זה עולה במלוא חריפותה שאלת השימור של מבנים בקיבוץ שתכנונו ובנו מיטב האדריכלים שפעלו בארץ ישראל בשנים שלפני קום מדינת ישראל, ובשנים הראשונות לאחר הקמתה. רבים מהמבנים היו בעבר הלב הפועם של היישוב, אך כיום היו ל"מיותרים". לכאורה ברור לרבים מחברי הקיבוץ שחשוב לשמר את מורשתו של הקיבוץ באמצעות שימור נכסיו, התאמתם לסביבה המתחדשת והשמשתם. אבל ידיעה זו איננה מספקת, ורבות המחלוקות - בעיקר לאור התקציב הנדרש לביצוע פעולות השימור. המאמר יציג את המבנים הבולטים בעיצובם ובשמות האדריכלים שנקשרו בהקמתם¹ ובפטרונות המוצעים לשימורם.

< האדריכל ריכרד קאופמן: תוכנית מתאר לנען

ריכרד קאופמן - אדריכל ומתכנן ערים יהודי-גרמני - היה המתכנן הראשי של ההתיישבות הציונית מתחילת המאה ה־20 ועד סוף תקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל. עיסוקו הנרחב בתכנון ההתיישבות הכפרית התבסס על תפיסת "עיר גנים", השואפת לשלב בהרמוניה את הפיתוח הפיזי של מערכת בנויה עם נראות ותחושה של גן משגשג ופורח. בשנת 1933 נקרא קאופמן לנען כדי להכין לה תוכנית מתאר.

מילות מפתח:

קיבוץ נען, מורשת תרבות בנויה, תכנון, ורנקולרי, שימור ושחזור, תרבות בנויה, קיבוץ מתחדש

* ברצוני להודות למיה קסטרו, מנהלת הארכיון בנען, על עזרתה הרבה.
¹ פרטי המתכננים מוצגים באופן חלקי בלבד, בהנחה שמידע מלא אפשר למצוא במקורות אחרים.

איור 3. בית הבטון. צילום: אריה פק, ארכיון נען

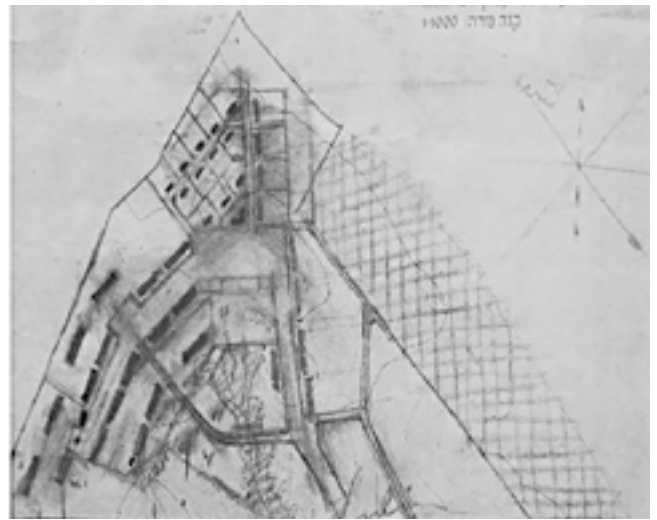
איור 4. שלד חדר האוכל הענקי מול מחנה האוהלים. צילום: אריה פק, ארכיון נען

המתכנן - "עורק מרכזי של הנקודה הקיבוצית". חדר האוכל היה מקום המפגש העיקרי בין החברים. דיונים רבים התנהלו על "הפרוגרמה" של המבנה, גודלו וחלוקת חלליו כך שיתאימו גם לסדרי האוכל וגם לפעילויות חברתיות ותרבותיות: מאספת הקיבוץ ועד חגיגת ליל הסדר. המבנה התבלט בגג קשתות ייחודי, והתנשא למרחוק על רקע קבוצת האוהלים שבה התגוררו החברים. התכנון החל ב-1935, והמבנה נחנך באוקטובר 1938. בשנת 1967 הוא נהרס, ושולב בחלקו בתוכנית חדר האוכל החדש.

במוצאי שבת, 13 באוגוסט 1944, בעיצומה של אספת החברים, קיבל הנואם, יסק'ה רבינוביץ', פתק. הוא קרא את הכתוב והחוויר, ואמר בקול חלש: "ברל נפטר". ברל כצנלסון ליווה את קבוצת הנערים שהקימה ב-1924 את "הסתדרות הנוער העובד" מראשית דרכה, ולאחר מכן את קיבוץ נען לעת הקמתו ב-1930.

בית ברל - בית מרגוע לנוער העובד, 1947

הצורך בהקמת מרכז תרבותי-חינוכי ומרכז נופש לנוער העובד המאורגן במסגרת ההסתדרות עמד על סדר היום כבר זמן רב. מותו של ברל כצנלסון זירז את ההחלטה לבנות בענן את המרכז לזכרו, בית ברל.

איור 1. סקיצה של תוכנית המתאר של קיבוץ נען: מימין (מזרח) - שטחים חקלאיים; למעלה (צפון) - מבני ציבור ומשק, וכביש הכניסה הראשי ליישוב; משמאל (מערב) - שכונת מגורים. A175M\419\2, אוסף ריכארד קאופמן, הארכיון הצינוני המרכזי

איור 2. המבנה על הגבעה. צילום: אריה פק, ארכיון נען

< מבנה הבטון הראשון בענן: האדריכל יוחנן רטנר (1891-1965)

כיישוב יחיד בסביבה, ובעקבות אירועי 1929, נתבעו חברי הקבוצה להקים מבנה מוצק שימשם כבית ביטחון. המבנה על הגבעה, שהוא ראשון המבנים שנבנו בענן, הוא בן שתי קומות. ייחודו הוא בראשוניות ובמתכנן יוחנן רטנר, איש ה"הגנה" ואדריכל ידוע. המעבר מאוהלים לבניית קבע דרש חשיבה מפותחת יותר על תכנון הקיבוץ והתפתחותו, גם מבחינה כלכלית. שאלות ראשונות של תכנון אדריכלי, נראות הבנייה והיישוב עלו על סדר יומם של חברי הקיבוץ לעת גידול והרחבה.

< האדריכל שמואל מיסטצ'קין (1908-2004)

חותם מרכזי על נוף האדריכלות בענן שמור לאדריכל שמואל מיסטצ'קין: חדר אוכל, בית מרגוע ונופש "בית ברל", ומבנה אמפיתיאטרון אזורי.

חדר אוכל, 1938

בניית מבנה קבע לחדר האוכל הייתה צורך השעה במלאת חמש שנים להתיישבותה של קבוצת החברים. הקיבוץ גדל במהירות. הפעילות החברתית והתרבותית כולה התקיימה סביב חדר האוכל, כפי שראה אותו

איור 6א. מודל לרעיון של מבנה סגור. צילום: אריה פק, ארכיון נען

איור 5א. מבנה בית ברל כיום. צילום: יוני שילה

איור 6ב. האמפיתיאטרון כיום. צילום: יוני שילה

איור 5ב. מבנה בית ברל לעת הקמתו. צילום: אריה פק, ארכיון נען

האמפיתיאטרון, 1953

המבנה הוקם במטרה לקרב את התרבות אל הבית. הוא נחנך ב־16 במאי 1953 בהצגה "ז'אן דארק" של התיאטרון הקאמרי, ובמשך שני עשורים אירח הצגות, מופעים וקונצרטים להנאתם של חברי נען ותושבי הסביבה. זה היה מבנה גדול, ובו במה שמידותיה התאימו לאירוח כל סוגי המופעים והתיאטרון וכן 1,675 מושבי בטון. התנהל ויכוח אם לבנות מבנה סגור או פתוח, ונראה כי שאלות של תקציב הכריעו להשאירו פתוח.

המתכנן שמואל מיסטצ'קין ראה ברעיון האמפיתיאטרון תהליך משלים לבניית בית ברל. מימון המבנה וניהול הקמתו נעשו על ידי נען בסיוע המועצה האזורית. בשנות השבעים הפסיק האמפיתיאטרון לשמש מרכז תרבות אזורי ועמד שומם רוב הימים. מדי שנה בקיץ היה מתנער מן האבק ומתעורר לחיים בהצגת "חג הבנים" - אירוע קבלתם של בני נען לחברות בסוף שנת לימודיהם האחרונה בתיכון. שלד המבנה זועק לשימור, אך קצרות היד והבנת הצורך.

משימת התכנון הוטלה על שמואל מיסטצ'קין, שהיה מקורב מאוד לנען ולחבריה. נקבע כי ייעוד המבנה יהיה מרכז להכשרת מדריכים בחורף, ובית מרגוע לנערים עובדים בקיץ. הפרוגרמה למרכז כללה חדר אוכל ומטבח, חדרי מגורים, אולם תרבות, ספרייה וחדרי לימוד, ואמפיתיאטרון. באוקטובר 1944 נורתה אבן הפינה, וביוני 1947 נחנך המבנה במעמדם של לאה מירון, חברתו של ברל, ומוזמנים רבים.

אדריכלות המבנה הושפעה מאוד מהסגנון הבינלאומי מבית מדרשו של ה"באוהאוס", בית הספר לעיצוב ולאדריכלות שנוסד על ידי ולטר גרופיוס ופעל בגרמניה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם (1919–1933). כמי שהיה סטודנט בבאוהאוס יישם מיסטצ'קין את שלמד שם, והותיר אחריו דוגמה מייצגת חשובה לסגנון זה.

המקום לא הספיק לשמש זמן רב בתפקידו המקורי. עם פרוץ מלחמת העצמאות הוא "גויס" ל"הגנה". כאן ישבו מפקדת מבצע "נחשון", ובהמשך - מפקדות עורפיות של מבצעים לכיבוש לטרון. כאן גם היה בית החולים שאליו הובאו פצועי הקרבות.

אחרי המלחמה שב בית ברל לתפקידו המקורי, אולם בית ההבראה לא נשא את עצמו מבחינה כלכלית ונסגר סופית ב־1955. כיום משמשים המבנים לארכיון קיבוץ נען, חדרי מגורים לחיילים ומרכז לתרבות הגוף.

איור 7. חדר אוכל חדש וחדר אוכל ישן זה לצד זה. צילום: אריה פק, ארכיון נען

< האדריכל שלמה גלעד (1922-2005)

חדר האוכל החדש

גלעד, יליד פולין, עלה לישראל עם משפחתו בשנת 1933. אחיו נרצח בידי ערבים בשנת 1936. הוא למד אדריכלות בטכניון והוסמך בשנת 1944. עם עבודותיו נמנים התיאטרון העירוני חיפה ומגדל אוכל באוניברסיטת חיפה, ובתנועה הקיבוצית - בתי תרבות וחדרי אוכל בקיבוצים כברי, גבת, הזורע, יגור, שדה בוקר ועוד.

בשנת 1965 התפתח דיון בדבר הצורך של נען בבנייה ציבורית. בקופה נצברו כספי השילומים, והחברים חיפשו נתיב השקעות ראוי. הדעות נחלקו באשר למבנה חדר האוכל. המבנה הקיים של מיסטצ'קין משנת 1938 (בן 27 שנים) כבר לא תאם את צורכי הקיבוץ הגדול. בין החברים התגלע ויכוח מר בנוגע למתכנן שייבחר. למיסטצ'קין, שגם היה חבר בקבוצת המייסדים, כבר התרגלו, ואילו גלעד היה חדש וגישתו התכנונית הייתה שנויה במחלוקת, ובכלל בנען התקיים "ויכוח מר" בכל נושא. בסופו של דבר הוחלט לגשת לבניית המבנה החדש על פי הצעתו של גלעד. בפרוגרמה הודגשו גודל המבנה, אולם אוכל חדש ומטבח קיים שיצורף למבנה החדש. נתון בסיסי הכרחי היה מספר האוכלים, שעמד על 440. עלו שאלות שונות הנוגעות לפעילות המבנה כמבנה ציבורי, ובהן התכנסות כל הציבור יחד, בליל הסדר לדוגמה. בתכנון הבסיסי חולק אולם האוכל לשני אגפים, מה שמנע אפשרות להתכנסות של כל הציבור. הימים היו ימי המעבר לשירות עצמי בחדרי האוכל, וגם בנען הוחלט - אחרי ויכוח ואיומי המזכירה ציפורה גלילי להתפטר - לעבור להגשה עצמית. אדריכלות המבנה שנבנה בסגנון הברוטליסטי הצטיינה בהבלטת האלמנטים של הבנייה והקונסטרוקציה: חזיתות בטון וטיח בטון ("קרצפויץ"), צבע אפור וחזיתות מסיביות שזכו להקלת מה בחלונות זכוכית גדולים ושקופים. פנים המבנה שפע ציפוי עץ אלון, מה שתרם ליצירת אווירה חמה וביתית. המבנה נחנך ביוני 1967, שנת מלחמת ששת הימים הסוערת.

איור 8. חזית הכניסה לחדר האוכל בנען. צילום: יוני שילה

אולם הספורט: האדריכל חנן הברון (1931–2000)

חנן הברון, יליד גרמניה, היה ממקימי קיבוץ רעים שבנגב המערבי. הוא למד אדריכלות בטכניון בחיפה והחל לעבוד במקצועו ב־1952. הברון היה מראשוני האדריכלים במחלקה לתכנון של הקיבוץ המאוחד.

האולם נבנה בנען הוא רב שימושי בתפיסתו. מתקיימים בו בעיקר אירועי ספורט, כדורסל, וחוגים בו את חג הפסח על ליל הסדר הגדול המאכלס למעלה מ־1000 איש ואישה, חברי נען וילדיהם.

המבנה מעוצב בסגנון הבינלאומי. הוא עשוי שלד במילוי אבני סיליקט, עם מדרגות וגוני בטון מרחפים. מדרגות אבן מסיביות המשמשות את מושבי הכיסאות משמשות גם לפריסת השולחנות בחגיגת ליל הסדר. המבנה נחנך ב־1961 הורחב בהמשך ומשמש עד היום את אוכלוסיית נען, חברה וילדיה, בכל פעילויות הספורט, ועדיין נחוג בו מדי שנה ליל הסדר רב המשתתפים. (בשנת הקורונה 2020 התבטל החג הציבורי).

איור 10. ליל הסדר באולם הספורט. צילום: מישקה ברקאי

איור 9. המועדון מבחוץ ומבפנים. צילום: יוני שילה

איור 11א. אולם הספורט מבחוץ. צילום: יוני שילה

איור 11ב. אולם הספורט בעת בנייתו. צילום: אריה פק, ארכיון נען

מועדון, חדר זיכרון וספרייה

מאז חנוכת חדר האוכל בשנת 1967 הורגש ביתר שאת חסרונו של מבנה נאות לתרבות שיהווה אכסניה לפעילויות התרבות לסוגיהן: אספות והתוועדות, מפגש חברתי יומי, הרצאות ומפגשי למידה, ערבי זיכרון וכמה אירועי חג. בשנת 1977 עלתה מחדש שאלת הקמתו של המועדון. הקמת המבנה סמוך וצמוד לחדר האוכל החדש החלה בשנת 1981, והסתיימה בהתכנסות רבת־משתתפים בשנת 1984.

קו אדריכלי מתואם מאחד את מקבץ המבנים של חדר האוכל, המועדון וחדר הזיכרון והספרייה. הקורות הענקיות הבונות את גג חדר האוכל קיבלו בשכנות את קירות המועדון האפורים בצבע הבטון, והעניקו למבנה אופי ציבורי מזמין וחשוב.

עיצוב הפנים שילב כורסאות מרופדות בבד צמר בצבעים שקטים, והרבה עץ אלון. התקרה הייחודית, העשויה מלוחות פח משולבים, משרה תחושת יופי שקט ומזמין. גם בחלוף השנים נשמר אופיו הסולידי היפה של המבנה, והוא עומד במבחן הזמן כמרכז פעיל של נען. קומת הקרקע של המבנה נבנתה כספרייה המרכזית של נען, והפכה למוקד תרבותי. בשנת 2018 הועתקה הספרייה למבנה אחר ובמקומה, בשטח שהתפנה, חולקה הקומה לכמה חדרים. אלה זכו לעיצוב משרדי, וקלטו אל תוכם את הנהלת נען והנהלת החשבונות. את האווירה הרחבת הנהלת גישה חומרנית מנהלית. קומת הקרקע הפכה לצומת קבלת ההחלטות של הנהלת נען.

איור 13. בית גלילי – מבט מבחוץ ומבפנים. צילום: יוני שילה

איור 14. ישראל גלילי.
צילום: אריה פק, ארכיון נען

התעכבה ומתעכבת עד היום. העיכובים מקורם בעיקר בשיקולי תקציב, אך הם מבטאים את סדר העדיפויות של הקיבוץ בדבר הצורך במבני ציבור בכלל, ובבית גלילי בפרט. הפרוגרמה למבנה השתנתה גם כן, התכנון התארך והתפיסה השתנתה, ובעקבותיהם הוחלפו מתכנני המחלקה לתכנון במשרדו של זלמן עינב. נראה שחוסר היכולת להשלים את המבנה מקורו בהתחבטות הקשה בין הציבורי לפרטי, ובהמעטה בחשיבותה של השפעת המורשת על חוסנה של הקהילה.

< דיון: הדילמות והפתרונות

עד כאן סקרנו את נכסי מורשת התרבות הבנויה בנען. נגענו בהולדתה של אדריכלות הנישאת על גלי המעשה החלוצי הנלהב, שלא תמיד היה מסוגל לראות את התמונה הכללית.

איור 12. לוח שמות הנופלים בגן הזיכרון. צילום: יוני שילה

< גן הזיכרון: אדריכל נוף גדעון שריג (1934-)

גדעון שריג, יליד דנציג פולין, הביא לארץ רעיונות חדשניים, ובהם גן ההרפתקאות הראשון בישראל על גדת הירקון בצפון תל-אביב. הוא תכנן גם גנים לאומיים, ובהם גן לאומי ציפורי, פארק הכרמל ועוד.

הקמת גן הזיכרון בנען לוותה בדיונים רבים ובהתלבטויות מתמשכות. הנצחת חברי נען ובני נען שנפלו במלחמות ישראל ביקשה פתרון מרגש ומעורר כבוד. בשנת 1980 סוכם על הקמתו של גן זיכרון שישא את שמם של חברי נען ובני נען שנפלו במלחמות ישראל. התכנון הוטל על אדריכל הנוף גדעון שריג, והוא הונחה לתכנון כך שיהיו בו גן הרפתקאות פעיל, מוקד הנצחה בעל אופי פיסולי אומנותי, ואמפיתיאטרון קטן שישמש להתכנסות באירועי הזיכרון של נען.

הגן נחנך ב־1981, במהלך טקסי הזיכרון בנען. במוקד הגן נמצאת פינת זיכרון ובה שמות הנופלים, ועל הקיר ציטוט משירה של רחל: "ברית אמת היא לנו, קשר לא נכרך, רק אשר אבד לי - קנייני לעד". חומר הגלם העיקרי היה אבן חול כורכר מנוסרת ומעובדת בסגנון "מוקאדם", שהשתלבה היטב בקרקע המקומית של נען.

< בית גלילי: מבנה רב־תכליתי לזכרו של ישראל גלילי

מתכנן ראשון - שמשון הלר (1935-2005), המחלקה לתכנון של התק"מ

מתכנן שני ממשיך - זלמן עינב (1928-)

ישראל גלילי, ממייסדי קיבוץ נען ודמות מרכזית בחיי הקיבוץ, הלך לעולמו ב־8 בפברואר 1986. אישיותו והשפעתו הגבירו את הרצון להנציח את זכרו.

משימת התכנון הוטלה על האדריכל שמשון הלר מהמחלקה לתכנון של התק"מ. בכיוון ובסגנון האדריכלי בחר הלר במבנה מורכב, רב־שימושים, בציפוי אבן גיר נסורה. הפרוגרמה שגובשה כללה: אולם בגודל 750 מושבים עם במה גדולה ומבואה מרכזית לקליטת קהלים גדולים, חדר זיכרון לגלילי, אולפן למוזיקה ולמחול.

טקס הנחת אבן הפינה התקיים בפברואר 1988, אולם הבנייה

בנען של היום השתנו סדרי העדיפויות מקצה לקצה. תהליכי ההפרטה שמים את המשפחה במרכז ומשפיעים על בית המגורים, על חינוך הילדים ועל הקפדה על איכות חיים ואיכות הסביבה, הנוף והמרחב הפתוח. מבני ציבור גדולים ומורכבים שבלטו בעברם המפואר ניצבים ברחבי הקיבוץ ונתפסים כמיותרים, נטולי "קשר ושפה" לקיבוץ המתחדש. מצב זה מעלה בקהילת נען שאלות רבות: מהי מורשת הקיבוץ? למי היא חשובה? בשביל מה? לאיזו תכלית? מה הם תהליכי המיון ושיקולי העדפה בשמירה על מבנים היסטוריים? איך לשלב את מבני הציבור הגדולים בעידן של "הקיבוץ המתחדש", בסביבה של הפרטות מתמשכות? איך להתמודד עם סוגיות כלכליות שהן תוצר של השינוי במעמד הקיבוץ ושל עלויות השימור הגבוהות הנדרשות להשמשת הנכסים?

בהיעדר חשיבה כוללת וראייה מקיפה של תכנון התפתחותו של הקיבוץ, ובלא תוכנית שימור סדורה, התפתחה בנען מציאות שבה משמרים "פה ושם", בראייה מזדמנת. דוגמאות לכך הן הניסיון לשמר את "בית החמרה" כמוזיאון המוקדש לסיפורה של נען במערכות ההגנה והביטחון ובחיי היום-יום בשנותיה הראשונות, 1921-1949; הפעלתה של מאפיייה משוחזרת מימים עברו והפיכתה למוקד מבוקש לממכר סוגי לחם רבים; מיקום ארכיון הקיבוץ בבית ברל, מה שתרם לשימור המבנה ולחיידושו. זוהי גישה נקודתית המתמקדת במבנים בודדים, רובם ורנקולריים.

ראייה מצומצמת שכזו מאפיינת גם את רשימת נכסי מורשת התרבות הבנויה שהוכנה בקיבוץ נען. בהתאם להנחיית התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה הקים הקיבוץ ועדת שימור, ובסיועה של פרופ' עירית עמית-כהן גיבש מסמך הכולל רשימת מבנים ועצים לשימור והגיש אותה לאישורה של הוועדה המקומית לתכנון ובנייה של המועצה האזורית גזר. נוסף על כך, במבנים היסטוריים ברחבי הקיבוץ הוצבו שלטים המתעדים את האירועים והדמויות שנקשרו בהם.

לצד פעולות אלה, הניסיונות לשמר בקיבוץ את המבנים המרכזיים הנזכרים כאן נתקלים באמירות דוגמת "בשביל מה?", "השימור אינו חשוב". הסיבה המרכזית היא כלכלית - העלויות גבוהות של שימור מבנה היסטורי - אך היא אינה היחידה. בנען מתנהל מאבק גם על קרקע לבנייה, על סדרי עדיפויות בהפעלת הקהילה, ועל ההפרטה של הקיבוץ. נראה שמגמת פניו של הקיבוץ - להפוך ליישוב קהילתי - מתקשה להתיר מקום וערך לרכיבי מורשת על כל המשמעויות הכרוכות בכך. מבני הציבור ושילובם בקיבוץ המתחדש הם הנפגעים העיקריים מגישה זו.

מכיוון בלתי צפוי קם גורם נוסף שתוצאות פעילותו עלולות לפגוע ברצון וביכולת לשמר. הוראת רשות מקרקעי ישראל מספר 654 להעביר לידי הרשות המקומית (המועצה האזורית) את מבני הציבור המרכזיים הקיימים ביישובים. הוראה זו מחוללת בלבול ומחלוקות בדבר דרך הטיפול במבנים ודרכי השימור שלהם, ועלולה לפגוע ברצון ובאפשרות לשמר.

< סיכום והמלצות

תיאור התמורות שחלו בקיבוץ נען, מצבם של נכסי מורשתו התרבותית הבנויה והדילמות שחברי הקיבוץ מתמודדים איתן מצביעים על הצורך

לשנות כיוון ולהבטיח את קיומם של המבנים ההיסטוריים שנקשרו באירועים היסטוריים, מקומיים ולאומיים, בדמויות מרכזיות בתולדות היישוב והאדריכלות בארץ ישראל. לשם כך ראוי לנקוט כמה צעדים:

- שינוי יחסה של קהילת הקיבוץ לתהליכי השימור בנכסי מורשת התרבות הבנויה. שינוי זה יכול להיעשות באמצעות מינוי של "משוגע לדבר" שיוכל וידחף למימוש.

- הכנת תוכנית אב ליישוב, שישתלבו בה תוכניות פיתוח של מבנים היסטוריים שנבחרו לשימור.

- יצירת מוקדי פעילות תרבותיים וכלכליים בנכסי מורשת התרבות הבנויה.
- לימוד כל החוקים והתקנות הנוגעים לתחום השימור ויישומם.
- הכנת תב"ע חדשה ליישוב, לבחינת ייעודי הקרקע ולהבטחת מהלכי השימור.

- שימוש במערכות דיגיטליות מתקדמות לבחינת אפשרויות השימור של נכסי מורשת התרבות הבנויה והשמשתם.

- שילוב השימור בתוכניות הפיתוח הכלכליות של היישוב.

ברשותנו ידע רב על דרכים לטיפול באתרי מורשת. החוקים והאמנות, פרי עבודתם של גופים רבים, מציעים שיטות עבודה והתנהלות שיבטיחו את נכסי מורשת התרבות הבנויה ויפתחו אותם. עלינו לחזור ולבחון את האפשרויות לשימורם ולפיתוחם של האמפיתיאטרון, בית ברל, חדר האוכל, המועדון ובית גלילי, ולצידם - של מבנים נוספים שהם עדות למורשתו של קיבוץ נען.

בעבודתי רבת השנים כמנהל הפיתוח ברשות הטבע והגנים נחשפתי לדילמות השימור. במקרים שבהם נדרשה חשיבה מרחיקת לכת וקובעת יעדים, ההבנה וההכרה בערכים תרבותיים קדמו להגדרת התקציבים. לאחר הדיון בחשיבותם של הערכים החל שלב חיפוש המשאבים. שלב זה קודם כחלק מפרויקטים עתידיים של פיתוח במערכות התכנון המקומיות, המחוזיות והארציות - הכול בהתאם לחשיבות הערך ולתרומתו לזהות קהילה ולגיבושה.

איור 15. חזית בית גלילי עם השלט. צילום: יוני שילה

יוני שילה הוא יליד 1943, בן וחבר קיבוץ נען. הנדסאי אדריכלות מטעם הטכניון. השלים את השכלתו בקורסי ניהול פרויקטים בבנייה (אפעל ואוניברסיטת תל-אביב), ובקורס למתכננים במרחב הכפרי (טכניון). היה המתכנן של קיבוץ נען בשנים 1978–1984. ניהל את מדור ניהול הבנייה בתק"מ בשנים 1984–1987. יוני שילה כיהן כמזכיר קיבוץ נען בשנים 1990–1992, ושוב בשנים 2010–2012. היה מנהל הפיתוח במחוז מרכז של רשות הטבע והגנים בשנים 1993–2010.

איור 16. חזית בית גלילי. צילום: יוני שילה

איור 17. בן-גוריון באספת חברים בנען. צילום: אריה פק, ארכיון נען

מקורות

- גלס, מ' (2008). יחד או לחוד? הקיבוץ והשכונה הקהילתית. רמת אפעל: יד טבנקין.
- דניאלי, י' [ללא תאריך]. שילובה של האומנות באדריכלות הקיבוץ. יד יערי יום יום. https://yadyaari.blogspot.com/2014/06/blog-post_8964.html
- חיוטין, ב' וחיוטין, מ' (2010). אדריכלות החברה האוטופית: קיבוץ ומושב. ירושלים: מאגנס
- טל, ע' (1991). התכנון האדריכלי של הקיבוץ 1920–1930. א.ב. תכנון.
- כהנא, פ' (2011). לא עיר לא כפר: האדריכלות של הקיבוץ 1910–1990. רמת אפעל: יד טבנקין.
- עמיר, א' (2014). ארכיטקטורה ואוטופיה בקיבוץ. תיאוריה וביקורת, 43, 321–332.
- עמית-כהן, ע' (2016, 8 ביוני). תפקיד ותפקוד: מורשת תרבותית ורנקהולרית בקיבוצים. הרצאה פני פורום מתכננים ומנהלי תכנון בקיבוצים.
- עמית-כהן, ע' (2011). חצר הקיבוץ: ערכים ונכסים ותרומתם לחוסנה של חברה משתנה. אתרים – המגזין, 1, 43–56.
- צור, מ' ודניאלי, י' (עורכים) (2008). ספר שמואל מיסטצ'קין: לבנות ולהבנות בה – אדריכלות הקיבוץ בישראל. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- קרניאל, צ' וצ'רצ'מן, א' (2012). שינויים במאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ כביטוי של השינוי במבנה הקיבוץ ובאורחות חייו. ירושלים: המכון ללימודים עירוניים ואזוריים האוניברסיטה העברית בירושלים. <https://did.li/DG0ql>
- קידר, ד' וקשטן, א' (2019). מסמך מנחה לתכנון היישובים במרחב הכפרי. מרכז המועצות האזוריות.
- פורמן-נעמן, יעל (עורכת) (2017). הכינוס הארצי ה-2 לשימור מורשת התרבות בישראל – קובץ מאמרים: אומנות השימור, בין רוח לחומר אותנטי, רוח המקום וקהילה. מינהל שימור ברשות העתיקות; המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל; המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן.

תכנון פיזי למרחב, שימור, והיחסים ביניהם

ככלל, תכנון פיזי למרחב מטרתו לייצר מסמך חוקי, נסמך על הגדרות שזכו להסכמה רחבה, שעל פיו ייקבעו שימושי הקרקע שיועדו למרחב, פריסתם, מופעם והתייחסותם זה לזה. פעולת השימור של מרחב שואפת גם היא לייצר מסמך חוקי, להתבסס על הגדרות שזכו להכרה ולהסכמה ולשמר את ייחודו. אלא שאם הראשון קודם להקמתם של נכסים ותשתיות, וזוכה לכאורה בזמן ובחשיבה מעמיקה המתייחסים למגוון של גורמים ומאפיינים מעורבים או עלולים להיות מעורבים בתהליך, השני נועד לקבע מצב קיים באמצעות הבלטת ערכי המרחב – ההיסטוריים, העיצוביים והתרבותיים – והצגת כלים להגנתם. הבחנות אלה מקדמות תהליך שכותרתו "תכנון העשייה השימורית", והוא מתאפיין בחשיבה ובכלים המאזנים בין צורכי המרחב בהווה לבין הרצון לשמר את ערכיו גם עבור הדורות הבאים.

שימור ותכנון בקהילה הקיבוצית המשתנה כרכיב משמעותי בזהות הקיבוץ

צאלה קרניאל

< תקציר

בשנים האחרונות מתאפיינים הקיבוצים בתנופת פיתוח שהיא תוצאה של תמורות חברתיות, כלכליות ותרבותיות. למצב זה יש השלכות על מרחב הקיבוץ, על עיצובו ותכנונו. התכנון העכשווי נועד לתת פתרונות להתפתחויות החדשות, אך הוא גם מבטא דילמות בדבר אופן הייצוג של רכיבי הזהות הקהילתית הייחודית של הקיבוץ בתכנון פיזי-מרחבי שיאפשר מחד גיסא שמירה על הזהות הקהילתית הייחודית, ומאידך גיסא קידום ופיתוח של הקיבוץ כיישוב חזק, יצירני ופעיל. מטרת מאמר זה היא להתמקד בתמורות שחלו בעשור האחרון בתכנון הקיבוץ, ולבחון את יחסי הגומלין בינם לבין השינויים בערכי היסוד של חברי הקיבוץ. לשם כך יוצגו מאפייני התכנון המרחבי הקיבוצי בעבר ובהווה, ויידונו הדרכים לגיבוש מענה תכנוני מותאם לצורכי היישוב הקיבוצי לאור שינויים קיימים ועתידיים באורח החיים הקיבוצי ותמורות במרחב הכפרי.

< מבוא: התכנון הקיבוצי בעבר ובהווה

מאמר זה פותח חלון אל התכנון הקיבוצי, המושפע בשנים האחרונות מהתמורות החברתיות, התרבותיות והכלכליות שחלו בקיבוץ. המאמר מציג את נקודת המבט שלי; של אדריכלית בת קיבוץ שעברה להתגורר בתל-אביב, ושבוואה לבקר את משפחתה המתגוררת בקיבוץ נתקל מבטה בשינויים שחלו בו. בתי המגורים שהפכו גדולים ומפוארים, והשטחים הפתוחים בתוך הקיבוץ שהפכו מקוטעים ומגודרים. בעקבות התבוננות זו התחלתי לחקור את הנושא כחלק מלימודי לתואר השני בתכנון עירוני, וביקשתי ללמוד על התהליכים והתמורות המאפיינים את תכנון הקיבוץ כיום בהקשר של השינויים באידאולוגיה ובאורח החיים הקיבוצי. לאחר סיום לימודי התחלתי בעבודה משותפת עם יד טבנקין, התנועה הקיבוצית ומרכז המועצות האזוריות, במטרה להציע אסטרטגיות ניסיוניות בסוגיות של תכנון ועיצוב מרחבי במרחב הקיבוצי המתחדש, תוך כדי בחינת המשמעות החברתית, הכלכלית והערכית המתלווה לתהליכי השינוי שעובר הקיבוץ.

כתפיסה תכנונית וחברתית, הקיבוץ בעברו היה "לא עיר ולא כפר". אלטרנטיבה לעיר הקפיטליסטית, חלופה המבוססת על השאיפה לחזור אל הטבע, אל עבודת האדמה ואל העבודה הפיזית, ולצידה מאפיינים אורבניים הנעדרים מיישובים כפריים או פרבריים (כהנא, 2011). החיים הקיבוציים התבססו על שוויון, עזרה הדדית ושותפות מלאה בכל תחומי החיים, כולל ברכוש ובקרקע. מאז ראשית ימיה של ההתיישבות הקיבוצית הציב תכנון הקיבוץ אתגר אדריכלי ייחודי בפני מתכננים ואדריכלים, שביקשו לממש את האידאול החברתי-שוויוני שעליו נבנו חיי היישוב. ניצנים ראשונים לתכנון אוטופי מסוג זה הופיעו כבר במאה ה-19, אולם רובם היו בגדר ניסיונות שנתרו על הנייר, ולא זכו לחיים של ממש¹.

מילות מפתח:

קיבוץ, תכנון, ערכים, שימור, אדריכלות

¹ במחצית המאה ה-19 התעורר באירופה שיח תכנוני חדש שקרא לבריאת מציאות חדשה ולתיקון העוולות הנובעות מן הסדר החברתי הקיים. בתחילת המאה ה-20 השתלבו רעיונות אלו בתנועות החברתיות החדשות שסחפו את אירופה וקראו לשוויון חברתי, מעמדי וכלכלי, ולהקמתה של חברה שוויונית באמצעות שליטה על אמצעי הייצור וחלוקה מחדש של העושר. עם מי שניסו לחפש אחר דגם היישוב המושלם אפשר למנות את אבנעזר הווארד, תיאודור פריטש, טוני גרנייה ולה קורבוזיה. בראשית המאה ה-20 אדריכלים דוגמת ברונו טאוט, ולטר גרופיוס, מקס שטאם ואחרים פיתחו תאוריות דומות בנוגע לדירת המגורים. חלק מן הפתרונות הסכמתיים זכו במשך הזמן גם ליישום. כך הוקמו לצ'ורת' (Letchworth) באנגליה, מנהיים (Mannheim) בגרמניה, צ'אנדיגר (Chandigarh) בהודו ומבני מגורים שונים באירופה ובארצות הברית.

איור 1. מיקום המדרכות בשכונות ישנות וחדשות, קיבוץ רמת יוחנן. עיבוד מתוך תוכנית מדידה: צאלה קרניאל. מימין – השכונה המזרחית (צמודי קרקע דור א'); המדרכה צמודה לבתים כך שנוצר ביניהם שטח ציבורי; משמאל – שכונת הדס (צמודי קרקע דור ב'): מדרכה אחת במרכז, כך שנוצרים שטחים פרטיים

שיועדו להיות שיתופיים ושוכנו במבנים משותפים אל תחום הדירה המשפחתית, וכן בהסתת הדגש מהגנים הציבוריים, ובייחוד מהגן הנרחב סביב חדר האוכל, אל הגינות הפרטיות (כהנא, 2011). לצד השינוי בערכים אפשר לזהות גורמים חיצוניים שקיומם או היעדרם השפיע על חזותה של סביבת המגורים הקיבוצית: פתיחת היישוב למבקרים, לעובדים ולצרכנים חיצוניים, היחלשות המוסדות המרכזיים של התנועה הקיבוצית, החלת תקני תכנון ארציים וגנריים על תוכניות הבנייה בקיבוצים, שינוי מדיניות המקרקעין של רשות מקרקעי ישראל (רמ"י) והקמת שכונות ההרחבה הקהילתיות, ועוד.

התכנון מחדש של הקיבוצים, הוספת ההרחבות הקהילתיות סמוך ליישוב הישן, הדרישה לפרצלציה של שטח המחנה² כהכנה או כרקע לתהליך של שיוך הדירות לחברים, החלת תקני משרד התחבורה בנוגע לכבישים ולחניה על הקיבוצים, הסדרי הבעלות בקרקע, מיכון החקלאות, תעסוקת רבים מחברי הקהילה מחוץ ליישוב, ובמגוון רחב של עיסוקים ועוד - כל אלה הביאו את הקיבוצים, בעיקר המתחדשים אך גם השיתופיים, לאבד במידה ניכרת את אופיים המקורי ולהפוך לדמויי יישובים קהילתיים פרבריים. לא עוד "לא עיר, לא כפר", כפי שהגדירו את הקיבוץ מייסדיו, אלא יותר פרבר ממעמד הביניים, שהוא בד בבד גם עיר וגם כפר (Achouch & Morvan, 2012).

גורמי התכנון הפנימיים בקיבוצים מתמודדים עם קשיים רבים בהובלת תהליכי התכנון עקב היעדר ידע מקצועי, היעדר סמכויות ותקציבים והיעדר חזון תכנוני ארוך טווח. כל אלו יוצרים קושי גדול בהתמודדות עם דרישות מוסדות התכנון מבחוץ, ועם דרישות חברי הקיבוץ מבפנים. נשאלת אפוא השאלה – מהי תמונת העתיד של הקיבוץ? האם אפשר ליצור הלימה בין רכיבי הזהות הקהילתית הייחודית של הקיבוץ לבין תכנון המרחב העתידי שלו? כיצד אפשר להתאים את העקרונות ורכיבי היסוד

בקיבוץ, לעומת זאת, תורגם החזון החברתי למרחב פיזי תוסס וחיוני. רעיון השיתופיות והשוויוניות בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בעקרון התכנון של מרחב משותף לכל תפקודי החיים: הייצור, החינוך, הבריאות ועוד. כל אלו רוכזו סביב מוקד הקיבוץ - המדשאה הגדולה שליד חדר האוכל וליד שאר מבני הציבור, שהייתה מרכז חיי החברה והתרבות. הקיבוץ כולו שימש מרחב רציף להולכי רגל. הגינות הציבורי, נוף השבילים והמרחב שבין הבתים - כולם שירתו את התפיסה החברתית, השיתופית והשוויונית. נוסף על שוויוניות התבסס אורח החיים הקיבוצי על ערכים של פשטות, צניעות ושליטת הקניין הפרטי. ההזדהות עם ערכים אלו הביאה לאידיאל של הסתפקות בתנאי דיוור צנועים מאוד, ולקביעה כי דירת המגורים היא רכושו של הקיבוץ. לכן דירת המגורים לא נתפסה במנחים של רווחה, טריטוריה פרטית או מקור לרצונות ולמאוויים של החבר, והוא כלל לא היה שותף לתכנון שלה.

בעשורים האחרונים מתחולל שינוי חד באידאולוגיה ובערכים המכוננים של החברה הקיבוצית, והיא הופכת מחברה שיתופית לחברה בעלת מאפיינים שיתופיים חלקיים בלבד. בד בבד חלה ירידה בקרנה של החקלאות, ומספר העוסקים בחקלאות בקיבוץ הולך ומצטמצם. לאחר שנים של דעיכה חלה במרבית הקיבוצים צמיחה מואצת, והם מתנסים בדרגות שונות של הפרטה - בין השאר בתחומי הבנייה והבעלות על מגרשי המגורים.

שינויים ערכיים אלו קיבלו ביטוי גם במרחב הפיזי של הקיבוץ, ויש המזהירים מפני הרס מרקמו הייחודי של המרחב הקיבוצי המשותף (בר אור ויסקי, 2010; חיוטין וחיוטין, 2010; כהנא, 2011). השינוי בערכי היסוד הפך חברה בעלת עקרונות שיתופיים קשוחים לחברה השואפת לאפשר לפרט לחיות לפי רצונו, ומכירה בחשיבות המשפחה כיסוד הבסיסי שלה. הדבר בא לידי ביטוי בהעברת חלק גדול מהתפקודים

² שטח המגורים בקיבוץ מכונה גם "שטח המחנה".

איור 2ב. למעלה: בנייה ותיקה - המדרכה צמודה לבתים כך שנוצר ביניהם שטח ציבורי למטה; בנייה חדשה - המדרכה מחלקת את המדשאה למדשאות פרטיות. צילום: צאלה קרניאל

איור 2א. למעלה: בנייה ותיקה - צמחייה צמודה לבית מותרת מדשאה משותפת; למטה: בנייה חדשה - צמחייה בין מבני המגורים יוצרת מדשאות פרטיות. צילום: צאלה קרניאל

בזהות הקהילתית לשינויים עתידיים, כדי לשמור על הזהות הקהילתית הייחודית ובד בבד לקדם ולפתח את הקיבוץ כיישוב חי, יצרני ופעיל?

ממאפייני הבינוי הקיבוצי המסורתיים. לאחר סיום גל הבנייה הראשון, שהביא להכרה מסוימת ביתרונות המרחב הקיבוצי הוותיק, החלה חשיבה מחודשת על תכנון המרחב העתידי של הקיבוץ (קרניאל וצ'רצמן, 2012).³ כיום אפשר לזהות בקיבוצים רבים רצון לשמור בתכנון ובבינוי על ערכים המאפיינים את חיי הקיבוץ, דוגמת הגבלה של כניסת כלי רכב ושמירה על שטחים ציבוריים פתוחים רציפים.

העיסוק התכנוני הקיבוצי ממסדי התרכז עד לא מזמן בעיקר בשני נושאים - בשימור של מבנים ואתרים בקיבוץ, ובהיבטים של בעלות על קרקעות ושיוך נכסים. נושא התכנון לא טופל במסגרת של חשיבה וראייה כוללות. בשל כך קמה יוזמה משותפת ליד טבנקין ולתנועה הקיבוצית העוסקת בנושא התכנון האדריכלי והמרחבי של הקיבוץ בעבר, בהווה ובעתיד. היוזמה מבוססת על עבודה משותפת עם גורמי התכנון המקומיים

< התכנון בקיבוץ: הדילמות וההצעות לפתרון

המדיניות הלאומית המכוונת לציפוף, לצד עלויות הקרקע הגבוהות ומגמת חזרה של הדור הצעיר ליישוב הכפרי, יצרו ביישוב הכפרי הזדמנות לפיתוח של מגורים חדשים ממגוון סוגים. בעשור האחרון נפסקה כמעט כליל הקמת שכונות הרחבה, ונוצרה הזדמנות לחשיבה חדשה בתכנון של התחדשות והתפתחות היישוב הכפרי בראייה אינטגרלית היוצרת חיבור ורצף, ונותנת מענה לצרכים קהילתיים וסביבתיים ולדרישה להצטופף בתוך "תחום המחנה" הקיים. הדרישה לבנייה מגוונת, צנועה וצפופה יותר מגיעה גם, בין השאר, מתוך הקהילה הקיבוצית ועקב הבנה שהתפשטות וזחילת הפיתוח לשטחים הפתוחים אינן נכונות ואינן אפשריות.

נראה אפוא כי תהליך התכנון בקיבוץ היה תהליך מעגלי: ראשיתו במהלך של פריצת גבולות ושינויים גדולים, והמשכו במיתון ובשיבה לחלק

³ המחקר זכה בפרס איגוד המתכננים, 2013.

בכל יישובי התנועה. נמצא כי מרבית הקיבוצים לא ערכו תוכנית אב טרם הכנת התב"ע,⁵ ומרביתם אף אינם מקיימים תהליכי שיתוף ציבור בתכנון. התוצאה היא שגם בקיבוצים שבהם תהליך התכנון הושלם במלואו, השאלות המהותיות בדבר אופיו של היישוב לא נדונו מעולם, ונוצר פער בין התכנון הסטטוטורי המתקדם לבין התהליכים החברתיים והקהילתיים. הפער בין היעדר הדיון מחד גיסא, לבין קיומן של הנחיות מפורטות ומחייבות בתב"ע מאידך גיסא, מקשה לגבש הסכמות פנימיות וליישם את הנחיות התב"ע.

כך, אף שלמרבית הקיבוצים קיימת תב"ע מאושרת, או לקראת אישור, היא מהווה כלי מוגבל למדי לביטוי נושאים ערכיים, מופשטים ועקרוניים. נדרש אם כן תהליך משלים שיוכל לבטא את חזון התכנון הפנימי של הקיבוץ ואת ההסכמות הקהילתיות בדבר אופיו והפיתוח העתידי בתחומי. הסכמות שכאלו יקלו לממש הנחיות שנקבעו בתב"ע או לנסח הנחיות אחרות, המתאימות יותר לצורכי הקיבוץ וחבריו.

אולם הדיון הפנימי אינו יכול לספק מענה כולל, שכן השינוי העיקרי במבנה המרחבי של הקיבוץ נובע מדרישות התכנון ומתקנים הנקבעים ברמת המדינה. גולטורים רבים פועלים ומכוונים את הפיתוח של היישוב הכפרי: מינהל התכנון במשרד האוצר, לשכות תכנון מחוזיות, מועצת מקרקעי ישראל, רשות מקרקעי ישראל (רמ"י), משרד הבינוי והשיכון, משרד החקלאות, משרד התחבורה ואחרים. החלתם של תקנים אלה קיבעה את הפתרון הכפרי כפתרון הגנרי לתכנון הקיבוצים, בלי להתחשב באופיים של הקיבוצים, השונה בתכלית מאופיים של יישובים כפריים אחרים במרחב הישראלי (יסקי, 2010).

הצורך בגיבוש מענה תכנוני מותאם לצורכי היישוב הכפרי דחף את מרכז המועצות האזוריות לגבש מסמך מנחה (מדריך יישובי) לתכנון היישובים הכפריים 2019 (קידר ואחרים, 2019). המסמך נועד לשמש כלי לתכנון היישובים במרחב הכפרי עבור התושבים, מתכנני המרחב ומוסדות התכנון והרגולציה. הוא עוסק בשלושה סוגי יישובים כפריים עיקריים הכלולים במועצות האזוריות: המושב, הקיבוץ והיישוב הקהילתי. המסמך מנסה לתת מענה לשינויים המתרחשים והחזויים במרחב הכפרי, באמצעות חשיבה מחודשת ופיתוח קווי מדיניות וכלי תכנון מותאמים למציאות המשתנה. גידול האוכלוסייה ומשאב הקרקע המוגבל מחייבים הגדלה של צפיפות הבינוי ועירוב שימושים, בלי לוותר על איכות חיי הקהילה, על המרחב הציבורי ועל סביבה בתיקיימא ונגישה לכל האוכלוסייה. לשם כך יש לפתח כלי מדיניות שיביאו להתחדשות ולהתפתחות המספקות מענה לצורכי הקהילה, תוך נטילת מחויבות, זיקה ואחריות של תושבי המרחב הכפרי לשטחים החקלאיים והפתוחים שבתוכם הם חיים - ובראשם המשך הפעילות והעיבוד החקלאיים. במסגרת אחריות זו על תושבי המרחב הכפרי לקבל על עצמם, בין השאר, גם מגבלות הנוגעות לגודל האוכלוסייה, להיקפם ולאופיים של הפיתוח והבינוי, ולצמצום "טביעת הרגל האקולוגית" של היישובים על חשבון שטחים פתוחים וחקלאיים.

איור 3. פעילות משותפת עם רכזי תכנון שהתקיימה ביד טבנקין. צילום: צאלה קרניאל

בקיבוץ, שמטרתה בחינה של כיווני ההתמודדות עם שאלות תכנון. לימוד הצרכים והקשיים, לצד זיהוי החוזקות והכוחות המקומיים, מאפשרים לפתח דיאלוג משמעותי עם חברי הקיבוץ. המטרה אינה לקבוע כיצד הקיבוץ אמור להיראות בעתיד, ואף לא לקבוע חוקים ותקנות שיש לעמוד בהם כדי להיקרא קיבוץ, אלא לנסות להעלות את השאלות - הקהילתיות, החברתיות, התכנוניות והמרחביות - שכל קיבוץ חייב לשאול את עצמו, כדי שיוכל לתכנן לעצמו את דמותו העתידית. במסגרת היוזמה הוקם פורום רכזי תכנון מקיבוצים שונים, והתקיימו ימי עיון וכנסים שהוקדשו לשאלות הקשורות באופי הקהילה כתהליך משלים הכרחי לתהליך הסטטוטורי, בדרכים אפשריות לקיים תהליכי שיתוף הקהילה בתכנון, בסוגיות של שימור, הרחבת קהילתיות ועוד.⁴ מיפוי הנושאים לדיון התבסס על שאלון שהופץ לרכזי ועדות התכנון

⁴ לתוכני הפעילות ראו באתר יד טבנקין. חפשו בגוגל: תכנון ושימור בקיבוץ - יד טבנקין המכון לחקר הקיבוץ.
⁵ תב"ע - תוכנית בניין עיר: מסמך בעל תוקף חוקי שנועד להסדיר את השימוש בקרקע ואת זכויות הבנייה.

< סיכום

בחינה של היבטי התכנון בקיבוצים רבים בשנים האחרונות העלתה כמה הבחנות עיקריות:

- ייחודיות המרחב הקיבוצי נובעת מהשילוב בין רכיבים פיזיים־מרחביים לרכיבים חברתיים־ערכיים. שני היבטים מרכזיים מבטאים את השתנות הקיבוץ - שינויים בערכי היסוד ובאורחות החיים של חברי הקיבוץ ותושביו, ושינויים במאפייני התכנון המרחבי של הקיבוץ. השינויים כרוכים אלה באלה, והשינוי הפיזי משקף, וייתכן שגם מבשר, את השינוי החברתי ואת השינוי האידיאולוגי.
- למרות השיח התקשורתי המקובל בדבר מותו של הקיבוץ, לא כל חברי הקיבוץ ממהרים לזנוח את הערכים הקשורים באורח החיים הקיבוצי. קיים רצון לשמור, בתכנון ובבניו, על ערכים המאפיינים את חיי הקיבוץ, ובהם הגבלה של כניסת כלי רכב ושטחים ציבוריים פתוחים רציפים, במיוחד בקרב בני הדור הצעיר הנקלטים בקיבוץ.
- קיימת הסכמה שלפיה כדי שהקיבוץ ימשיך להתקיים כקיבוץ, גם אם מתחדש, מסגרת החיים בו חייבת לכלול יסודות מהותיים של שיתוף, אשר אם אינם מתקיימים, כבר אין לראות ביישוב קיבוץ. החיפוש אחר מסלולים חלופיים של פעילות קולקטיבית מייצר מודלים חדשים וגיוון של המציאות הקיבוצית הכוללת. בכל קיבוץ נדרשים כיום התושבים לקבוע לעצמם מה מקומם של רעיון השיתוף השוויוני, הקהילה הדמוקרטית וחיי החברה המיוחדים את הקהילה שלהם ביחס לסביבה החיצונית.
- כדי לשמור על האיכויות המרחביות הייחודיות לקיבוץ, יש להתוות דרך ביניים המשלבת בין הצרכים והרצונות השונים של חבריו, ומציעה סינתזה בין הערכים הישנים לבין מציאות החיים החדשה. שימורו ופיתוחו של המרחב הקיבוצי כיום מתנים בשמירה על המרחב המשותף הציבורי הפתוח והבלתי מחולק כמקום מפגש רב־ממדי ורב־גילי. היכולת לממש זאת תלויה באופייה של הסולידריות הקהילתית, בריבונותה של הקהילה, ביכולתה להעמיד סדר יום משמעותי משלה ובעמידתה על מימושו.
- יש צורך בהגדרת דרישות ותקני תכנון ייחודיים לקיבוץ, במקום להחיל על היישוב הכפרי אמות מידה וסטנדרטים של המרחב העירוני, כגון רוחב כבישים ותקני חניה, פרוגרמות לשטחי ציבור וגודל מרבי.
- מסמכי תוכנית סטטוטורית הם כלי מוגבל למדי לביטוי של נושאים ערכיים, מופשטים ועקרוניים. לפיכך, יש צורך להשלים את התכנון הסטטוטורי בתכנון פנימי־קהילתי. נדרש אפוא דיון משלים שיגדיר את חזון התכנון הפנימי של הקיבוץ ואת ההסכמות הקהילתיות בדבר אופיו והפיתוח העתידי בתחום.
- הצעד הבא הוא חשיבה על תמונת העתיד של הקיבוץ בעשור הבא. לשם כך יש לפתח חשיבה המייצרת הלימה בין רכיבי הזהות הקהילתית הייחודית לקיבוץ לבין התכנון המרחבי העתידי, ולהתאים את העקרונות ורכיבי היסוד בזהות הקהילתית לשינויים העתידיים, כדי לשמור על זהות הקהילתית ייחודית גם בעתיד ביחד עם קידום ופיתוח הקיבוץ כיישוב חי,

המדריך היישומי דן בכמה סוגיות ליבה, ומציע כלים לקידום הטיפול בהן. בין היתר, תפקידו של היישוב הכפרי ואחריותו המרחבית כלפי סביבתו החקלאית והפתוחה, לצד סוגיות הקשורות בקהילה, מגורים, תחבורה, תנועה, נייחות ונגישות, מורשת, זהות וטבע. בכל נושא נסקר הרקע הרלוונטי לתכנון ונקבעים עקרונות תכנון מנחים, שימושים מוצעים, הנחיות בסיסיות והנחיות מומלצות. בסוף כל נושא מוצגים כלי בחינה לבדיקת הטמעת הנושא בתכנון.

לאור אופיו הייחודי של הקיבוץ, מובן שגיבוש המענה התכנוני לא יהיה שלם ללא עיסוק ברכיבים הקהילתיים הייחודיים לכל קיבוץ. בלב הדיון בתכנון היישוב הכפרי בכלל, והקיבוץ בפרט, ניצב הרכיב הקהילתי. הקיבוץ הוא יישוב המתנהל כקהילה מגובשת המקיימת במסגרתה מעורבות וסולידריות חברתית, ורואה ברכיב הקהילתי מאפיין מרכזי וחיוני של זהותה בהווה ובעתיד. לאחרונה גיבש אגף חברה וקהילה בתנועה הקיבוצית את תפיסת הקהילה הקיבוצית במיטבה, המבטאת את המכנה המשותף העובר כחוט השני בין כל הקיבוצים - למרות ההבדלים ביניהם. לקהילה הקיבוצית יש מאפיינים ייחודיים שאפשרו לה להתמודד עם האתגרים החברתיים־כלכליים המורכבים של העשורים האחרונים, תוך שינויים והתאמות למציאות ולסביבה המשתנה, ואף לצמוח ולהתחזק. הקיבוצים הוקמו כאגודות שיתופיות־חקלאיות (אגש"ח). אופן ההתאגדות של הקיבוץ מאפשר לו לנהל בעצמו את קהילת חבריו, לשמר את נכסי היישוב בבעלות משותפת ולנהל באחריות משותפת את השטח הפתוח סביבו. להגדרת המשותפות של הקהילה יש השפעה מכרעת על אופי היישוב, קצב הצמיחה שלו, התנהלותו המקיימת וחזונו הפיזית־מרחבית. שמירה על הרכיבים הקהילתיים, ובהם האגודה השיתופית, ניהול עצמי, קליטה, בעלות משותפת על נכסים, הגדרת הקהילה, תשתית חינוכית ותרבותית, היא חיונית ליצירה ולמימוש של תמונת ההווה והעתיד של היישוב הכפרי, בהתאם לאופן שבו בחר להגדיר את עצמו. אופיו של הקיבוץ קשור גם במורשתו החקלאית, ולהיותו מוקף בשטח פתוח שעומו הוא מצוי במגע יום־יומי. הדבר מחייב את חברי הקהילה הקיבוצית לשמור על זיקתה לשטחים הפתוחים הסובבים אותה, ולשאת באחריות לקיומם ולשימוש ראוי בהם - לצורכי עיבוד חקלאי, תירות, שמירת טבע או קיימות.

התכנון הוא פעמים רבות הביטוי הפיזי לתהליך חברתי־ארגוני אסטרטגי של היישוב. כלומר הוא חלק מתהליך רחב יותר, המגדיר ומשקף את פני היישוב, זהותו ואורחותיו לעוד שנים רבות. נוסף על כך ששיתוף הקהילה הוא כלי מיטבי לביורר העמדות וסדרי העדיפויות של תושבי היישוב, הרי פעמים רבות אפשר לנצל את תהליך התכנון גם לחיזוק החוסן הקהילתי, ליצירה ולרענון של הזהות הקהילתית המשותפת, ולבניית הסכמות בסוגיות חברתיות שיש להן השלכה על התכנון. כלי התכנון המשמעותי שאפשר להשתמש בו להשגת מטרות אלו הוא הכנת פרוגרמה/תוכנית אב קהילתית־חברתית, שתהיה הבסיס לתכנון ולהתפתחות היישוב. ככזו, עליה לבטא את המאפיינים הייחודיים לקיבוץ, ובהם "רוח המקום", אופייה החברתי של הקהילה, גודלה הרצוי והחזוי, קצב הגידול המתוכנן עבודה, ולקבוע בהתאם להם את דרכי הפיתוח המתאימות.

יום עיון

אתגרי התכנון במרחב הקיבוצי
מקומן ותפקידן של ועדות התכנון בקיבוצים

יום העיון יתקיים ביום ג', י"ט סיוון תשע"ד,
17 ביוני 2014 ביד טבנקין, רח' היסמין 1, רמת אפעל

מושב ראשון 11:30 - 9:30

תכנון בקהילה הקיבוצית -
מתווה משותף לתנועה הקיבוצית וליד טבנקין
יונה פריטל, מנהלת יד טבנקין

ממצאי סקר ועדות התכנון הקיבוציות (2013-2014)
אדר' צאלה קרניאל, יד טבנקין

פאנל רכזי ועדות תכנון - וועדת התכנון ואתגרי התכנון הישבי
זיו לנדאו, נען רבקה וגמיסטה, דגניה ב'; משה אריאלי, אשדות
יעקב איחוד; יהודה ברוק, הסוללים; יוסי ליבנה, געתון
הצגה ודין עם קהל המשתתפים

הפסקה

מושב שני 14:00 - 12:00

גבול הקיבוץ ושכונת ההרחבה -
תהליכי התגבשות של מרחב וחברה
אדר' שני גרנק-עשבי, או"ת תל אביב

יום עיון משותף למרכז המועצות האזוריות, ליד טבנקין ולתנועה הקיבוצית

אתגרים בתפיסה של תכנון "מתחדש" בקיבוצים

יום עיון משותף לעוסקים בתכנון בקיבוצים, רכזי ועדות תכנון ומנהלי קהילה,
מהנדסי המועצות האזוריות ואנשי מחלקות התכנון במועצות

יום ה', 19 באוקטובר 2017, יד טבנקין, רח' היסמין 1, רמת אפעל

8:45	התכנסות
9:15	ברכות יונה פריטל, מנהלת יד טבנקין
9:45	קיבוץ עבר הווה עתיד אדר' יובל יסקי
10:15	תכנית מתאר כוללת, הזדמנויות ואתגרים שהיא מציבה בפני הקיבוץ סוגיות בהכנת תכנית המתאר למועצה אזורית מגידו אדר' דורית שפיט
10:45	הפסקה
11:00	קיבוצים על שולחן מהנדסת הועדה המקומית עפרה דגני, מהנדסת ועדה מרחבית ירעלים
11:30	שאלות קנייניות והשפעתן בתכנון שטחי ציבור ומגורים בקיבוץ ערד מיכ דרורי, תק"צ
12:00	הפסקת צהרים
12:30	בקצה היבטים שונים מתכנון הקיבוץ ריכז ועדת תכנון יריב דאי, שדה נחמיה שימור אדר' ליבנה שואף חברה ושיתוף ציבור יוני שילה, נען תחבורה אברי קדמי כפריות מקיימת בקיבוץ ד"ר גלעד אוסטרובסקי

איור 4. דוגמאות לנושאים שנדונו בפעילות המשותפת עם רכזי התכנון ביד טבנקין

< על המחברת:

צאלה קרניאל | tzeela.karniel@gmail.com

צאלה קרניאל היא אדריכלית ומתכנתת, העוסקת בתכנון עירוני וסביבתי; מתמחה בתכנון בקיבוץ, המציע התמודדות מושכלת ומוסכמת עם פיתוח עייתי המבוסס על הגדרת עקרונות קהילתיים ותכנוניים משותפים; מובילה מיזם בשיתוף יד טבנקין, מרכז המועצות האזוריות והתנועה הקיבוצית, העוסק בתכנון המרחב בקהילה הקיבוצית המשתנה; שותפה בעריכת המסמך המנחה לתכנון היישובים הכפריים.

יצרני ופעיל. בתוך כך עולה השאלה, האם יש מקום לחשיבה גם על תפקיד לאומי חדש לקיבוץ?

משבר הקורונה, שנכנס בסערה לחיינו, טומן בחובו הזדמנויות חדשות בהקשר של עתידו של היישוב הכפרי בכלל, ושל הקיבוץ בפרט. בהיבט היישובי, צורת החיים הייחודית מאפשרת התמודדות קהילתית משותפת עם סוגיות של בריאות, כלכלה, חברה, חינוך ועוד. בהיבט הארצי, השינויים בהרגלי העבודה והחיים (עבודה מהבית, קרבה לשטחים פתוחים, בתים פרטיים) משנים את האיזון בין המרחב הכפרי לעירוני, ומגדילים את כוח המשיכה של היישוב הקיבוצי.

מקורות

- בראור, ג' ויסקי, י' (עורכים) (2010). **הקיבוץ: אדריכלות ללא תקדים**. הביתן הישראלי, התערוכה הבינלאומית ה-12 לאדריכלות, הביאנלה בוונציה.
- חיטין, מ' וחיטין, ב' (2010). **אדריכלות החברה האוטופית: קיבוץ ומושב**. מאגנס.
- יסקי, י' (2010). **לא עיר ולא כפר - קיבוץ**. בתוך ג' בראור ו' יסקי (עורכים) (2010), **הקיבוץ: אדריכלות ללא תקדים** (עמ' 208-294). הביתן הישראלי, התערוכה הבינלאומית ה-12 לאדריכלות, הביאנלה בוונציה.
- כהנא, פ' (2011). **לא עיר לא כפר: האדריכלות של הקיבוץ 1910-1990**. רמת אפעל: יד טבנקין.
- קידר, ד' וקשטן, א' (2019). **מסמך מנחה לתכנון היישובים במרחב הכפרי**. עריכה: מ' כרמל וצ' קרניאל. יד טבנקין. [/https://www.mhh.org.il/he/articles/item/699](https://www.mhh.org.il/he/articles/item/699)
- קרניאל, צ' וצ'רצ'מן, א' (2012). **שינויים במאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ כביטוי של השינוי במבנה הקיבוץ ובאורחות חיינו**. ירושלים: המכון ללימודים עירוניים ואזוריים האוניברסיטה העברית בירושלים. <https://did.li/DG0ql>

נכסי מורשת במרחב משותף: מחלוקות ודילמות

בגלל תפקידם הייצוגי והחשיבות הרבה המיוחסת לערכים ולמסרים שהם מבטאים, נבחרים נכסי מורשת בקפידה. הבחירה מעוררת כמעט תמיד עניין ציבורי רחב, והוא מתחזק כאשר מדובר במרחב שאל נכסי המורשת הפזורים בו מתייחסת יותר מקבוצה חברתית אחת. הוויכוח בין הקבוצות מתנהל באשר לבחירת הנכסים, לאופן השימור, לדרך שבה יודגשו או יוצגו הערכים, לפיתוח ולניהול הנכסים. כל צד מנסה לשכנע בנכונות בחירותיו, וכך קורה שהוויכוח בין הקבוצות על הנכסים במרחב המשותף משקף, יותר מכל תוצר תרבותי אחר, את הלך הרוח של התקופה, את הקונפליקטים, הריגושויות והאינטרסים הפוליטיים והלאומיים של הגורמים המעורבים.

מוזיאון האצ"ל: מיקומו ומעמדו במכלול פארק ז'בוטינסקי/שוני*

איציק שמחון | נינה קול (קלקין)

< תקציר

בבקעת הנדיב, בין זכרון יעקב לבנימינה, משתרע פארק שכינויו בפי כול "שוני", וגם "ז'בוטינסקי". כפל השמות מעיד על ייחודו. בשטחו מצויים שרידים מתקופות שונות, כל תקופה ואירועיה, אורחות חייה ותרבותה. המפגש בין התקופות והשרידים ההיסטוריים השונים מייצר בקרב מעצביו ומנהליו דילמות בין רצונם להקנות ייצוג הולם ושווה לכל שריד, לבין שיקולי העדפה והחלטות להתמקד בתקופה אחת ובסיפור אחד. סקירה זו מתארת את בחירתם של כותביה לדון במעמדו של מוזיאון האצ"ל המצוי באתר, ובתפקידו לייצר דיאלוג בין חלקי החברה באמצעות השרידים ההיסטוריים המשקפים מגוון של תרבויות.

< פארק ז'בוטינסקי/שוני: מרחב רב־רבדים, זמנים ושרידים

בבקעת הנדיב, בין זכרון יעקב לבנימינה, משתרע פארק ז'בוטינסקי, הידוע גם בשמו האחר, פארק שוני.¹ נוסף על שני השמות הללו, יש לפארק עוד שני שמות: השם הרומי מיומס,² והשם שומי – שיש הרואים בו שיבוש שמו של כפר יהודאי מן המאה ה־3 (איור 1).³ ריבוי השמות מעיד על טיבו של המקום – מרחב שהוא רב־רבדים, זמנים ושרידים. נטיעת הפארק הושלמה בשנת 1988 במסגרת פעילותן של המועצה הארצית לשימור אתרי ראשית ההתיישבות, קרן תל חי וקרן קימת לישראל. הפארק, המשתרע על שטח של 36 דונם,⁴ כולל חורשה רחבת ידיים של עצי חרוב ואורן ומדשאות, שרידי תיאטרון מהתקופה הרומית, בריכת שחייה רומית עתיקה, מוזיאון לאומנות ובו חלקי עמודים ותקרה מן התקופה הצלבנית, ושרידי מבנים ששופצו וחודשו על ידי העות'מאנים בסוף המאה ה־19. מבנים עות'מאניים אלו שימשו את אנשי בית"ר משנת 1940 ועד 1946. עם עזיבתם להתיישבות הקבע הוקמה במקום חוות שוני – מרכז לנוער עולה. החווה נסגרה ב־1948. לוחמי מחתרת האצ"ל המשיכו להתאמן במרחב זה עד קום המדינה (גראור, 1997, עמ' 53).

בשנת 1988 הוקם במבנה העות'מאני מוזיאון האצ"ל,⁵ ובשנת 1990 הוקמה בפארק עצמו אנדרטה לזכרם של הנופלים בפריצה לכלא עכו ושל עולי הגרדום.

ריבוי הנכסים מתקופות שונות – הרומית, הצלבנית, העות'מאנית וטרומ המדינה – והערכים שהם מייצגים, מביאים לפתחנו תהליך מורכב של קבלת החלטות בדבר בחירת הנכסים, אופן השימור והפיתוח, הדרך שבה יודגשו או יוצגו הערכים הטמונים במקום, והדרך להקנות ייצוג הולם

מילות מפתח:

שוני, פארק ז'בוטינסקי, מוזיאון, אצ"ל, שימור

* תודה מיוחדת לאורית קלופשטוק על הסיוע בכתיבה.

¹ ברשמיו של הנוסעת/מבורדו, משנת 333 לספירה, האתר נזכר בשם הר סינה (טפר ופלג־ברקת, 2009, עמ' 7).

² מיומס (Maiumas) – בתיאטרון המיומס נערכו מופעי מים תוססים למדי, שהביאו לידי ביטוי את פולחן המים והפריין לאלה הרומית מאיה (Maia). בחפירות הארכאולוגיות בשוני נמצאו אמות מים המגיעות לתיאטרון מעין צור. כמו כן נמצאו רוזטות לניקוז מים קבועות ברצפת האורקסטרה. על האתר, תולדותיו ושמותיו, מיומס, מימאס, שומי ושוני, נכתב במקורות שונים. ראו למשל בתיאורו של ויקטור גרין (Victor Guérin, 1821–1891), בספרו **מסעי נוצרים לארץ ישראל** (אצל שנהב, 1990, עמ' 58).

³ "ר' אמי בכפר שמי [...] לעשות עיסה גדולה בטומאה, והלא אין שם ארבעה מילין. מכיון דנהרא מפסיק כמי שיש שם ארבעה מילין" (תלמוד ירושלמי, סדר זרעים, מסכת חלה, פרק ב, הלכה ב).

⁴ לפי מפת מרחב תכנון מקומי שומרון פארק ז'בוטינסקי אתר לשימור מבצר שוני (2000).

⁵ תכנון: האדריכלים אמנון ניב ואמנון שוורץ; ביצוע: קרן תל־חי וקרן קימת לישראל.

איור 2. מכתב הוקרה בחתימתו של מנחם בגין, חרוט באבן בפארק. צילום: נינה קול (קלקיון)

איור 1. נוף בקעת הנדיב הנשקף מגג התיאטרון. בתחתית התמונה נראים שרידי הבריכה הרומית. צילום: נינה קול (קלקיון)

ומאתר זה יצאו לפעולות שמטרתן למגר את השלטון הבריטי, מתוך אמונה שכך יביאו למדינה חופשית לעם היהודי בארץ ישראל. מבית הספר לסגנים שבאתר הפארק יצאו לוחמי המחותרת לתקיפת רכבת הנשק הבריטית (1 באפריל 1948), ולתקיפת מחנה 80 הבריטי (6 באפריל 1948); מאתר שוני הם יצאו גם לפעולת הפריצה לכלא עכו (4 במאי 1947) ולפעולות נוספות. מדובר אפוא באתר שהוא בעל משמעות היסטורית, לאומית ופוליטית, גם אם שנויה במחלוקת.

המוזיאון הוא מבנה ששורשיו רומיים, הוא שימש כח'אן עות'מאני, ובהמשך התגוררו בו אנשי בית"ר. הביקור במוזיאון כולל חוויה אורקולית והדרכה. החוויה האורקולית נחווית בשלושה חללים. היא כוללת שלושה סרטונים קצרים ובהם עדויות של לוחמי המחותרת, וסגנונם מותאם לרוח שנות האלפיים. התפאורה מינימליסטית, ומשתנה מחלל לחלל. חוויית הביקור במוזיאון היא תנועה של מתבונן-שומע מחדר לחדר. ההדרכה מתווכת את המידע המוצג בסרטונים ומרחיבה אותו בהתאמה לקהל המבקרים המגוון (איור 3).

במעלה הפארק נמצאת האנדרטה לזכר הפורצים לכלא עכו. את האנדרטה עיצבה בשנת 1990 האומנית איילת ביתן שלונסקי, כמגן דוד שעדיין אינו שלם, ולרגליו שמות הנופלים והלוחמים אשר עלו לגרדום בעקבות הפריצה לכלא עכו. האנדרטה מרשימה בגודלה, מופשטת בצורתה, וכוללת מידע חרוט באבן על הפריצה לכלא עכו (איור 4).

לכל תקופת עבר. היות שממגוון שמותיו של הפארק התקבל השם פארק ז'בוטינסקי, והבחירה מעידה גם על העדפתם של מנהלי האתר ומעצביו, נתמקד בסקירה זו בשימורם של נכסי מורשת הנקשרים בתנועת בית"ר וחייילי האצ"ל, ובהתייחסותם לנכסים ולתקופות האחרות.

< התצוגה והמפגש בין תקופות וערכים

מכל התקופות שיש להן עדויות בפארק ז'בוטינסקי/שוני בולטות שתיים: התקופה הרומית והתקופה העות'מאנית. השרידים מהתקופות הללו זכו לשימוש חוזר בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, ולאחר הקמת מדינת ישראל. בשימוש החוזר, בעיצוב ובתצוגות בשרידים אלה באה לידי ביטוי ההתלבטות כיצד לכבד כל תקופה, על נכסיה וערכיה, ובה בעת להתאים את הנכסים לצורכי ההווה ולתפיסותיו (איור 2).

< פארק ז'בוטינסקי/שוני, מוזיאון מורשת האצ"ל והאנדרטה

בהמלצת מנחם בגין נקרא הפארק על שמו של זאב ז'בוטינסקי (1880–1940), מפקד האצ"ל ומנהיג תנועת בית"ר. בשנים 1941–1948 התמקמו בשוני אנשי בית"ר, ולצד היישוב האזרחי הפכה שוני למרכז אימונים של האצ"ל. בנובמבר 1947 פעלו במקום שני בתי ספר: האחד לסגנים מפקדי כיתות, והאחר לקצינים מפקדי גונדות (יחידות צבאיות) של האצ"ל (גראור, 1997, עמ' 50). כאן תרגלו הלוחמים טקטיקות לחימה,

איור 4. האנדרטה לזכר הנופלים בפריצה לכלא עכו. אומנית: איילת ביתן שלונסקי. צילום: עומר יריב

איור 3. פנים מוזיאון האצ"ל. צילום: איציק שמחון

ואלה יכולים להעיד על גודלה המדויק. במרכז הרחבה לוח שיש ששימש כנראה מקום מזבח לכבוד סְמֵלָה, אימו של אל היין ופטרוני התיאטרון דיוניסוס (שנהב, 1990, עמ' 60). קוטרו של התיאטרון מרשים, ועומד על יותר מ-60 מטרים. שורת המדרגות התחתונה היא מקורית, וחשופה לקהל. שפע הממצאים הללו אפשרו לאדריכל השימור לשחזר בביטחון את ההרוס. השחזור כלל שורות מושבים עליונות ובמה מוגבהת, וכך התיאטרון הרומי העתיק לא איבד מחיוניותו, ומשמש גם כיום אתר מופעים. המבקר בקונצרט באמפי שוני כיום חוֹנָה את המבקר הרומי בן האלפיים באותו מקום, בחוויה חושית ורגשית, ומקבל את סיפור המורשת הרומית האדריכלית והתרבותית במפגש בלתי אמצעי, ללא תיווך של מדריך (איור 5). הבריכה הרומית העתיקה ומקום כניסתם של השחקנים בתיאטרון הרומי העתיק משמשים כיום מוזיאון מיוחד במינו. מוצבים בו היפים בפסלים של הפסל אחיעם שושני, אשר לפני מותו תרם למדינת ישראל יותר מתשעים יצירות פיסול שלו.⁶ הבריכה הרומית, שקוטרה שווה לזה של התיאטרון, מעוטרת פסיפסים, ומצויה בה כתובת של מי שבנה את הבריכה מחדש במאה ה-5 לספירה. שוני – מבנה של אמפיתיאטרון שחציו במה וחציו בריכת שחייה – מהווה אתר ייחודי בעולם (שנהב, 2020).

גבול האתר נתחם על ידי המצבות המקוריות שהונחו על קברי הנופלים. המוזיאון והאנדרטה מעוררים הזדמנות לשיח דינמי, ולעיתים למחלוקת, על מורשת האצ"ל.

במקום שבו עמד בית הספר לסגנים של האצ"ל נמצא כיום הפארק, ובו ממצאים מחפירה ארכאולוגית מקיפה שנעשתה בשנות השמונים בראשותו של הארכאולוג אלי שנהב (שנהב, 1990, עמ' 60). התגליות רובן מהתקופה הרומית, אך גם מהתקופות הצלבנית והעות'מאנית.

◀ השרידים הארכאולוגיים: האמפיתיאטרון, בריכת השחייה, הח'אן העות'מאני והמוזיאון הארכאולוגי

הממצאים הארכאולוגיים בפארק ז'בוטינסקי הם אטרקציה שונה בתכלית מהמוזיאון שתואר לעיל. תיאטרון רומי עתיק ומבנה מן המאה ה-2 לספירה ששימש בריכת שחייה ניכרים לעין המבקרים, ומעוררים סקרנות באשר למורשת האדריכלית והתרבותית שהם מייצגים.⁶ הממצאים הרבים מהתקופה הרומית שנתגלו בחפירות באתר תועדו וכוסו, וממצאים ניידיים הועברו למוזיאון הארכאולוגי שבמקום.⁷

אדריכל השימור גיורא סולר תכנן את מרחב התיאטרון כך שייראה בכל הדרו. מרצפת התיאטרון המקורית (האורקסטה) נשמרו חלקים מרשימים,

⁶ המטבע העתיק ביותר שנמצא הוא מימי טריאנוס (קיסר האימפריה הרומית בשנים 98–117). אצל שנהב, 2020.

⁷ המוזיאון הארכאולוגי סגור למבקרים.

⁸ פסליו המוצגים במוזיאון ובבריכה מביאים לצופה אומנות ישראלית מודרנית ("אומנות כנענית"). שושני זכה לפירסום רב ולהצלחה בצרפת.

איור 6. דיוקן של זאב ז'בוטינסקי על רקע חלונות שוני. שטר שהונפק בשנת 1979. צילום: איציק שמחון

ומייצגים עמדות פוליטיות בקהל המבקרים? ככלל, אתרים רבים בארץ מייצגים מורשת שלה שני מוקדים ויותר, מוקדים אשר יוצרים לעיתים כר לחיכוכים. ראו לדוגמה את חדר הסעודה האחרונה בהר ציון, שהוא אתר חשוב לשלוש הדתות: עבור הנצרות הוא מייצג את ראשית קיומה של הכנסייה; היהדות גורסת כי בקומה שמתחת לחדר הסעודה האחרונה נמצא קבר דוד; ובקומה שמעל לחדר הסעודה האחרונה בנוי המינרט של המסגד המוסלמי נבי דאוד.

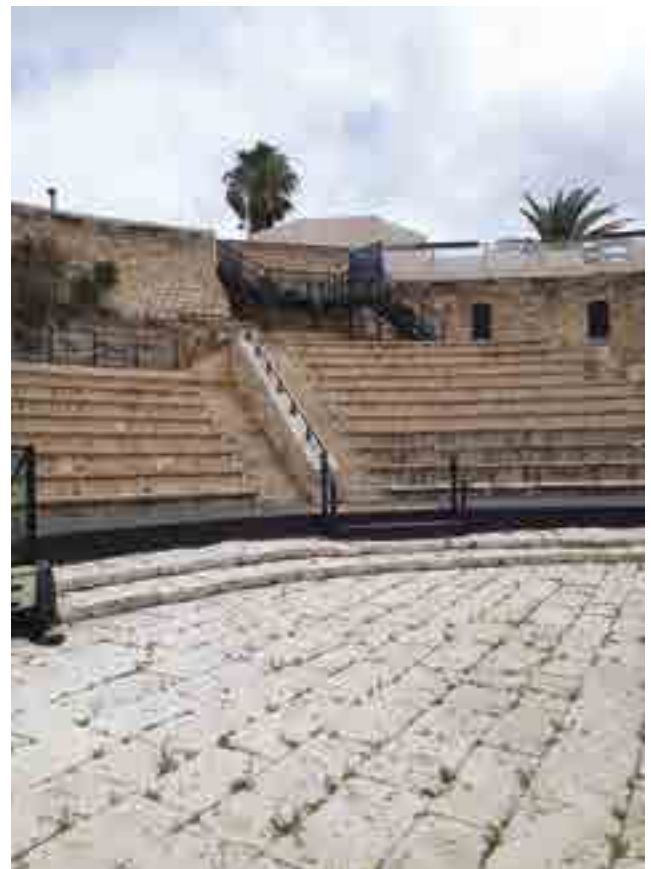
בפארק ז'בוטינסקי/שוני יש לדיון זה היבטים שונים: טיפוח האתר והעדפת שימורו של שריד אחד על פני האחר; נגישות והדרכה; סוג התפקוד הנבחר לכל שריד; הצגת המכלול או התמקדות בשרידים נבחרים ועוד. בסקירה זו נתמקד בשני אתגרים מרכזיים: הוויזואלי והפוליטי.

◀ האתגר הוויזואלי: התמודדות עם מורשת חבויה

המטיילים המגיעים לפארק ז'בוטינסקי פוגשים אתר נעים ושקט, מרוחק מהכביש. בפארק מדשאות נרחבות, תיאטרון רומי עתיק ומוזיאון לאומנות שנושק לבריכה רומית עתיקה.

מוזיאון האצ"ל: עיצוב הנוף בפארק מצניע את הנוכחות של מוזיאון האצ"ל. השביל המרכזי מהחניה מוביל היישר אל התיאטרון הרומי העתיק. עצי הפארק נטועים סביב השביל המרכזי ומציעים למבקר פינת משחקים ממערב לשביל, ושולחנות לפיקניק בצל העצים ממזרח לשביל. מוזיאון מורשת האצ"ל ממוקם בקצה החורשה. הכניסה למוזיאון היא צדדית, בקצה הצפון-מזרחי של השביל המרכזי. תכנון הנוף מאתגר את המוזיאון להנכיח את הימצאותו באתר כנכס היסטורי, ללא ממצא ויזואלי ארכאולוגי דומיננטי (איור 7).

שרידים עות'מאניים: מעל שורות הישיבה באמפיתיאטרון וסביבן יש מבנה עגול ששופץ בתקופה העות'מאנית והפך לח'אן - ח'אן שוני. סמוך לכניסה לאמפיתיאטרון המשוחזר ניצב מבנה מדרגות מברזל, המייצג את מבנה היציע הרומי. מבנה המדרגות מיועד להדגיש כי מה שנראה לעין הוא אומנם ח'אן עות'מאני בן כמתיים שנה, אך הוא בנוי על בסיס מסדרון

איור 5. רצפת התיאטרון שהתגלתה בשלמותה. מעליה נראים המדרגות המחודשות ושרידי המבנה העות'מאני. צילום: איציק שמחון

◀ שוני: הח'אן ושרידי

שוני פירושו בערבית "אסם תבואה", ואכן, המבנה הרומי שניצב כמסדרון התוחם את התיאטרון הוסב בתקופה העות'מאנית לח'אן לסוחרים, ושימש לכרנסתם של אנשי חרבת חורי.⁹ מבנה הח'אן כולל תצוגה בשלושה חללים קטנים, ובה ממצאים ארכאולוגיים מהתקופה הרומית שהתגלו במקום. בחלל הוקצתה פינה למקטרות חמר מהתקופה העות'מאנית שנמצאו בח'אן. החלק המפורסם ביותר בשרידי העות'מאניים הוא חלקו הדרומי של מבנה הח'אן, אשר מעליו קומה נוספת ובה חלון שלוש קשתות (טריפורם). חלון זה הונצח על שטר מאה שקלים ישנים, שנשא את דמותו של ז'בוטינסקי (איור 6).

◀ אתגרים ודילמות בניהול אתר משולב: המקרה של פארק ז'בוטינסקי/שוני

התקופות השונות ושרידיהן מצויים בפני מנהלי הפארק אתגרים: כיצד לאזן בין שלוש התקופות המרכזיות באתר, לנהלן כך שהמבקרים במרחב הפארק כולו יחשפו הן למורשת הציונית הן למורשת האדריכלית והתרבותית הרומית ולזו העות'מאנית? בניהול אתר משולב כזה עומדות דילמות: באיזה אופן להציג את נכסי המורשת השונים המעוררים מחלוקת

⁹ שרידי הכפר נמצאים כיום במורדות הדרום-מזרחיים של רמת הנדיב, קרוב מאוד למקור המים עין צאר.

איור 7. שביל הכניסה המוביל אל התיאטרון ומסתיר את המוזיאון.
צילום: איציק שמחון

איור 8. זיכרון לאסירי המחותרת על הדלת בקיר האחורי של התיאטרון. צילום: נינה קול (קלקין)

האנדרטה לזכר הנופלים בפריצה לכלא עכו: האנדרטה מוסתרת בין עצי הפארק. מיקומה הוא יתרון וחיסרון כאחד. החיסרון הוא שעצי הפארק מסתירים אותה, והיתרון הוא באינטימיות בצל העצים, המאפשרת למבקר התייחדות עם הזיכרון. מיקומה הגבוה של האנדרטה מכבד את זכרם של הלוחמים (איור 9).

היקפי שהוא תשתית היציע (circular ambulatory) של התיאטרון הרומי, שגילו 1,800 שנה. וכך השרידים העות'מאניים הופכים שוליים בנוף האדריכלי הרומי המרשים.

שרידים מימי האצ"ל: חדרי הח'אן שימשו מחסה לאנשי בית"ר וללוחמי האצ"ל שפעלו במקום בשנות הארבעים של המאה ה-20. בני משפחות הלוחמים דאגו לקבוע על דלתות החדרים שלטים עם שמות הלוחמים, אך הדלתות חבויות משום שהן מופנות אל גב התיאטרון (איור 8).

המטווה החבוי של לוחמי המחותרת, בחיבור בין הבריכה למוזיאון האצ"ל: בדיונים בין הארכאולוג אלי שנהב לבין גיורא סולר, אדריכל השימור, הוחלט לחפור את המקטע הדרומי של האמה היוצאת מן הבריכה לכיוון הבריכות המדרוגות, אך הוא כוסה לבקשת ותיקי האצ"ל. הסיבה לבקשה הייתה רצונם לשמר את המטווה של בית הספר לסגנים של האצ"ל (שנהב, 2020). אך בפועל שחזור המטווה לא תוקצב, ושוליו המזרחיים של הפארק - ובהם המטווה - המהווים מוקד לשימור הזיכרון, נותרו מכוסים בעפר וללא שימור.

איור 9. מבט אל האנדרטה מצפון. צילום: איציק שמחון

את מיקום הכניסה למוזיאון (איור 10). הכניסה הנסתרת תתרחב ותמוקם למעשה בתוך התיאטרון. המבקרים ההולכים בשביל המרכזי לכיוון התיאטרון הרומי ייחשפו למבואה של המוזיאון עם כניסתם למונומנט הגדול של הפארק. המבואה במוזיאון המורשת תהיה פתוחה בפני כל מבקר, ותמשוך את העין באמצעות הצגת מתקן תקשורת שיואר בפנס מיוחד, תואם התקופה. שינוי אדריכלי פשוט למדי זה יאפשר למצב את המוזיאון כחלק מהמכלול הרב־שכבתי של הפארק.

< האתגר הפוליטי באתר: שוני או מורשת ז'בוטינסקי

בחינה של תכנון המכלול, האתגר הייחודי באתר ז'בוטינסקי/שוני טמון בכך שהוא מייצג מחלוקת בחברה הישראלית בת ימינו. ההיכרות עם מאפייני החברה הישראלית, והמחקר המתמקד בקבוצותיה ובעדותיה, מעידים שסיפורה של מחתרת האצ"ל אינו מתקבל כפרק בהיסטוריה, אלא כמקורותיה של מפלגה. פועל יוצא מכך הוא שיש הרואים במוזיאון חלק ממפעל להקניית מורשת פוליטית, ויש החשים מחויבים להדיר רגליהם

< תכנון ופיתוח אדריכלי עתידי

בחינה של תכנון המכלול, שימור שרידיו, עיצובם והתפקודים שנבחרו עבורם מעידים על הבלטה של התקופה הרומית. כזה הוא שימור מבנה התיאטרון וסביבתו, השייכים לתקופה הרומית, והימנעות מהבלטתם של הח'אן העות'מאני ושל מקום פעולתם ומסתורם של פעילי מחתרת האצ"ל. עובדות אלו מביאות את מנהלי האתר לתכנן פיתוח אדריכלי עתידי אשר ישפוך אור על המורשת החבויה בשוני כיום.

אדריכלות הנוף היא השפה של המרחב. היא מציירת למבקר תמונה המציגה את הנקודות המרכזיות בפארק, ולעומתן את הנקודות המשניות. המוזיאון למורשת חיילי האצ"ל במצבו כיום מוגדר בשפתה של אדריכלות הנוף כמשני באתר. האתגר הוויזואלי בפארק שוני הוא הניסיון להשוות בין הרבדים ההיסטוריים המרכיבים את מכלול המורשת בפארק שוני באמצעות פיתוח עתידי.

כמענה לאתגר הוויזואלי, וכדי שהמוזיאון ייצג שכבה משמעותית בין מכלול המונומנטים הנגלים לעינו של המבקר בפארק, אנו עומדים לשנות

בפסח מתקיימות הצגות ופעילויות יצירה, וביום הזיכרון נערך באתר שוני טקס יום הזיכרון. מוזיאון האצ"ל הצטרף לפרויקט "מוקירים את הנופלים" ביום הזיכרון הממלכתי לחיילי צה"ל. המוזיאון עורך טקס לנופלים בפריצה לכלא עכו המונצחים באנדרטה שבפארק ז'בוטינסקי. לטקס חשיבות רבה במפעל ההנצחה - הוא מבטא את רחשי הכבוד לנופלים, מספר לקהל הרחב את סיפורי הלוחמים, ומקדם את ההבנה שכל הלוחמים היו שותפים למטרה נעלה אחת - כינון מדינה עצמאית לעם היהודי בארץ ישראל, כל מחתרת בדרכה. פעילויות אלה, ועימן דרכי ההדרכה במוזיאון ושיווק, מטרתן להנחיל את המורשת של לוחמי האצ"ל כהיסטוריה הראויה לזיכרון, ולייצר דיאלוג.

< סיכום

סקירת אתר ז'בוטינסקי/שוני התמקדה באתגרים ובדילמות שיש בניהול אתר מורשת מורכב, המרובד בארבע שכבות היסטוריות טעונות בערכים היסטוריים, תרבותיים, לאומיים וחברתיים שונים. האתר שוני כולל את מוזיאון האצ"ל בפארק ז'בוטינסקי/שוני בתוך מכלול הטבע, התרבות והמורשת שמציע הפארק. דנו באתגרים הוויזואליים שמציבה בפנינו אדריכלות הנוף בפארק, בתחרות על תשומת ליבם של המבקרים אל מול אלמנטים ארכאולוגיים דומיננטיים ופעילים דוגמת התיאטרון הרומי ובאתר הפוליטי בעידן של תמורות חברתיות והתפתחויות אידאולוגיות המנכסות מורשת לעמדות פוליטיות. עמדנו על תוכניות הפיתוח העתידי לטובת כל נכסי האתר - שינויים אדריכליים, שינויים בהיבטי השיווק, ההדרכה וחוויות המבקרים. כל אלה הן תוכניות שמטרתן לקדם הסכמות על מורשת האצ"ל ועל זכאותה לשרוד כנכס היסטורי, כאחת המחתרות שלחמו לתקומת ישראל - ללא קשר לשיוך פוליטי בהווה. אנו תקווה כי אתר שוני, על פארק ז'בוטינסקי ומוזיאון האצ"ל אשר בו, יעניק למבקרים חוויה מרתקת, מגרה לדיון ולהקשבה; כי ישכיל להנחיל מורשת של חברה אשר ערה לכל גווניה ולנרטיב לאומי רחב, ואשר מבכרת את המשותף על פני השונה, תוך הבנה והערכה הדדיות; כי יזמן דיאלוג בין קבוצות במגוון נושאים - היסטוריים, תרבותיים וחברתיים - וכפועל יוצא מכך ייצר עניין גם ברבדים החבוים הנוספים בשוני, כמו נכסי המורשת העות'מאנית או השרידים הצלבניים.

< על המחברים:

איציק שמחון | itziksimhon68@gmail.com

איציק שמחון, מנהל מוזיאון האצ"ל בשוני ומנכ"ל עמותת ברית חיילי האצ"ל, בוגר אוניברסיטת ברא"ל, היה שליח ראשי של הסוכנות היהודית בניו יורק ומייסד את "מעוז" בית"ר בנתניה.

נינה קול (קלקין) | nintourguide@gmail.com

נינה קול (קלקין), רכזת הדרכה, מוזיאון האצ"ל בשוני, מורת דרך עצמאית, בעלת תואר מוסמך (M.A) אומנויות התיאטרון, אוניברסיטת תל-אביב.

ממנו. עובדה זו מביאה למחיקה של מורשת היסטורית במפעל הצינוי ותרומתה לו. ואכן, המוזיאון למורשת לוחמי האצ"ל בפארק ז'בוטינסקי הוקם במטרה להנציח את חלקם בהיסטוריה של הקמת המדינה.

באתר זה יצרו מתכנני ומעצבי מרכז המנצח גורמים שונים שהיו נוכחים בפארק ושותפים לזהותו - קרן קימת לישראל, עמותת ברית חיילי האצ"ל ואנשי נחלת ז'בוטינסקי. יש לציין כי היחסים בין קק"ל וקרן היסוד, שהיו הקרנות המרכזיות של ההסתדרות הצינוית, לבין אנשי בית"ר היו עכורים, והתפתחו לכדי חרם הדדי בשנות השלושים של המאה ה-20 (גראור, 1997, עמ' 51).¹⁰ קק"ל לקחה על עצמה להנציח את תנועת בית"ר ומנהיגה. היא פנתה אל מנחם בגין, שהיה מפקד האצ"ל בזמן ש"בית הספר לסגנים" התנהל בפארק, וכאמור בגין הוא שנתן לפארק את שמו - "ז'בוטינסקי". אולם בפי "העם" נקרא המקום דווקא בשמו מהתקופה העות'מאנית - אולי בגלל נוחות ההגייה, אולי בשל הנטייה לקרוא למקום בשמו הערבי כדי להישמע מושרשים בו. בסופו של דבר, השם "שוני" השתרש אף שאינו מייצג את הנכס הרומי באתר וגם לא את הנכס ההיסטורי הישראלי שהמוזיאון וקק"ל ביקשו לשמר.

< לצלוח את האתגרים: תכנון פיתוח עתידי במערך השיווק, ההדרכה והפעילות במוזיאון

מנהלי המקום מחויבים להנחלת מורשת האצ"ל, ומולה ניצב האתגר הפוליטי. מצב זה מביא את צוות הניהול לקיים דיון מתמיד ולעסוק בפיתוח תוכניות עתידיות בכמה היבטים: בהיבט הוויזואלי הנופי, כאמור לעיל: הנכחתן של נקודות הצינוי ההיסטוריות של האצ"ל באתר; וכן בהיבטים של השיווק, ההדרכה והפעילות באתר.

רבים מהבאים לאתר מבקרים להגיע למופעים, לפיקניק בפארק או למוזיאון האומנות. מטרת השיווק היא לחשוף את המבקרים לאטרקציות הקשורות למורשת האצ"ל שבאתר. ניהול האתר מתמודד עם דילמה זו בשל האתגר הפוליטי של קירוב הבאים למוזיאון האצ"ל. לכן השיווק מדגיש את מורשת הגבורה של לוחמים שיצאו משוני לפעולות המציות את הדמיון, את המורשת הצינוית טרום הקמת המדינה, וכגירוי נלווה מדגיש את יופיים של הפארק, התיאטרון המרשים והמוזיאון לאומנות.

ההדרכה במוזיאון מתאפיינת גם היא בהתמודדות עם האתגר הפוליטי. צוות ההדרכה בחר להרחיב את הצגת האתר כולו ולהראותו כמכלול היסטורי על כל שכבותיו, מהתקופה הרומית ועד לתקופת המחתרות. הרחבה זו מעמידה את פעילות האצ"ל על רצף היסטורי בן אלפיים שנה, החל בתקופה הרומית, שבה הייתה יהודה פרובינציה נשלטת ותושביה נתינים, ועד להפיכת היהודים לעם חופשי בארצם.

חויית הביקור במוקדי האצ"ל היא בעיקרה של קשב ושיח, ומעוררת התלבטות כיצד להעביר את המסרים באמצעות חוויה חושית אטרקטיבית ואפקטיבית. בתוכניות עתידיות תתמקד "הפעלת" המבקר במוזיאון בחוויה אינטראקטיבית, במשחקים בסגנון "חדר בריחה" ובדיון מסכם הכולל ליבון ערכים שעלו מן הפעילות. בדרך זו יינתן מקום לביטוי קונפליקטים ולדיון חי בערכי המורשת בנכס המשותף לכלל חלקי העם. הפעילות במוזיאון כוללת כיום אירועים מיוחדים בחגים ובמועדים. ביום העצמאות מתקיימות פעילויות מיוחדות לכל המשפחה במוזיאון,

¹⁰ על העיונות בין תנועת בית"ר לזרם הצינוי המרכזי ולקק"ל ראו שטיין-אשכנזי, 1989, עמ' 148; גרביץ, אצל עבר הדני, 2002, עמ' 232.

איור 10. הכניסה למוזיאון האצ"ל בשוני. צילום: איציק שמחון

מקורות

- גראור, מ' (1997). ההתיישבות של התנועה הלאומית בשנים 1939–1977. מכון ז'בוטינסקי בישראל.
- טפר, י' ופולגברקת, א' (2009). חורבת עלק ברמת הנדיב. רמת הנדיב והאוניברסיטה העברית.
- עבר הדני (2002). בנימינה – פנינת השומרון: הכפר ע"ש הנדיב הידוע, תרפ"ב-תשי"ג. המועצה המקומית בנימינה.
- שטיין-אשכנזי, א' (1989). פלוגות העבודה של בית"ר (1931–1935). קתדרה, 51, 148–172.
- שנהב, א' (1990). שוני/מיאמס. קדמוניות, כג(1-2), 58–62.
- שנהב, א' (2020, 18 בנובמבר). השתלמות מורי דרך (יוזמה פרטית – מורי דרך באר שבע) [הרצאה]. שוני.

האתר השמור, התצוגה, ההדרכה וחוויית הביקור

חוויית הביקור בתערוכה במוזיאון לא מבוססת רק על המוצגים, על ארגונם ועל מופעם בחלל האולם. ברבים מהמקרים מלווה הביקור בהדרכה – מפי מדריך או בעזרת אמצעי שמע – שנועדה להוביל את המבקר, לכוון את מבטו, להבליט מוצג ועניין מסוימים, להקנות מידע ולעורר סקרנות וחשיבה. במקרים שבהם התערוכה והמוזיאון ממוקמים בנכס היסטורי ששומר, הנכס יכול להיות "מוצג" בפני עצמו, ויכול להיות גם אמצעי עזר למדריך להעשרת חוויית הביקור. כל אלה יכולים לכאורה להתרחש גם באופן וירטואלי, אבל לא כך קורה. חסרים הספונטניות, הגמישות, הכוונת המבט וההקשרים בין מבנה ותצוגה – שיחד מעצבים את הנאת הביקור במוזיאון ובתערוכה באתר היסטורי.

אתרי מורשת איתנים בסערה: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, האתרים וההתמודדות בימי משבר הקורונה

רוני בר־נתן

< תקציר

השלכותיה של מגפת הקורונה לא פסחו על אתרי המורשת שהמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל פועלת בהם ומסייעת להם. מתחילת משבר הקורונה במרץ 2020 ועד ראשית שנת 2021, מלבד פסקי זמן קצרים בין הסגרים, נסגרו האתרים לקהל, והמנהלים והעובדים נדרשו לחשיבה חדשה כיצד להתמודד עם המשבר ואף לנצל את המצב לשיפור ולהתחדשות באתרים השונים. סקירה זו מטרתה להציג את האמצעים שנקטה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בתקופה זו כדי לסייע לעובדים ולקדם את האתרים שבאחריותה ושכפעילותם היא מעורבת.

< פתח דבר: פעילות המועצה כארגון גג לאתרי המורשת

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל היא ארגון גג לכמאתיים אתרי מורשת, מוזיאונים היסטוריים ומרכזי מבקרים. תשעה מהם בניהולה, וכל האחרים בניהול עצמאי של עמותות, רשויות מקומיות, משרדי ממשלה ועוד. ארגון הגג מעניק לאתרי המורשת קשת רחבה של תמיכה וסיוע. פעילותו של ארגון הגג מבוססת על הקשר ההדוק בין הנהלות האתרים וצוותיהם לבין תחום פיתוח וחינוך במועצה לשימור אתרים. הבסיס לקשר זה מצוי בפורומים האזוריים למנהלי אתרים. כל פורום מתכנס ארבע פעמים במהלך השנה ללמידה משותפת, לדיון, לשינוי ולעדכונים. מהשיח המתנהל במפגשים אלו אנו למדים על צורכי האתרים ועל הפעילויות המתקיימות בהם, ומנסים להעניק לצוותי האתרים את הכלים הדרושים להם להתמודדות עם האתגרים העומדים לפתחם, לפיתוח ולשדרוג האתרים ולהגדלת מספר המבקרים בהם. אחת לשנה נערך כנס ארצי לכל מנהלי האתרים, מכל הארץ.

כחלק מפעילותו של ארגון הגג הוקמו שני מפעלים חשובים בתחום כוח האדם: האחד - גרעין אתרי מורשת, המגייס ומכשיר מדי שנה כארבעים בנות ובני שירות לאומי להדרכה באתרים; האחר - "מתנדבים למורשת ע"ש אורי אורבך", המרכז, מכשיר, מגייס ומלווה את פעילותם של כ־700 מתנדבים בתחומים שונים באתרי המורשת. מדי שנה מתקיימות מאות הכשרות העוסקות בהיבטים שונים מעולם התוכן של האתרים. הכשרות אלה מותאמות לצרכים המשתנים העולים מן השטח, ולבעלי התפקידים השונים באתרים.

המועצה לשימור אתרים מייצגת את אתרי המורשת מול משרדי ממשלה וגופים ציבוריים שונים, במטרה לגייס תקציבים לפרויקטים מיוחדים דוגמת פרויקט שדרוג אתרי מורשת, פעילויות בחנים ואירועי תרבות באתרים, חתימה על הסכמים ושיתופי פעולה במטרה להסדיר ביקורי קבוצות (חיילים, שוטרים, עולים חדשים) ועוד.

מילות מפתח:

אתרי מורשת, יוזמה, משבר, משבר הקורונה, הכשרות, פיתוח תוכן, שיתופי פעולה

איור 2. משחק לוח למשפחות במכון איילון ברחובות. צילום: אביה מרשה

איור 1. חוברת מגלי העבר

< הפגיעה באתרי מורשת בתקופת משבר הקורונה

לפגיעה באתרי המורשת בתקופת הקורונה היבטים שונים:

השבתת האתרים: הסגרים אילצו את צוותי האתרים להשבית את הפעילות באתר, וחלק מהעובדים יצאו לחל"ת. מצב זה פגע בהכנסות, המגיעות בדרך כלל ממבקרים, ועליהן נסמכים האתרים לפיתוח ולתחזוקה. סגירתם של האתרים והחל"ת פגעו ביכולתם של הצוותים להמשיך ולקדם פרויקטים, וכן מנעו מהם לחפש דרכים להישאר בתודעה ולשמור על קשר עם הקהל.

פעילות חלופית: אחת הדרכים לשמור על קשר ולהישאר בתודעה הייתה המעבר לפעילות דיגיטלית. באתרים רבים פעילות זו הייתה מאתגרת עבור צוותי העובדים, בשל היעדר ידע וניסיון בשימוש במדיה, וכן בשל מחסור בציוד מתאים.

שינוי בתמהיל המבקרים: בתקופה שקדמה למשבר הקורונה הגיעו מרבית המבקרים בקבוצות מאורגנות - תלמידים, חיילים, תיירות פנים וחופי. בעקבות המשבר והנחיות משרד הבריאות נמנעו הקבוצות מלבוא. את מקומן תפסו מבקרים עצמאיים - משפחות ויחידים. בשל כך נדרשו האתרים לבצע במהירות התאמות מיוחדות: מעבר מפרסום לקהל מוסדי לפרסום לקהל פרטי; שינוי תהליך הרישום והקבלה; מעבר מביקור מודרך לסיור עצמאי; שינוי בשעות הפתיחה - משעות העבודה המקובלות לשעות הפנאי ולסופי שבוע. כל אלה דרשו מהאתרים היערכות גם ברמת התוכן - באמצעות הפקת חומרי עזר מודפסים ומקוונים - כדי שהמבקרים העצמאיים יוכלו לסייר באתרים ללא הדרכה.

מחלקת החינוך של המועצה לשימור אתרים עוסקת בפיתוח תוכן וסדנאות בנושא שימור המיועדים לכל האתרים. המחלקה יוזמת מדי שנה כתיבה והפקה של חוברות הפעילות **מגלי העבר באתרי מורשת**, המיועדות לביקור עצמאי של משפחות. כן משתלבת המחלקה ביצירת תכנים לפרויקטים של "אמץ אתר" - מיזם חינוכי שמטרתו לחבר בין אוכלוסיות שונות לבין המורשת הבנויה בסביבה הקרובה להן, תוך למידה והיכרות עם תחומי דעת שונים.

המועצה מקיימת באתרי המורשת אירועים רביקהל המיועדים למשפחות צעירות. היוזמות הבולטות בתחום זה מסתייעות במשרד התרבות והספורט: "עצמאות באתרי מורשת" - מיזם שבמסגרתו נפתחים לקהל הרחב עשרות אתרי מורשת ללא תשלום; אירועי "מפה ומצה" - המתקיימים בחול המועד פסח ובמהלכם מקבלים אתרים נבחרים תגבור של הצגות, מופעים, סדנאות, וכומבן מעטפת רחבה של פרסום ויחסי ציבור; "שבוע מורשת" - פרויקט הנתמך על ידי משרד ירושלים ומורשת, המתקיים מדי שנה בחנוכה ומעלה את המורשת על סדר היום ואת אתרי הביקור על מפת הטיולים.

פעילות נרחבת זו ממצבת את המועצה לשימור אתרים כארגון הגג למכלול אתרי המורשת, וככזה שתפקידו לקדם יוזמות שלהן השלכות רחבות על כל אתרי המורשת בישראל. יכולותיה של המועצה נמדדות בשני רכיבים: בסיוע שהיא מעניקה, וברצונם של האתרים לקבל את הסיוע ולהכיר בנחיצותו. משבר הקורונה העמיד את מערכת התמיכה הזאת במבחן.

במאמר זה אציג את האתגרים שאתרי המורשת התמודדו עימם, את השינוי שחל בהתנהלותם, ואת הסיוע שהעניקה להם המועצה לשימור אתרים, בחינה של שלושת ההיבטים מעידה על חשיבות תפקידה של המועצה לשימור אתרים בעיתות משבר.

איור 5. יום עיון מקוון בנושא רכבות

איור 3. סדרת מתחברים למורשת: הכשרה לצילום סיורים וירטואליים

איור 4. הרצאה מקוונת מטעם בית ילן במוצא

< סיוע המועצה לאתרי המורשת בעת משבר הקורונה

תיווך בין משרדי הממשלה לאתרים

עם הסרת ההדרגתית של הסגר שימשה המועצה גורם מרכזי בתיווך בין משרדי התרבות והספורט ומשרד הבריאות לבין האתרים. השאלה המשמעותית שהאתרים התמודדו עימה הייתה מתי ניתן יהיה לפתוח את האתרים לקליטת קהל. בנקודה זו השקיעה המועצה מאמץ רב במגעים עם משרד התרבות והספורט, והצליחה להקדים מסגרות ואטרקציות אחרות ולפתוח את אתריה לפנייהן. צעד נוסף היה להשוות את מעמדם של אתרי המורשת למעמדם של אתרים פתוחים, ובכך לאפשר התכנסות על פי "התו הסגול" (מגבלת התקהלות) ולא על פי "התו הירוק". מגוון השימושים הקיים בכל אתר עורר דילמות באשר לאופן ההתנהלות. המועצה סייעה למנהלי האתרים בפענוח ההנחיות ובהתאמתן למציאות החדשה שהאתר נדרש לפעול בה: חובת רכישת כרטיסים מראש, הגבלות התכנסות, הגבלות על אכילה ושתייה.

הכשרות

בתקופות שבהן הוחל סגר היו אתרי המורשת סגורים, וזירת ההתרחשות עברה למדיה החברתית. המועצה לשימור אתרים ניצלה מצב זה, וסיפקה

לצוותי האתרים עשרות רבות של הכשרות בנושאי פיתוח תוכן מקוון. ההכשרות התקיימו בזום אחת לשבוע במשך כחצי שנה, והיו פתוחות לצוותים ללא תשלום. ההרצאות מופיעות בערוץ היוטיוב של המועצה, וממשיכות לשמש את צוותי האתרים גם כיום. עם ההכשרות שהועברו אפשר למנות צילום ועריכת סרטוני וידאו, שימוש בזום, פיתוח תוכן לילדים, ויצירת תוכן מקוון (פודקאסטים, משחקים). נוסף על ההכשרות השבועיות התקיימו גם קורסים מקוונים, שסייעו למנהלי האתרים להתמודד עם המשבר ולאתר פתרונות שיתאימו למצב החדש שנוצר. בעקבות ההכשרות התקבלו תוצרים חדשים רבים, ולהלן יפורט כמה מהם. **הדרכות מקוונות:** אתרים רבים החלו להציע הדרכות מקוונות - חלקן פתוחות לקהל הרחב ללא עלות, וחלקן מותאמות לבתי ספר או לגופים אחרים וניתנות בתשלום. ההדרכות המקוונות עוררו עניין רב אף בקרב קהל מעבר לים.

הפעילות המקוונת הובילה לשיתופי פעולה מעניינים בין גופים שונים: קבלות שבת מקוונות, סיור משולב בכמה אתרים ועוד. ההדרכות המקוונות סייעו גם בשמירה על הקשר עם הקהל. עד מהרה נוכחו צוותי האתרים לדעת שעל אף החשש, הרי חשיפת האתר באופן מקוון אינה

איור 6. המרוץ למורשת

קלט והדריך קהל חדש. המועצה רכשה עבור האתרים רישיון לזום, וכן רישיון לשימוש בתוכנת treasure hit, שבעזרתה ובעזרת הכשרה שנלוותה אליה יכולים צוותי האתרים להפיק בעצמם משחקי משימות. **פיתוח תוכן וחשיפת האתרים:** אפיק נוסף שהתפתח בעקבות הקורונה הוא פיתוח תוכן לקהל של משפחות וילדים צעירים. בזמן הסגר חל יום העצמאות, וכדי לעודד את אתרי המורשת וליצור חשיפה דיגיטלית הפיקה המועצה לשימור אתרים את "המרוץ למורשת" - מרוץ בין דפי פייסבוק של אתרי המורשת. הנשיא רובי ריבלין הזניק יותר מאלפיים משפחות למסע דיגיטלי בעקבות חידות מאוירות שהובילו אותן בין דפי פייסבוק של אתרי מורשת שונים; הופקו עשרות חומרי יצירה ושעשועונים בנושא שימור, ובהם דפי צביעה, מבוכים וחידונים. חידון חפצים שהופק במועצה זכה לכמיליון צפיות ושיתופים (!). החומרים הללו מיועדים לילדים, ועוסקים כולם בתחום השימור והמורשת; גם בסוכות היה סגר, ויצרנו מסגרת מלאה של פעילויות מרחוק שנקראה "אושפיזום". הפעילות כללה מפגשים עם שחקנים, הדרכות מקוונות באתרים, פעילות יצירה בזום ואפילו מופעים - חלקם שודרו מאתרי מורשת; "אוטופעם" - נגרר המכיל משחקים, סדנאות, תחפושות ופעילויות לילדים, כולם בנושא

מקטינה את מספר הביקורים ואף מגדילה אותו. לנוכח הניסיון החיובי ממשיכה המועצה לקיים הכשרות מקוונות במסגרת התוכנית השנתית, בצד ההכשרות הפרונטליות שקיימה לפני המשבר.

הרצאות מרחוק: תוצר נוסף היה הרצאות שהציעו האתרים לקהל הרחב. צוותי האתרים זיהו קהלים חדשים - אנשים ששהו בבתי בשל מגבלות הקורונה, והיו צמאים לתכנים חדשים. כדי למלא חסר זה בנו הרצאות שהעניקו העשרה בתחומים הקשורים למורשת האתר. את ההרצאות העבירו אנשי הצוות או מרצים חיצוניים. אתרים רבים בחרו לשתף פעולה ביניהם או בינם לבין גופים חיצוניים, ובהם מ.ת.ג - גוף המתמחה בשידור הרצאות בזום לגיל השלישי. המועצה יזמה גם את "מתחברים למורשת" - סדרת הרצאות המתמקדת באתרי המורשת ומקרבת את תוכני השימור והמורשת לקהל הרחב. גם ההרצאות בסדרה זו הוקלטו, ואפשר לצפות בהן בערוץ היוטיוב של המועצה.

פיתוח תוכן מקוון: אתרי המורשת צילמו סרטונים, פיתחו חידונים והעלו מן הארכיון פוסטים דוגמת "היום לפני" ו"הכר את הצוות". בזכות ההכשרות יצר אחד המוזיאונים כלי עזר קולי שאפשר למבקרים יחידיים לסייר במוזיאון ללא מדריך צמוד. כך קרה שמוזיאון שחסרו לו מדריכים

איור 7. שבת ישראלית

מורכבות התקופה. עם זאת, אתרים אחדים עדיין מתקשים לחזור לשגרה ולהתאימה למצב החדש. באתרים אלה מספרי המבקרים עדיין נמוכים, ויש גם כאלה שלא נפתחו מאז תחילת המשבר.

תקופה זו יצרה מהפכה בתפיסה באשר לדרך ניהול האתרים והמגע עם הקהל, אך גם מיצבה את מעמדה של המועצה לשימור אתרים כגורם המוביל את נושאי השימור, החינוך והביקור באתרים השונים בישראל. הפיתוח של החומרים המקוונים והשימוש במדיה הדיגיטלית פתחו אפשרויות נוספות לחשיפת המורשת והאתרים. הפעילות הדיגיטלית אינה מהווה תחליף לביקור במקום שבו התרחשו האירועים, אך היא מעוררת סקרנות ומעודדת קהלים חדשים לבקר בהם. היוזמות שהחלו לפעול נמשכות, והכלים החדשים שרכשו, היצירתיות והצורך לחדש ולהתחדש מלווים את צוותי האתרים וממשיכים לקדם אותם בדרכם להנחלת המורשת, למען כולנו.

שימור ומורשת. אתרי המורשת מזמינים את אוטופעם, ומייצרים בעזרתו פעילות עם ערך מוסף למבקרים הצעירים בשטחם. הייזום, התכנון וההפעלה של אוטופעם מתיישבים עם המגמה לפנות למבקרים עצמאיים, ובאלה - קהל המשפחות.

< יוזמות להגדלת מספר המבקרים באתרים

בעיצומו של המשבר התפתחו שני מפעלים חדשים ביוזמת משרד התרבות והספורט: המיזם "תרבות באתרים", שבמסגרתו התקיימו עשרות רבות של מופעים וסדנאות באתרי המורשת. מיזם זה עורר התרגשות רבה, הן בקרב האומנים שהופיעו הן בקרב הקהל ומנהלי האתרים, ששמחו לאירוע תרבות מיוחד לאחר שנבצר מהם להשתתף באירועים כאלה במשך תקופה ארוכה; המיזם "שבת ישראלית" מאפשר לאתרי המורשת לפתוח את שעריהם למבקרים ללא עלות בימים שישי ושבת. אתרים הלוקחים חלק במיזם זוכים לפרסום ולמימון הכניסה אליהם. המיזם מגדיל באופן ניכר את מספר המבקרים באתרים, ואת היכולת של האתרים לארח אותם.

< סיכום

אתרי המורשת, בדומה לתחום התיירות כולו, עברו טלטלה גדולה בשנה וחצי האחרונות. האתרים נאלצו להתמודד עם אתגרים שלא הכירו, והצורך בחדשנות ובפיתוח מתמיד ניכר ביתר שאת. המועצה לשימור אתרים עמדה לצידם של אתרי המורשת, הן בעבודה מול הרשויות הן במתן כלים להתמודדות עם המשבר, ועשתה זאת באמצעות הכשרות, פיתוח תכנים, הפקה ופרסום. אתרי מורשת רבים פיתחו מוצרים חדשים, השתמשו בטכנולוגיות חדשות והצליחו, למרות המגבלות, להתמודד עם

< על המחברת:

רוני בר־נתן | ronib@shimur.org.il

רוני בר־נתן מנהלת את מחלקת השתלמויות ואירועים במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. היא בוגרת תואר ראשון בהיסטוריה של עם ישראל מטעם האוניברסיטה העברית. במסגרת תפקידה היא נמצאת בקשר הדוק עם אתרי המורשת, מפתחת קורסים והכשרות לצוותי האתרים ואמונה על קיום אירועים באתרי המורשת ובמועצה. נשואה ואם לחמישה, מתגוררת בתל-אביב.

להיות מנהלת מוזיאון בזמן קורונה

ענבר קוונשטוק – מנהלת מוזיאון ה"הגנה"

איור 2. בית אליהו גולומב: סלון הבית שימש גם כמפקדה הסודית של ארגון ה"הגנה". באדיבות מוזיאון ה"הגנה"

איור 1. בית אליהו גולומב. באדיבות מוזיאון ה"הגנה"

איור 3. תצוגת המוזיאון: פינת בר גיורא והשומר. באדיבות מוזיאון ה"הגנה"

תשבצים, ציורים ותמונות יכלו מבוגרים וילדים להכיר את פועלם של בני נוער בארגון ה"הגנה".

אם ביום רגיל היינו מקבלים מאה או מאתיים איש להדרכה במוזיאון, הרי בתקופת הקורונה עברנו להדרכות של קבוצות קטנות, בנות עשרה אנשים לכל היותר. הדרכה כזאת מייצרת חוויה תיירותית שונה מזו המתקיימת בביקור רגיל. אפשר לשתף בה את כל חברי הקבוצה, להקשיב לכל אחד מהם ולתת מקום לשאלות.

משימות רבות שנערכו על השולחן זכו עתה לטיפול. מאמרים שרצינו לקרוא או לכתוב, קטלוג הספרים בספרייה, מפגשי העשרה לצוות המדריכים, בניית מערכי הדרכה, כתיבת פוסטים לפייסבוק ולאינסטגרם, טיפול בתצוגת המוזיאון, תיקון ובינוי של נושאים שנדחו במשך שנים כי לא רצינו לפגוע בביקורים במוזיאון.

ניהול המוזיאון בזמן הקורונה אפשר לי לצאת מהענן, לראות את הדברים במבט רענן, ולנצל את התקופה המעורפלת הזאת לעשייה יצירתית המותאמת לימים אלו.

להיות מנהלת מוזיאון בתקופת מגפה זה כמו להיכנס לענן שהכול בו מעורפל ולא ברור; להיות רחוקה מכולם, כאילו אני בשמיים והם על הקרקע; להעביר את העבודה למרחב וירטואלי; ולהתאים את עצמי להנחיות החדשות, המשתנות חדשות לבקרים.

שנת תשפ"א הייתה שנת ה-100 לארגון ה"הגנה", ובשנתיים שקדמו לה התכוננו ובינוי תוכניות לציון המאורע הגדול. הציפייה הייתה לחגוג עם אלפי מבקרים שיבואו למוזיאון, ולהעביר להם את מורשתו של ארגון ה"הגנה". ואז הגיעה הקורונה... ואנחנו נאלצנו לשנות את כל התוכניות היפות ולהתאימן לתקופה.

יום עיון אקדמי שאמור היה להתקיים באוניברסיטת בר-אילן באולם גדול בן 500 מקומות, וזמנו אליו 12 מרצים החוקרים את התקופה, התקיים בזום. למרות המגבלות, זכה יום העיון להצלחה גדולה. כ-400 איש הצטרפו אלינו דרך המסכים הביתיים, ורבים אחרים ממשיכים להיכנס לצפות בהרצאות דרך יוטיוב. יום זה היווה הזדמנות להמשיך ולחקור ולהרחיב את הידע שלנו בתולדות ה"הגנה" ובהשלכותיה על עיצוב תפיסות הביטחון של ישראל.

ביום העצמאות חגגנו עם כל בית ישראל דרך מסכי המחשב בהרצאות זום שהציעו טעימות קטנות מכל מוזיאון של יחידת המורשת והמוזיאונים. כך למשל, חייל מעובדי המוזיאון סיפר על הסליקים ועל דרכו של ארגון ה"הגנה" להשיג נשק ולשמור עליו, למרות עיניהם הפקוחות של הבריטים. גם ביום השנה לציון מותו של אליהו גולומב, מראשי ארגון ה"הגנה" וממעצבי דרכו, התקיים אירוע זום מרגש בשיתוף פעולה עם מוזיאון הפלמ"ח, ובו סיפרה דליה, בתו של אליהו גולומב, על אביה.

צוות המוזיאון פרסם חוברת אינטרנטית המציעה פעילויות חווייתיות לילדים. החוברת אפשרה למשפחות שתכננו לבקר במוזיאון בימי חופשת הפסח ולא יכלו לממש את רצונן, לחוות בכל זאת את סיפור המקום. באמצעות הפעילות הדיגיטלית, סיפורים קצרים, חידות,

ענבר קוונשטוק | inbarkav@gmail.com

מרחב, זמן, שהות ותכנון ביקור: תיירות באתרי מורשת בתקופה של משבר

לתיירות מורשת הקדשנו מגזין שלם, אתרים – המגזין 9, שיצא לאור בשנת 2019, כשהמונח קורונה או COVID-19 לא היה מוכר לאיש מאיתנו. בחודשים הראשונים של שנת 2020 השתנה השיח של תיירות המורשת. תיירנים, מנהלים ומדריכים באתרי מורשת נדרשו להתמודד עם מצב חדש: את המרחב הפיזי החליף מרחב וירטואלי; המרחב הפתוח ופריטי המורשת המצויים בו הועדפו על המרחב הסגור; משך הביקור, המרחק, מספר המבקרים – ולאורם מספר המדריכים בכל אתר – כבר לא נתפסו כמגבלות. יכולת הנשיאה, מילת מפתח בשימור אתר מורשת, שוב לא הייתה חלק משיח התיירות. החליפה אותה היכולת לחשוב מחוץ לקופסה.

מורשת בעת משבר: הסתגלות לחוויית ביקור חדשה*

עמליה זאביקובו

< תקציר

בחודש מרץ 2020 נלקחה מאוכלוסיית העולם החירות שלה. עם החירות נטרפה גם השגרה, ומצאנו את עצמנו מתמודדים עם מצב קיצון ברמת המערכת הלאומית, ברמת המערכת המקומית וברמת האתרים לשימור. בימי שגרה כל מערכת יודעת לפעול בדרך האופיינית לה. אתרי המורשת מקבלים מבקרים לסיורים בשטח, כל אתר מכיר היטב את קהל היעד המרכזי שלו, ופועל בהתאם. כשפקדה אותנו מגפת הקורונה, כל המערכות, מהקטנות עד הגדולות, נאלצו "לחשב מסלול מחדש", ולהתאים את הביקור באתר המורשת למציאות החדשה. אתרים שונים בחרו במסלולים שונים: מעבר לחוויית ביקור דיגיטלית, שיתופי פעולה עם אתרים בעלי תוכן זהה, מעבר למתכונת הרצאות ועוד. הקורונה חשפה את נקודות התורפה ואילצה גם אותנו, צוות אתר הפרדסנות ברחובות, להתמודד איתן. המסלול שעשינו אנחנו הוביל אותנו להבנה כי נקודות תורפה אלו הן למעשה "הזדמנות" להגדיל את תנועת המבקרים, למרות הקשיים שנוצרו בעת הזאת. הבנה זו התבססה על שיטת התמודדות הקרויה המודל האג'ילי. המאמר יציג את ההתמודדות במשבר מגפת הקורונה באתר הפרדסנות ע"ש מינקוב, שנשענה על המודל האג'ילי.

את שלמדת אותי לחיך:
למראה הרפתקה שחלפה לה
ללקק את פצעי במסתור ולקום
וללכת לי הלאה

את חירותי / ג'ורג' מוסטקי
(תרגום: יורם טהרלב)

© כל הזכויות שמורות למחברים ולאקו"ם

< פתח דבר: תיירות בזמן קורונה

בחודש מרץ 2020, בעקבות התפרצות מגפה הקורונה, נלקחה מאוכלוסיית העולם חירותה. השגרה המוכרת עברה טלטלה, ומדינות ורשויות צריכות היו להציג פתרונות כלכליים וחברתיים להתמודדות עם המגפה. התיירות הייתה אחד הענפים שנפגעו אנושות בתקופה זו. ההגבלות צמצמו את הביקורים באתרים בכלל, ובאתרי המורשת בפרט, ועלה הצורך "לחשב מסלול מחדש". מאמר זה יסקור את האתגר שבהתאמת הביקורים בזמן אירוע לא צפוי באתר מורשת. המאמר יתמקד באתר הפרדסנות על שם מינקוב ברחובות, ויציג את היערכותו לפעילות תיירותית-חינוכית בהתבסס על האסטרטגיה האג'ילית, המיועדת לפיתוח מהיר של פתרונות, בהנחה כי תנאי המציאות עלולים להשתנות.

ענף התיירות הוא בעל חשיבות רבה לכלכלה הישראלית. בשנת 2019 נאמד הערך המוסף של התיירות ב-33.5 מיליארד שקלים, שהם כ-2.5% מהתמ"ג. מספר המשרות בתיירות נאמד בכ-150 אלף - 3.8% מכלל המשרות במשק (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020).¹ בתאריך 15 במרץ 2020, בעקבות הקורונה, נפסקה לחלוטין תיירות

מילות מפתח:

מודל אג'ילי, קורונה, הדרכה בקפסולות, גמישות

* המאמר מתייחס לתקופה שבין חודש מרץ 2020 עד סוף חודש אפריל 2021.

¹ ענף התיירות כולל, בין היתר, סוכנויות נסיעות, מסעדות, שירותי פנאי, נופש ומפעילי אטרקציות לסוגיהן (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020).

עם פרוץ המגפה בחודש מרץ 2020 נכנסו אתרי התיירות לסגר ארוך, ללא תאריך יציאה מדויק. כשלא התאפשרו נסיעות תיירות לחו"ל, אבל הסגר המקומי נפתח, אנשים רבים בילו באתרים השונים. ואכן אזור 1 לעיל מגלה עלייה ניכרת בביקורים באתרים השונים בחודשי הקיץ. מצב זה חשף את נקודות החולשה של אתרי התיירות, ובהם אתרי המורשת, והציף את האתגרים שעליהם להתמודד עימם: תלות בקהלי יעד מסוימים; טיבו של כוח האדם, שהתאפיין במשך שנים בידע דיגיטלי מוגבל; ההמסרה, המצריכה התייחסות מחודשת למצב שבו אנשים מסוימים באופן עצמאי באתר ויש לדאוג לתוכן ולשלטי הכוונה במקום. לא רק אתרי התיירות והמורשת נאלצו להכיר בנקודות החולשה שלהם. מספרות המחקר עולה כי תהליכי ההאצה שנלוו למשבר הקורונה חשפו את חולשותיהם של מנגנונים, מוסדות ואתרים שבזמני שגרה יכלו לפעול תוך התעלמות מחולשותיהם ודחיית התבוננות מעמיקה בהן, ודרשו כעת שינוי הולם. וכך קרה אחד מהשניים: אימוץ השינוי, או איבוד הרלוונטיות (Scambler, 2020).

מגפת הקורונה חשפה תחומים שבריריים במיוחד, והצריכה התארגנות וחשיבה מחדש. אם כך, במצב שבו חל שינוי בקהלים המבקרים באתרים, תנאי פתיחת האתרים משתנים והמציאות הכלכלית אינה יציבה - המודל האגילי (Agile) יכול להיות רלוונטי מתמיד בפיתוח אסטרטגיה הולמת. המודל מציג כמה עקרונות ברורים ליצירה מהירה של מסגרת אסטרטגיה: שקיפות, המשכיות ועקביות, וכן גמישות, כדאיות ומעורבות (Huque, n.d.). להלן נסביר ונפרט על המודל, ובהמשך נבחן כיצד הוא יושם באתר המורשת - פרדס מינקוב.

< המודל האגילי: רקע ומקורות

המודל האגילי התפתח בתחום הנדסת התוכנה, ובהמשך השתלב גם בתחום הלימודים הארגוניים. בראשיתו כלל המודל בעיקר שיטות עבודה שאפשרו תגובות מהירות. אלה היו הכרחיות בעולם פיתוח התוכנה, במציאות שבה התחרות רבה וגובר הצורך לשחרר מוצרים יעילים. נדרש להתאים את מתודולוגיית העבודה כך שניתן יהיה בתוך פרק זמן קצר להעריך את ההשפעות של הפונקציות השונות על המוצר, לקבל עליו תגובות, ולאורן להמשיך ולשפרו. תהליכי תכנון ופיתוח ארוכים כבר לא תאמו את צרכי הלקוחות, שכן אלה השתנו תדיר (גולדברג, 2020). אשר לארגונים, המודל האגילי מתייחס ליכולת להתמודד עם סוגיות מורכבות שמעורבים בהן בעלי עניין רבים, אינטרסים שונים, וחוסר ודאות באשר לפעולות שיש לבצע - למשל שינויים בקהילה ובאופי ההתארגנות. המודל האגילי לארגונים מקורו ברעיונות השאובים מכלכלה פוליטית, כלכלת משאבים וסביבה, כלכלה ניסיונית ותורת המשחקים. כל אלו שולבו יחד והם חיוניים כאשר עומדים בפני שינוי משמעותי ומפריע - וכזאת היא מגפת הקורונה (Janssen & vander Voort, 2020). המודל כולל ארבעה עקרונות המבוססים על מקורות ידע ותוכן שצוינו לעיל וגובשו יחד לתאוריה אחת:

איור 1. שינוי אחוזי בהוצאות באתרים בארץ, בענפים נבחרים. מקור: שבא ועיבודי בנק ישראל

החוץ, ותיירות הפנים נפסקה גם היא לחודשים ארוכים. נתונים שפרסם בנק ישראל הציגו גם הם את הפגיעה בענף התיירות עקב מגפת הקורונה (בנק ישראל, 2020). למשל, מספר המשרות בענפי שירותי האירוח והמזון הצטמצם בשנת 2020 בקרוב ל-50%, בהשוואה לירידה של 10% בלבד שנרשמה בכלל המשק (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020א).² תקופת הקורונה התאפיינה בסגרים, וכל כניסה לסגר ויציאה ממנו דרשה מעובדי ענף התיירות היערכות מחודשת והתאמת להגבלות ולנהלים משתנים.³ אין ספק שענף התיירות על כל עובדיו ועובדותיו נדרש לעמוד במבחן הזמן, מבחן זה כלל אורך רוח, יצירתיות, הסתגלות וחשיבה מחוץ לקופסה, וצריך היה לבוא לידי ביטוי במנגנוני הזמנת הביקורים, בשינוי ובהתאמת המוצרים לצרכים המשתנים, בניהול כוח אדם באופן גמיש ואחראי ועוד.

חשוב לציין כי לענף התיירות במדינת ישראל ערך נוסף ולא פחות משמעותי מהערך הכלכלי - הערך התרבותי. מניחות של הוצאות בכרטיסי אשראי שעשה בנק ישראל עולה כי בתקופות שבהן הוסרו הסגרים (אפריל ואוקטובר 2020; ינואר 2021) אנשים חזרו, לפחות במידה מסוימת, לטייל ולבלות באתרים ובמסעדות (איור 1). החזרה מהירה מצביעה על כך שתרבות הפנאי היא מאפיין מרכזי של החברה בישראל (פישר, 2020). לעובדה זו ביסוס גם בנתונים על ממדי איכות החיים שהציגה ועדה ממשלתית רחבה בהתייעצות אנשי אקדמיה, ולפיהם לפנאי, לתרבות ולקהילה יש קשר הדוק לרמת איכות החיים האזרחית הממוצעת. כלומר, התיירות על סוגיה השונים (מסעדות, ביקור באתרים וטיולים בחיק הטבע) היא בעלת ערך ומשמעות לחיי האזרחים במדינת ישראל (מדינת ישראל, 2016). במדינת ישראל יש יותר ממאתיים אתרי מורשת, והם חורטים על דגלם משימה חינוכית-חברתית: ההיכרות של הדורות הבאים עם המורשת ההיסטורית, כדברי יגאל אלון: "עם שאינו יודע את עברו ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל".

² יש לציין כי בסיווג ענפי הכלכלה תיירות אינה מוגדרת ענף, ובסטטיסטיקה של תיירות נהוגה שיטה ולפיה מחשבים את החלק התיירותי של ענפים שונים במשק. במקרה זה ענפי שירותי האירוח והמזון משמשים אינדיקציה לענף התיירות.
³ לשם המחשה, בין 15 במרץ 2020 ל-15 במרץ 2021 פרסם משרד הבריאות 418 עדכונים בנושא קורונה.

1. שקיפות

צוות העבודה ממפה את הידע שבידיו נכון לזמן שבו בחר לפעול. במילים אחרות, הצוות אוסף מידע הכרחי ומודע יותר לצרכים המתעוררים, לסיכונים ולנושאי הפרויקט – כגון פיתוח ממשק ספציפי או פיתוח תוכן בעל גוון עצמאי למבקר – אך גם לסינרגיה אפשרית בין יוזמות קיימות. האפשרות ליצור שיתופי פעולה על בסיס תוכן דומה וקרבה גיאוגרפית היא חשובה ויכולה להוביל ליצירת פרויקטים גדולים, לפעולות שיווק מסיביות, ולייצור תוכן מגוון לקהל יעד, ובכך לייצר חשיפה גדולה יותר.

2. המשכיות ועקביות

המודל האג'ילי מציע להתקדם בתהליכי הפיתוח באינטרוולים קצרים בני שלושה-ארבעה שבועות, הכוללים תכנון והפקת מוצרי ביניים. בסיסם כל מחזור פעילות המוצר מוצג ללקוח, לקבוצת מיקוד או למבקר, כדי לקבל משוב ולהחליט מה יש לשפר ולדייק. באמצעות התבוננות החדשות צוות הפיתוח מדייק את המוצר ואת הרלוונטיות שלו למציאות. צורת פיתוח כזאת של מוצר מנוגדת לתפיסות מתודולוגיות קודמות, אשר הציגו תהליך קווי: מפתחים מוצר, מפיקים אותו, משווקים אותו, וכל שלב יוצא לפועל רק כשקודמו מסתיים. בדרך זו אין אפשרות לדייק את המוצר או ליצור אינטגרציה בין השלבים – מיומנות שהמודל האג'ילי דוגל בה. כיום, בזמן משבר הקורונה ובתנאי אי ודאות קיצונית, ייתכן שראוי לקדם פרויקטים גדולים וארוכים במנות קטנות, כדי לבחון את רמת הביקוש וההיענות בשטח.

3. גמישות

המודל האג'ילי מייחס חשיבות רבה לערך הגמישות. גמישות לשינויים גורסת כי לא זו בלבד שצריך להתמודד עם השינויים, אלא שיש להשלים עימם. על פי מודל זה, בעידן המודרני יש אינספור שינויים, ובייחוד בתקופה זו, שבה ארגונים רבים והחברה כולה מתמודדים עם מגפה עולמית. הפתרון שמציע המודל האג'ילי הוא לא לתכנן את כל הפרטים מראש, אלא בשלבים: בתחילה רק את השלבים הקרובים והמיידיים של הפרויקט, כדי לקבל משוב. השלבים הבאים נכתבים ככותרות, ויתפתחו עם התקדמות הפרויקט. יש שיטענו כי יציבות והסתגלות הן שני ערכים מנוגדים, אך שתיהן נחוצות בעיתות משבר. הסתגלות מרמזת על שינוי, אך בה בעת יש לשמור על יציבות בתהליך (Janssen & van der Voort, 2020).

4. כדאיות ומעורבות

ניהול אג'ילי עוסק בתהליכי פיתוח בעולם משתנה, תוך מיקוד באנשים ובתוצאות המתכתבות עם תנאי המציאות. המאפיינים המרכזיים של עיקרון זה הם (1) תכנון אדפטיבי – הפקת תוצרים בתוך פרקי זמן קצרים; (2) בניית צוות המבוסס על עקרון ה-Self-organizing – עובדים אשר פועלים יחד בסביבה המעצימה את היכולות שלהם, ומקבלת באופן דמוקרטי החלטות המכוונות לשיפור מתמיד של איכות התוצרים (Hodaet al, 2011). באיור 2 ניתן לראות כי ערכי המודל מתחלקים לשני תחומים עיקריים: מיקוד ומומנטום. רק שילוב של תחומים אלו, תוך כדי התייחסות לערכים, עומד בקנה אחד עם המודל האג'ילי.

איור 2. ערכי המודל האג'ילי. שרטוט: עמליה זאבירוב

< אתר הפרדסנות: מקרה מבחן של הפעלת המודל האג'ילי בתקופת משבר הקורונה

ככל ארגון אחר, אתר הפרדסנות על שם מינקוב ברחובות התמודד בחודש מרץ 2020 עם טלטלה חסרת תקדים. במקרה שלנו, מגפת הקורונה חשפה את נקודות התורפה של האתר – סוג אחד של קהל מבקרים, שהוא המקור לעיקר ההכנסות, היעדר פעילויות עצמאיות של המבקר, היעדר נוכחות ברשתות החברתיות – נקודות תורפה שבימי שגרה אפשר היה להתמודד איתן.

אתר הפרדסנות הוא אתר מורשת המורכב מחצר היסטורית ובה מבנים ששומרו, בית מנהל הפרדס, בית אריזה, בית באר, אורווה ופרדס רחב ידיים. פעילותו של האתר מתקיימת בעיקר בימות החורף, עת עצי הפרדס מניבים פירות הדר מסוגים שונים. ילדי הגנים ותלמידי הכיתות הנמוכות מגיעים אל האתר, מבקרים בבאר המים ולומדים על חשיבותה ועל היותה תנאי הכרחי לקיומו של שטח חקלאי בכלל ושל פרדס בפרט. התלמידים מבקרים גם בבית האריזה ובתצוגה המשחזרת את שלבי העבודה בו: בירור הפרי, מיון התפוזים ואריזתם. בהמשך הם מתנסים בחוויית הקטיף ובסחיטת מיץ טרי וטבעי מן הפרי שקטפו (רפפורט ורייש, 2017).

במהלך השנה קהל היעד העיקרי מופנה לאתר הפרדסנות על ידי מערכת החינוך. כך למשל בעונת הקטיף (אוקטובר עד אפריל) מגיעות אל האתר מדי יום כיתות גן עד ג', במסגרת הטיול השנתי שלהן. בחודשי הקיץ, כשלא הייתה תנועת מבקרים רבה, נהגו עובדי האתר לנצל את הזמן להתארגנות מערכתית וחינוכית לקראת שנת הלימודים הבאה. כידוע, בחודש מרץ 2020 נכנס לתוקפו הסגר הראשון. במהלך הסגר צומצם מאוד כוח האדם באתרי המורשת. אף שהמידע שהיה ברשות הציבור והנהגה בנוגע למשמעויות של המגפה היה עדיין חלקי, כבר גענו להבנה כי המציאות משתנה, וכי יש לחשוב על חוויה במתכונת שונה, שתתאים לצרכים החדשים, ולפרסם אותה. במילים אחרות, מגפת הקורונה חייבה חשיבה חדשה, ולחשיבה זו היה ביטוי במודל האג'ילי.

הפעילות באתר הפרדסנות בתקופת הקורונה, לאור המודל האג'ילי

1. שקיפות

צוות האתר אפיין את קהלי היעד שעד כה לא עבד איתם, וגם את אלו שעבד איתם - משפחות עם ילדים עד גיל 8; משפחות עם ילדים בגילים 8-14; גמלאים, ומבוגרים צעירים (בני 30-40) - על פי כמה מדדים: מה קהל היעד אוהב? מה קהל היעד מחפש? מהו הערך המוסף בביקור? אילו משאבים יש באתר? אילו אטרקציות יש באזור? אילו אפשרויות הסעדה וחניה? כל אלה כדי לדייק ולהכיר את הסביבה שבה האתר פועל.

2. המשכיות ועקביות

התמקדות בהפקת תוצרים קטנים-בינוניים שאינם דורשים הפקה מסובכת ויקרה. כך אפשר להתאים ולדייק את איכות התוצרים ואת חוויית הביקור בתוך זמן קצר. דוגמאות: הצעות למשחקים בבית, חומרים להדפסה, סיור וירטואלי, פעילות סביב חג, הצגה און-ליין.

3. גמישות

המציאות משתנה תכופות, לכן יש להכין מראש תרחישים שונים לפתיחת האתר - מפתיחה מלאה ועד סגר. לכל תרחיש יש לנו מוצר

מתאים, מה שמאפשר לנו להתנהל בגמישות רבה, אך מתוך תחושת ביטחון, ותוך שמירה על כללי הבטיחות.

4. כדאיות ומעורבות

יצירת שיתופי פעולה עם אתרים ומוסדות נוספים במרחבים הדיגיטלי או הפיזי, וכך גם זיהוי הזדמנויות בסביבה, יכולים לייצר עבורנו תוכן חדש ולשמור על רלוונטיות. דוגמאות לשיתופי פעולה כאלה הן סיורים מוזיקליים, שיחה עם אומן או עם איש עדות, יצירת תסכיתים ועוד. לארבעת הגורמים המרכיבים את המודל צירפנו את ניסיונו בהפעלת האתר, ואת הידיעה כי אנשים מחפשים חוויה אינטנסיבית הכוללת יחס אישי, שירות נעים, ערך מוסף, אסתטיקה, למידה ויצירה. במילים אחרות - הנאה עם משמעות. לכל אלה היה ביטוי בהיערכות חדשה באתר הפרדסנות, ובשיווק חוויה שתתיישב עם המגבלות שאפיינו את המצב החדש. חוויה זו כללה (1) ערכת מרחב בריחה; (2) סיור סוף שנה; (3) הצגות תחת כיפת השמיים; (4) כנסים במהלך היום; (5) מיתוג הפעילות ברשת. כל התוצרים האלו טומנים בתוכם שינוי ניכר בצורת העבודה שהכרנו עד היום באתר. הטבלה שלהלן מסכמת את השינויים שביצענו, וכוללת התייחסות לעקרונות המודל האג'ילי.

תוצרים ופעולות באתר לאור המודל האג'ילי

תוצר חדש | ערכת מרחב בריחה

שינוי ארגוני | שינוי בשעות פתיחת האתר: עברנו מפתיחה בשעות הבוקר ואחר הצהריים לפתיחה גם בשעות הערב. בשינוי זה היו שני יתרונות: (1) משפחות התארגנו כקבוצות; (2) מזג אוויר נוח יותר לפעילות חוץ.

שינוי מבני: חוויית המבקר | המבקרים קיבלו חוויה שלמה, הכוללת משימות המעוררות מעורבות רגשית שלהם בנעשה באתר, היכרות עם האתר מבחינת ידע היסטורי וגם מבחינת אוריינטציה במרחב

שינוי תוכני | ביקור במתכונת גמישה: המבקרים קיבלו ערכות פעילות מובנות המאפשרות ביקור במסגרת הקפסולה. כך אפשרנו חוויה בטוחה ובעלת משמעות. בהמלצת מחלקת חינוך, לקראת הפקת הערכה קיימנו מפגש של קבוצת מיקוד. הקבוצה יצאה לפעילות ונתנה משוב על הערכה

1.

2.

תוצר חדש | סיור סוף שנה

שינוי ארגוני | גיוס מדריכים לפעילות במתכונת סיור של שעה וחצי בשעות הערב, בנוכחות מספר מצומצם של הורים מלווים

שינוי מבני: חוויית המבקר | המבקרים מגיעים בשעות הערב לפעילות בעלת אופי של גיבוש. במהלך הסיור התלמידים עוברים חוויית מגבשות

שינוי תוכני | ההפקה של סיורי סוף שנה אינה מסובכת ואינה יקרה. היא מבוססת על ציוד קיים אשר קיבל מסגרת תוכן חדשה

3.

תוצר חדש | הצגות

שינוי ארגוני | פתיחת האתר בימי שישי בבוקר, כאשר הגנים היו סגורים, נתנה מענה למה שקהל היעד חיפש

שינוי מבני: חוויית המבקר | המבקרים הגיעו להצגה ולסיור באתר, ונהנו מחוויה תרבותית עשירה

שינוי תוכני | בחרנו בהצגה שערכיה תואמים את הערכים שעולים מן הסיור באתר. העבודה המשותפת עם השחקנים יצרה הזדמנות לשיתוף פעולה, וכך שילבנו בהדרכות בקביעות שעת סיפור בהובלת שחקנית

◀ תוצר חדש | כנסים במהלך היום

◀ **שינוי ארגוני** | שעות הבוקר, שבעבר הוקדשו לקבלת קהל מערכת החינוך, הופנו לשימוש חדש במרחב: כנסים לחברות ההייטק שבסביבה

◀ **שינוי מבני: חוויית המבקר** | שילוב של סיור וקטיף פירות הדר במהלך כנס. כך מוזמני הכנס נהנו מפעילות חוץ אטרקטיבית, לצד השתלמויות הכנס

◀ **שינוי תוכני** | הצענו לחברות ההייטק סיור דילמות למנהלים זוטרים, אשר ישולב בתוכנית הכנס. למעשה, בחרנו להיות מעורבים בתוכני הכנס, ולא להישאר רק ברמת תיאום הפרטים

◀ תוצר חדש | מיתוג פעילות ברשת

◀ **שינוי ארגוני** | היערכות מוקדמת לקבלת תבנית תעודה מכובדת, (תוצר) הכוללת סמלים רלוונטיים. כמו כן, מעורבות בפייסבוק, בהיותו כלי רלוונטי להורים צעירים המחפשים פעילויות לילדים

◀ **שינוי מבני: חוויית המבקר** | מבקרים שואפים לסיים את הביקור עם תוצר המעיד על רמת מעורבותם וכישוריהם. זוהי דרך ליצירת מוטיבציה ועוררות. למבקרים הוענקה תעודת סיום, והיא פורסמה ברשת בליווי הקדשה אישית

◀ **שינוי תוכני** | ייצור תוכן שאפשר לפרסם ולתייג ברשת – תמונות, תעודות, וידאו, הקלטות – וכך להרחיב את הפרסום של הפעילות

איור 3. מפת המושבה רחובות. עיצוב המפכה: גלית

מתוך הבנה כי לא נוכל לחזור לשגרת העבודה שקיימנו לפני מרץ 2020 (Scambler, 2020), וכי יידרש זמן עד שקהל היעד - המבוסס בעיקרו על מערכת החינוך - יחזור בהיקף ובתדירות המוכרת (מסיבות שונות: סוכנויות נסיעות שנסגרו, מורי דרך שהחליפו קריירה, חשש של מנהלי ומנהלות בתי ספר), עלינו לחנוך פעילויות קצרות והוליסטיות המיועדות למשפחות.

מוסר ההשכל בהפעלת המודל האג'ילי באתר המורשת הוא שיש צורך בעוגנים כלכליים דוגמת כנסים, מפני שהם הצורה הרווחית ביותר של אירוע. לקח נוסף הוא כי הכנסת חידושים בפעילויות למשפחות ויצירת חוויות שונות באותו אתר, מביאות קהלי מבקרים חדשים.

◀ לקראת קיץ 2021

במהלך החודשים האחרונים הכנו תוכנית פעולה לקיץ. התוכנית כוללת פעילויות חינוכיות שקיימנו בקיץ 2020, ולצידן שתי תוכניות חדשות:

”בונים מושבה”

תוכנית פעילות משותפת להורים ולילדים, שבה הם יתנסו במגוון משימות שיקדמו אותם לבניית המושבה רחובות. המבקרים יקבלו דף משימות עצמאי המאפשר התבוננות מעמיקה ואקטיבית בתצוגה. כך למשל עליהם יהיה לפענח מידע מתוך תמונות, להרכיב פאזלים ועוד,

◀ לקראת הבאות

בעידן הקורונה תירות הפנים בעולם ובישראל שינתה את מעמדה. משפחות רבות אשר נלקחה מהן האפשרות לטוס לחוץ לארץ מחפשות פעילויות בעלות ערך ועניין. וכך, לקראת קיץ 2021 אתר הפרדסנות נערך לקליטה של מבקרים. מתוך ניסיונו בקיץ 2020 הבנו שעלינו לייצר בחודשי הקיץ ימי פעילות קבועים וממותגים. כך למשל קבענו שלילות שני יוקדשו לסיורי עששיות, ימי שני ורביעי יוגדרו כימי פעילות למשפחות גרעיניות. חשוב לציין כי אחד האתגרים החינוכיים שאתרי המורשת מתמודדים איתם הוא הצורך לזקק את עושר הדמויות ומורכבות הסיפור להדרכה קצרה (בצלאל, 2013), במקרה שלנו מדובר לא רק בהדרכה קצרה, אלא גם בפעילות עצמאית של מבקרים ללא תיווך מדריך. האתגר אף רחב עוד יותר. בצלאל טוען כי עלינו לערער את התפיסה "אם ראית אחד ראית את כולם", ובהקשר של אתרי המורשת – אם ביקרת באחד ביקרת בכלם. עובדי אתר הפרדסנות שואפים ליותר מכך וברמת האתר הבודד הם מערערים את התפיסה "הייתי, ראיתי", ומנסים להחזיר את המבקר לביקור נוסף באתר. חזרה שכזו אפשרית אם בכל ביקור הוא ייחשף לסיפור אחר, ובאמצעותו יחוש את המרחב הפיזי של האתר באופן שונה. רעיון נוסף התמקד בפעילות חדשה שתתאים לילדים בני ארבע עד שבע, בליווי ההורים.

⁴ כאמור, המאמר נכתב לפני קיץ 2021.

איור 5. תערוכת "זיכרונות מן המושבה רחובות". פסל: אריה בן־דב, צילום: עדן דה קלו

איור 4. בית הנשיא חיים ויצמן שבמכון ויצמן. איור: טניה סלוצקי־גורנשטיין. מקור: רביד (2015), עמ' 143

ובתום כל משימה יהיו זכאים להעמיד מבנה, כרם או פרדס על גבי מפת ענק של המושבה. הם "יתהלכו" על גבי המפה ויגלו את הגרעין ההיסטורי של המושבה, וכיצד שינתה המושבה את פניה והפכה לעיר ואם בישראל. בתוך כך הם ייחשפו לדמויות, לסיפורים ולחיי החלוצים והחלוצות.

"המושבה הקטנה – גן הפסלים"

אתר הפרדסנות הוא בעל אוריינטציה קהילתית, ודוגל בעשייה למען הקהילה שבקרבה הוא שוכן (רפפורט ורייש, 2017), ולכן שיתופי הפעולה הנוצרים עם תושבי רחובות ומקדמים עקרונות חינוכיים ותרבותיים הם יקרי ערך. במסגרת זו נוצר קשר עם הפסל המקומי אריה בן־דב, אשר

איור 6. מבט על השוק בתערוכת "זיכרונות מן המושבה רחובות". פסל: אריה בן־דב. צילום: גל רוחין

איור 7. זמן קורונה: מסגרת אלטרנטיבית לילדי רחובות בעת שמערכת החינוך לגיל הרך הייתה עדיין סגורה. צילום: עמליה זאביקובו

ומשותף לכלל הצוות. בתקופה זו אנו פועלים על פי עקרונות המודל, ושואפים לייצר סיפור שלם למבקר, תכנים חדשים מתוך המציאות המשתנה ולמידה מתמדת. בקיץ הקודם (יוני-אוגוסט) הצענו מגוון פעילויות חדשות המותאמות למשפחות, ובהן הצגות, חצר בריחה וסיורי עשיות. מספר הביקורים עלה מאוד, ואת האתר פקדו כאלף מבקרים. ההתמודדות באתר הפרדסנות וההישענות על המודל האג'ילי מחדדות שתי דרכי פעולה חדשות ורצויות:

ערוץ דיגיטלי

תחום הדיגיטל מקיים את עקרון ההמשכיות במודל האג'ילי. הוא מאפשר הפקה של חומרים בעלות נמוכה, ושומר על קשר ורלוונטיות. הערוץ הדיגיטלי הפך לגורם חשוב מאוד בתקופה שבה הוגבלה התנועה במרחב, והיה הדרך היחידה לשמירה על קשר בין אתרים לבין מבקרים ותיקים ופוטנציאליים. עם זאת, עדיין יש מקום רב לסיפור התצוגה הדיגיטלית בדף הפייסבוק ובאינסטגרם. יצירה של דפי עבודה, משחקים דיגיטליים, סיורים וירטואליים, פרסום תמונות, קטעי מידע וסרטונים קצרים - כל אלה היו כוח מניע שהשאיר אתרים רלוונטיים ומחוץ לתנומת הקורונה הארוכה. עלינו להעמיק בתחום זה, להשתלם בו ולהפוך את העיסוק בו ליום-יומי.

במשך שנים פיסל רגעים וזיכרונות מן המושבה רחובות. כרמית רפפורט, מנהלת האתר, קידמה שיתוף פעולה להצגת הפסלים במקום. המבקרים יגיעו למושבה שקפאה בזמן, ויהיה עליהם לחשוף את סודות המושבה דרך משחקים דיגיטליים וחדות. תוכנית זו מתאימה לגיל הרך בתיווך מבוגר, ומזמנת הצצה אל מקצועות של פעם ואל הווי המושבה.

< סיכום

תקופת הקורונה חשפה את נקודות החולשה, אילצה אותנו לחשוב מחוץ לקופסה ולהסתגל בזריזות למציאות משתנה. המודל האג'ילי נמצא רלוונטי מאוד לתקופה זו בכלל, ולאתר הפרדסנות על שם מינקוב בפרט. במאמר זה הצגנו את המודל האג'ילי והדגמנו כיצד אפשר ליישמו באמצעות בחינת העשייה באתר. בשלב זה לא ברור מתי יסתיים המשבר אך אין ספק שהשלכותיו יהדהדו עוד זמן רב. עלינו להבין כי שיתופי פעולה ויצירת תכנים חדשים מאפשרים לאתר להישאר רלוונטי לאורך זמן, ורלוונטיות פירושה קהל מבקר.

המודל האג'ילי הוצג לצוות האתר במסגרת השתלמות של מחלקת חינוך בשיתוף עם משרד התיירות. הוא נלמד לעומק ובא לידי ביטוי באופן החשיבה, התכנון וההוצאה לפועל. אלה מתנהלים באופן דמוקרטי

איור 8. הפעלת קייטנה באתר הפרדסנות בחופש הגדול. צילום: עמליה זאביקובו

◀ על המחברת:

עמליה זאביקובו | pardes1@shimur.org.il

עמליה זאביקובו היא מנהלת תחום ההדרכה באתר הפרדסנות. היא בעלת תואר שני בחינוך מיוחד מאוניברסיטת תל-אביב, ותעודת הוראה לגיל הרך. ב-15 השנים האחרונות עוסקת בתחום ההדרכה במוזיאונים היסטוריים המוקדשים להיבטים שונים של הסיפור הציוני. אחראית לפיתוח התכנים ולליווי פרויקטים חברתיים באתר הפרדסנות על שם מינקוב.

מה הסיפור שלכם?

כיום העניין נוצר, נעשה ומדובר ברשתות החברתיות. אנשים רוצים להיראות במקומות שיש סביבם עניין, ולהיות חלק מקבוצת משפיעני רשת. מיתוג נכון של האתר יגרום לאנשים לרצות להשתתף, לפרסם ולהתפרסם תחת שם האתר. פיתוח של התחום הזה באתר משמר לא רק את קהל היעד שכבר ביקר במקום, אלא גם מוביל אל קהל חדש. אנשים רוצים להיות חלק מסיפור. יש לבחון כל תוצר הדרכה חדש כחלק מסיפור מסגרת שהמבקרים שותפים בו.

מקורות

- בנק ישראל (2020). דוח בנק ישראל לשנת 2020: ענפים שפעילותם נפגעה קשות ממגפת הקורונה. <https://did.li/FVvKY>.
- בצלאל, א' (2013). אתרי מורשת יישוביים: אתגר חינוכי. אתרים – המגזין, 3, 117.
- גולדברג, א' (2020). לעשות סדר במציאות משובשת: על תכנון והערכה בקידום מדיניות. שתיל.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020). ירחון שחר ותעסוקה. משרות שכיר ושכר חודשי ממוצע למשרת שכיר במחירים שוטפים לפי ענף כלכלי מפורט. לוח 1.19. <https://did.li/oKSfT>
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020). תירות ושירותי הארחה. השנתון הסטטיסטי לשנת 2020 (עמ' 337–353).
- מדינת ישראל (2016, מרץ). מדדי איכות חיים, קיימות וחוסן לאומי 2015. <https://did.li/zcwIC>.
- פישר, י' (2021, 10 במרץ). אני גם ברמן, גם מלצר וגם מנקה שולחנות. אנחנו מגדלים דור שלא יוצא לעבוד. אתר דהימרקר <https://did.li/QnYYH>
- רביד, ברוך (2015). מאה בתים ברחובות: אדריכלות בימי המושבה 1890–1950. עיריית רחובות.
- רפפורט, כ' ורייש, ק' (2011). לשמר ולחנך: קורותיו של פרדס מינקוב. אתרים – המגזין, 1, 20–27.
- Hoda, R., Noble, J., & Marshall, S. (2011). Supporting self-organizing Agile teams: What's senior management got to do with it? In A. Sillitti, O. Hazzan, E. Bache, & X. Albaladejo (Eds.), *Agile processes in software engineering and extreme programming*. XP 2011, 77 (pp. 73–87). Springer. 10.1007/978-3-642-20677-1_6
- Huque, D. (n.d). Agile Strategy Management – Part I: Why "Strategile" is the new Strategy Management! Deloitte. <https://did.li/2PB5q>
- Janssen, M., & van der Voort, H. (2020). Agile and adaptive governance in crisis response: Lessons from the COVID-19 pandemic. *International Journal of Information Management*, 55, 102180.
- Scambler, G. (2020). Covid-19 as a "breaching experiment": Exposing the fractured society. *Health Sociology Review*, 29(2), 140–148

שימור בתקופות משבר: יתרונות

לתקופת הקורונה נמנו אין־ספור חסרונות. אלא שלזמן שהתכנה, למרחק ששינה את משמעותו, היו גם יתרונות, ואלה תרמו למימוש רעיונות יצירתיים. בתקופה זו השתנה מעמדם של אתרי המורשת, והביקור בהם, וכמוהו הסיור בהם – זכו להתייחסות חדשה. בהתייחסות זו בלטו הירידה בחשש באשר ליכולת הנשיאה של אתר; ההידלדלות במספר המבקרים באתרים – שאפשרה לקדם את שיקומם; חיסכון בהוצאות הדרכה ותחזוקה; פנייה של רבים להכיר את סביבתם הקרובה ואת נכסי מורשתה הודות להגבלת היציאה למרחק של 500 מטרים או קילומטר בעיתות סגרים, ובעיקר – הנגישות הווירטואלית, שהייתה לחלק בלתי נפרד מחיינו.

סיורים וירטואליים בנווה צדק

תומר שלוש

< תקציר

תקופת הקורונה הוציאה את עולם הסיורים המודרכים להפסקה כפויה, אבל בד בבד נתנה דחיפה ליצירתיות ולחיפוש אחר פתרונות לסיורים המתבססים על הטכנולוגיה של המאה ה־21. מטרת סקירה זו היא להציג את המסע שעברתי כמדריך סיורים מהרגע שבו החלטתי לשעתק את עצמי למרחב הווירטואלי ולעצב סיורים שאינם תלויים בנוכחות הפיזית שלי במרחב המתוויר. הסקירה תתמקד בשכונת נווה צדק, ובתהליך שעברתי בעיצובו של סיור וירטואלי המתבסס על ניסיוני כמדריך סיורים. הסיור הווירטואלי נוצר אומנם בתקופת הקורונה, אבל הוא תואם גם מצבי משבר אחרים שבהם אנחנו, גם המדריכים וגם הציבור המסייר, נמנעים מלצאת לשטח, ולא רק מצבי משבר. סיור וירטואלי יכול להיכלל בארגז הכלים המוצע למדריכים ולמסיירים במצבים נוספים שבהם אי אפשר לבקר באתר טבע או בנכס מורשת תרבות.

< הקדמה

סיורים וירטואליים מתבצעים כיום בשלוש שיטות: האחת – סיורי 360°, המציגים תמונות פנורמיות של האתר המיועד ל"ביקור", ומאפשרים ל"מסיירים" להעביר את מבטם מפריט לפריט כאילו נכחו במקום. בשיטה זו המשתתף יכול לשוטט במבטו בין נקודה לנקודה, לקרוא הסבר על כל פריט, וכך לזכות במידע רחב על האתר כולו; השנייה – סיורי זום, שהם אינטראקטיביים יותר, בזכות הדו־שיח המתאפשר בין המדריך למשתתפים. חסרונו של שתי שיטות אלה הוא שאינן מצליחות לייצר חוויה שתדמה לזו הנוצרת בעת הימצאות פיזית במקום; האפשרות השלישית – סיורי וידאו לייב און לוקיישן (Video live on location), הם הדבר הקרוב ביותר לסיור מודרך המתקיים בעולם האמיתי, ולכן מייצרים חוויית ביקור. ההתנסות שלי בסיורים וירטואליים התרחשה בתקופת הקורונה בשכונת נווה צדק, שבה אני מדריך מאז שנת 2008. בחירתי במקצוע ההדרכה ובשכונה זו מתבססים על הקשר המשפחתי שלי לשכונה. אני בן למשפחת שלוש, אחת המשפחות המייסדות של נווה צדק. במהלך השנים התמחיתי בסיורים מודרכים לקהל ישראלי, ובמיוחד בסיורי משפחות. ייחודם של סיורים אלה הוא בכך שלא פעם משתתפים בהם שלושה דורות – הסבים והסבתות, ההורים והילדים או הנכדים, והמדריך נדרש להעביר את הסיפורים ההיסטוריים בצורה ידידותית ונגישה, כך שיתאימו לקבוצות הגיל השונות ולקרבה המשפחתית ביניהן.

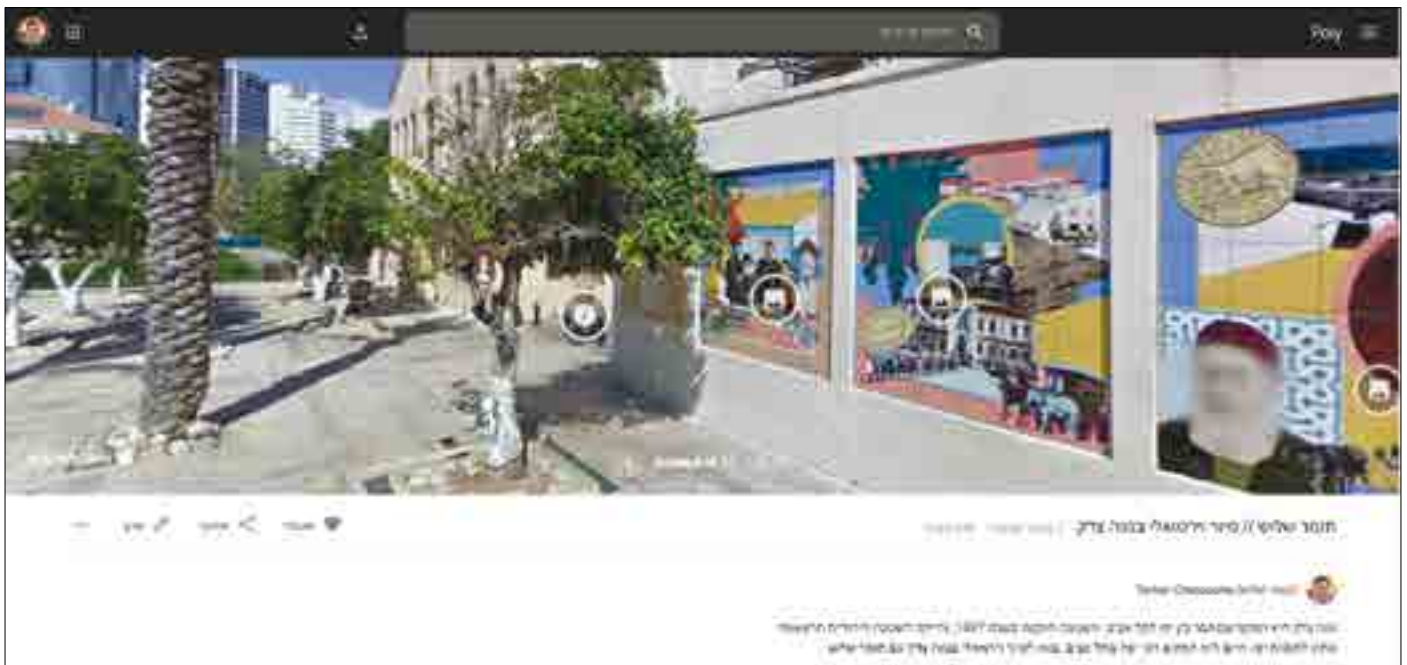
< שכונת נווה צדק, סיפורה ואפשרויות הסיור בה

שכונת נווה צדק קמה בשנת 1887 והייתה בראשיתה חלק מיפו. עם השנים היא הפכה משכונת מצוקה שבתייה מיועדים להריסה לשכונת מגורים יוקרתית שבה אתרים היסטוריים רבים, אתרים שהם ציון דרך בתהליך היציאה מחומות יפו בסוף המאה ה־19 וייסודה של תל־אביב. עם אלה נמנים בתי הספר הראשונים של נווה צדק, שכיום הם חלק

מילות מפתח:

סיורים וירטואליים, מדריכי סיורים, סיורים מודרכים, נווה צדק

איור 1. ממשק נוח לשימוש המאפשר לעבור מתחנה לתחנה, ללחוץ על נקודת עניין ולחשוף הסבר טקסטואלי ותמונות היסטוריות

גם אפשר לשמוע שירה בוקעת מחלונות בית הכנסת ברחוב שלוש. ואם אין די בכל הסיפורים הללו כדי להרשים, הילדים ודאי שמחים לביקור בגלידרייה בשעת ההפסקה. אין ספק שההיצאות במקום עצמו והחוויה הרב־חושית הן קריטיות להנאה מהסיוור בנווה צדק. אם כך, איך יוצרים את חוויית המקום בלי להימצא במקום?

< סיורים וירטואליים: הפתרון

קרוב משפחה שראה את מצוקתי ייעץ לי לבדוק את האפשרות של סיורים וירטואליים, כלומר להדריך בנווה צדק דרך המחשב והאינטרנט. בתחילה חשבתי שהוא מתלוץץ. אחר כך תהיתי ביני לבין עצמי אם זה בכלל אפשרי. ואם כן, האם זה כדאי?

בעודנו נאלצים להסתגר בבתיים בהתאם להנחיות של משרד הבריאות, משכנו את עיניי כתבות שהציעו דרכים שונות להעביר את הזמן בבית. בחלק מההצעות הועלתה האפשרות של סיור וירטואלי. בדיקה במנוע זיהוי הטרנדים של גוגל אישרה שאכן יש עלייה במספר החיפושים של המונח Virtual Tours. למרות חוסר הוודאות ניגשתי לבדוק מה אני יכול לעשות כדי להיהפך למדריך סיורים במרחב וירטואלי.

התחנה הראשונה שלי הייתה הכלי האינטרנטי Tour Creator, אשר פותח על ידי יחידת המציאות המדומה של Google. הכלי מאפשר למשתמש למצוא תמונות פנורמיות של מקומות רבים בעולם, ובמיוחד תמונות של רחובות בערים. גם בערי ישראל שייטו מכוניות מיוחדות של חברת גוגל ועליהן ציוד צילום מתקדם, וכך עמדו לרשותי תמונות פנורמיות של כל האתרים בנווה צדק שרציתי להציג. בדומה למסלול הסיור שאני עורך בשכונה יצרתי רצף של תמונות פנורמיות, ועל כל

מרכז סוזן דלל למחול ולתיאטרון; בית אהרן שלוש ובית שמעון רוקח - שניהם ממייסדי השכונה; בית אבולעפיה, שבו התגורר הסופר ש"י עגנון כשעדיין היה בתחילת דרכו הספרותית; "בית הסופרים", שבו גרו יוסף חיים ברנר, דבורה בארון ויוסף אהרונביץ, וכיום שוכן בו מוזיאון נחום גוטמן לאומנות; תוואי מסילת הרכבת מיפו לירושלים, שהפך באחרונה ל"פארק המסילה" והוא מקום בילוי לצעירים ולמשפחות, ועוד. בתקופות שגרה אפשר לראות כמעט בכל שעה ביום קבוצות שונות של מטיילים הזוכות לסיור מודרך באתרי השכונה.

< סיורים בעידן קורונה: הדילמה

גנפת הקורונה העולמית שיבשה את תחומי העיסוק של רבים. אנשי תרבות לא יכלו להופיע באולמות, מסעדים נאלצו להסתפק במשלוחים ועוד. באלה נכללו מדריכי סיורים, שלא יכלו לסייר ולהדריך באתרים עצמם. למצב זה נקלעתי גם אני במרץ 2020, עם תחילתו של הסגר הראשון במדינת ישראל. היה לי ברור שעליי לשנות את אופיים של סיורי. עם זאת לא רציתי לוותר על חוויית הביקור, שלהבדיל מהרצאה או מצגת, מתבססת על נוכחותם של הקהל ושל המדריך המספר במקום. אם הקהל לא יכול להיות נוכח, לפחות חלקו של המדריך בהעברת החוויה לא ייפגע. כך למשל, קל יותר להמחיש את סיפור ההתאהבות של ש"י עגנון באחת מנכודותיו של אהרן שלוש כשמביטים על המרפסת שבה ישב וכתב סיפורים, ורואים כי היא צופה היישר אל חצר בית שלוש. כך גם אפשר להתחבר ביתר קלות לתקופה ההיסטורית שבה האירוע התרחש כשהמדריך־המספר נוגע באבן כורכר בכניסה לאחד מבתי השכונה, ומסביר על החומר שממנו סותתו אבני הבניין לבתי נווה צדק. מעת לעת

איור 2. אני מדריך סיור זום בנווה צדק. הרקע הווירטואלי נועד לחקות את הימצאותי בשכונה

דבר נוסף שעשיתי בסיורי הזום שלי היה חידון. באמצעות תכונה מובנית של אפליקציית זום יצרתי סקר (Poll) בן עשר שאלות אמריקאיות, שעליהן ענו המשתתפים בבחירת התשובה הנכונה על גבי המסכים שלהם. לאחר כל שאלה הצגתי את התפלגות התשובות, והוספתי מידע על מה שכבר סופר בסיוור. כך למשל, שאלתי בחידון מה יהיה שמה של תחנת הרכבת התת־קרקעית ההולכת ונבנית ליד נווה צדק (התשובה היא תחנת אליפלט). השאלה פתחה עבורי את האפשרות לספר על סלילת הקו האדום של הרכבת התחתית בכלל, ועל הקטע המיועד לעבור בשולי השכונה בכפרט.

החידון הוצג בסוף הסיור הווירטואלי, אבל כדי לשמור על אינטראקטיביות למדתי להיעזר בצ'אט ולענות על שאלות במהלך הסיור עצמו. בסיוורים וירטואליים של מאות משתתפים (והיו כאלה) נהגתי לברור מכלל השאלות את אלה שיכולות לעניין קהל רחב. התנהלות זו הפכה את הסיור הווירטואלי לחוויה דומה יותר לזו שמתקיימת בסיוור מודרך. בין סגר לסגר חזרתי להדריך גם סיוורים בשטח, בעיקר למשפחות ישראליות, וגם חיפשתי דרך חדשה נוספת לפיתוח סיור וירטואלי. זו הייתה **התחנה השלישית שלי**: "סיורי וידאו לייב און לוקיישן". בסיוור וירטואלי שכזה אני נמצא בשטח, חמוש בציוד מתאים לצילום ולשידור, בעוד המשתתפים נמצאים בבית מול מסך המחשב.

בדקתי כמה חברות שהציעו למדריכי סיוורים פלטפורמה מתאימה לסיורי וידאו לייב און לוקיישן. מהן בחרתי בסטארטאפ לונדוני בשם Heygo.com (בתחילת הדרך הוא נקרא Virtual Trips). החברה בחרה בעיר תל־אביב-יפו (לצד ערים גדולות כמו פריז, לונדון ורומא) להשתתף בניסוי, ושלחה לי Gimbal - מכשיר המייצב את הסמארטפון בזמן ההליכה, כך שאפשר לצלם ולשדר בווידאו בלי שהצופים והצופות יסבלו ממחלת ים.

כבר לסיור הווירטואלי הראשון הצטרפו עשרות משתתפות ומשתתפים, בעיקר מבריטניה ומארצות הברית. נכון לחודש מאי 2021, אחרי מעט יותר משנה של פעילות, צמחה Heygo לעשרות אלפי משתמשים מדי חודש. ייחודה של התוכנית אינו רק בהיקפה, אלא גם

תמונה יכולתי להוסיף טקסט ותמונות היסטוריות. כך יצרתי סיור וירטואלי בנווה צדק שאפשר היה לגשת אליו בקלות באמצעות קישור, והמשתמשים יכלו לראות את האתרים ואפילו לסובב את התמונה ב-360°, כאילו הם עומדים במקום ומפנים את מבטם לכיוון השונות של האתר. סיוורים וירטואליים מסוג זה, שאפשר לכתותם סיורי 360°, זמינים באתרי אינטרנט של מוזיאונים ואתרי מורשת. באתרים אלה הם נתפסים כמשחק מחשב ולא דווקא כסיוור, משום שלרוב אין בהם מדריך המסביר על המקום, והמשתמש יכול "לשוטט" בעצמו במרחב.

ההנחה היא שהחוויה הווירטואלית נופלת בערכה מהחוויה בעולם האמיתי, אבל היא מאפשרת למי שאינו יכול להגיע אל המוזיאון לראות ולהכיר אותו בכל זאת. בתקופת הסגר הראשון שהוטל על מדינת ישראל השתמשו כמה מאות אנשים בסיוור 360° שיצרתי בנווה צדק. הבנתי שהסיוור אכן מספק מידה מסוימת של חוויה, אבל המשק האינטרנטי אינו משתווה לריגוש של הנוכחות במקום עצמו. ואכן, באמצע שנת 2021 מסרה חברת גוגל על סגירתו של הכלי Tour Creator, כך שייתכן שגם מפתחיו הגיעו למסקנה שהוא אינו מלהיב דיו.

האתגר שלי היה לא רק ליצור תוכן איכותי שאנשים ירצו לצרוך. היה עליי למצוא דרך שבה אוכל ליצור חוויה שהיא לא רק מרגשת, אלא גם כלכלית, כזו שירצו לשלם לי עבורה. בתקופה שבה מיליארדי אנשים הסתגרו בבתים לתקופת זמן בלתי ידועה, הקשר האודיו־ויזואלי עם קרובים וחברים זרם כולו לאפליקציית שיחות הווידאו Zoom. מקומות עבודה עברו לזום, בתי ספר עברו לזום, ואפילו קורסים ביחידות צבאיות עברו לזום. נותני שירותים דוגמת מדריכי כושר ומורים פרטיים עברו גם הם לאמן וללמד באמצעות הזום, בישראל ובחו"ל. האם גם מדריכי סיוורים יכולים לעשות את המעבר? החלטתי לנסות.

התחלתי להתנסות באפליקציית זום, והבנתי שבאמצעותה אני יכול להתקרב קצת יותר לחוויה של סיור מודרך בעולם האמיתי. זו הייתה **התחנה השנייה שלי**. דרך הרשתות החברתיות הזמנתי חברות וחברים להצטרף אליי לסיור וירטואלי בנווה צדק ולשלם עבורו כראות עיניהם. בעקבות ההצלחה הראשונית פנו אליי כמה גופים שהתעניינו בסיוורים וירטואליים. אחד מהם היה עמותת "שכולו טוב", הפועלת למען אנשים עם צרכים מיוחדים. גוף נוסף שפנה אליי היה Baltimore Zionist District - ארגון יהודי־אמריקאי בעיר בולטימור, מרילנד. המשותף לשני הלקוחות הללו הוא שהקהל שלהם מורכב מאנשים שגם בזמנים אחרים לא היו יכולים להגיע לנווה צדק - מחמת מוגבלות או מחמת המרחק הגיאוגרפי. עבורם, המעבר "הכפוי" שלי לסיוורים וירטואליים היה הזדמנות כזו לחוות משהו שקרוב לדבר האמיתי.

עם הזמן הבנתי טוב יותר מה עובד בסיוורים הווירטואליים מסוג זה - נקרא להם "סיורי זום" - ומה לא. בסיוורים מסוג זה אני לא נמצא בשטח אלא מול המחשב במשרד, אבל באמצעות שינוי ברקע הווירטואלי שלי, בתאורה ובהצללה, נראה כאילו אני נמצא במקום עצמו. כמוכן, הסברתי למשתתפים ולמשתתפות בסיוור הווירטואלי שמדובר בטריק טכנולוגי, ולכולם היה ברור שאיני נמצא בשכונה עצמה. אבל החוויה הייתה קרובה יותר לזו שבסיוור אמיתי, שבו רואים את המדריך על רקע האתר שהוא מספר עליי.

איור 4. סיור וידאו לייב און לוקיישן מנקודת המבט של המשתתפים: אפשרות לראות את מה שהמדריך מציג, ולקיים אינטראקציה באמצעות צ'אט

לעולם האמיתי נוצרת הודות לחוויה ה"חיה", שבה המדריך והמשתתפים נמצאים באינטראקציה. הבנה זו קידמה את החלטתי להתמיד בשיטה זו ולשכללה. לא זו בלבד, אלא שהצלחתה בתקופת המשבר היה בה כדי להעיד על האפשרויות לקדם סוג זה של סיור גם בעתיד, גם בזמנים שאין בהם משברים המונעים את קיומם של סיורים פיזיים.

איני יחיד בהכרה זו. חברות בין-לאומיות דוגמת Amazon ו-Airbnb פיתחו פלטפורמות לסיורים וירטואליים מסוג זה. אבל לי עצמי ברור יותר ויותר שסוג זה של סיור יכול לשמש גם אמצעי להוראה בבתי ספר ולמסעות שורשים. אפשר להתאימו לאוכלוסיות המתקשות לסייר ברגל, הוא אינו מוגבל למספר המסיירים, ואינו תלוי בשעון ובעונות השנה. הוא יכול לבודד נושא מתוך כלל הנושאים וההיבטים שהסיור מציג, להבליטו, להדגישו ולהרחיב בו. אני צופה שבעתיד נראה שימושים מעניינים בסיורי וידאו לייב און לוקיישן. כך למשל, מורים לגיאוגרפיה יוכלו לקחת את תלמידיהם לסיור וירטואלי ליד הר געש פעיל באיסלנד בסיועו של מדריך מקומי; משפחה ממוצא פרסי תוכל לייצר סיור שורשים וירטואלי בעיר שיראז, כור מחצבתה, ולחזות בבתייה ההיסטוריים. רק עתה, לאחר ההתנסות שלי בתקופה הממושכת של מגפת הקורונה, אני וגם רבים אחרים מתחילים להבין את מגוון השימושים של הסיורים הווירטואליים.

< על המחבר:

תומר שלוש | tomerchelouche@gmail.com

תומר שלוש מדריך סיורים בתל-אביב מאז שנת 2008. תומר מדריך בעיקר משפחות ישראליות בשכונת נווה צדק – השכונה היהודית הראשונה שנבנתה מחוץ לחומות יפו, ושמשפחתו השתתפה בייסודה בשנת 1887. בתקופת הקורונה לקח על עצמו אתגר – להמציא מחדש את עולם הסיורים המודרכים. הוא בן 34, מתגורר בתל-אביב עם זוגתו ושני בניהם, בעל תואר שני במדע המדינה מאוניברסיטת תל-אביב.

איור 3. סיור וידאו לייב און לוקיישן מנקודת המבט של המדריך: טלפון חכם מיוצב במתקן ייעודי ומשדר את מה שהמדריך מציג

במאפייניה הכלכליים. המדריכים המעבירים סיורים וירטואליים דרך Heygo מקבלים טיפ מהמשתתפות ומהמשתתפים, ושיעור מסוים מהטיפ מועבר לחברה.

איך נראה סיור וירטואלי דרך Heygo מהצד שלי? כשהסמארטפון מיוצב באמצעות הגימבל אני רואה באפליקציה את מה שאני מצלם, ובד בבד מתקיים צ'אט של המשתתפות והמשתתפים בסיור. אני לא רואה ולא שומע אותם, אבל הם שומעים ורואים אותי. אני מקבל הודעה בצ'אט בכל פעם שאחד המשתתפים משאיר לי טיפ.

בד בבד עם הפעילות שלי דרך Heygo, התחלתי להעביר סיורי וידאו לייב און לוקיישן גם בעצמי, באמצעות אפליקציית זום. כך למעשה, אין זה משנה באיזו אפליקציה משתמשים כדי להעביר סיור וירטואלי מסוג זה. החשיבות היא בשימוש הנוח וביצירת חוויה קרובה ככל האפשר לסיור החי.

< סיכום: הסיור הווירטואלי בעידן של פוסט-קורונה

בתקופת הקורונה רווח הביטוי "להפוך את הלימון ללימונדה". החשיבה "מחוץ לקופסה" ויצירתן של שלוש תחנות וירטואליות - סיורי 360°, סיורי זום וסיורי וידאו לייב און לוקיישן - מייצגות ביטוי זה. שלוש התחנות תואמות את האפשרויות שהיו לי כמי שהורגל לסייר בשטח ולהדריך תוך כדי הליכה, קרבה והפניית מבט באתרים המתוירים, ולשלושתן מאפיינים דומים: כותרת אחת - סיורים וירטואליים; הן מתבססות זו על זו; הן מייצגות התפתחות מהקל אל הכבד; ושלושתן מקורן בצורך לחפש תחליפים לחוויה שיצר הסיור המציאותי באתרי מורשת, ובמקרה שלי - באתרים היסטוריים. התיאור של שלוש התחנות הווירטואליות בסיורי בנווה צדק והניסיון שרכשתי מציגים את התהליך שעברתי.

התחנה הראשונה - סיורי 360° - הבהירה לי כמדריך שיש אומנם עניין במידע, וקיימת יכולת טכנולוגית ליצור תחליף לסיור ממשי שאי אפשר לקיימו, אך חסרונה של החוויה החיה פוגע בפתרון זה. התחנה השנייה - סיורי זום - הבהירה לי שסיורים וירטואליים הם תוכן שאנשים יהיו מוכנים לשלם בעדו. בתחנה השלישית - סיורי לייב וידאו און לוקיישן - הבנתי כי היא הקרובה ביותר לסיור המודרך בעולם האמיתי. הקרבה

שימור, פיתוח, סביבה וקיימות: קונפליקט או סינרגיה?

תהליך שימורו של נכס היסטורי מלווה ברבים מהמקרים בשיח המתמקד בתהייה - עד כמה השימור הוא מכשול לפיתוח. לכאורה, עומדים הערכים ההיסטוריים ותכתיבי השימור בדרכם של צורכי ההווה, של ניצול השטח ומיצוי מלא של הנכס לתפקודים עכשוויים. מאידך ניתן לטעון כי פעולת השימור היא "ירוקה" במהותה, כזו המונעת הרס, מתבססת על משאבים קיימים ואינה מוסיפה עליהם, כזו הנשמכת אך ורק על מידע היסטורי וכזו התואמת וגם צופה את שינויי האקלים, את מגמות לחצי האוכלוסייה ואת הפגיעה במגוון המינים והצמחייה.

שימור וקיימות: גגות ירוקים, גגות חיים

רות ליברטי-שלו | עירית עמית-כהן

< תקציר

הצופה בנכס מורשת תרבות מבחין קודם כול בחזותו. החוויה הוויזואלית שיוצרת חזית הנכס הפונה אל הרחוב מספקת את הצופה, והוא ממעט להרהר ברכיבים הסמויים מהעין כגון חומר וטכנולוגיה, תשתיות ומערכות. גגותיהם של נכסי מורשת, המכונים גם "החזית החמישית", נמנים עם הרכיבים הנעלמים מעיני הצופה. אף שהם חלק אינטגרלי מדופנו החיצונית של הנכס, הם לרוב נסתרים ובלתי נגישים, ובשל כך משמשים להצבת דודי שמש, מזגנים ותשתיות אחרות. כל זאת למרות הפוטנציאל העצום של הגגות כשטחים פתוחים וכחוליות להבנת הקשרו של הנכס במרחב ובזמן. סקירה זו מתמקדת בגגותיהם של שני מבנים: האחד - מבנה היסטורי לשימור שעבר הליך של הסבה לשימוש חדש כמבנה ציבורי, והאחר - מתחם מוזיאלי לטבע ולמדע ששוקם ו"אוגד" תחת גג ירוק אחד. בשני מבנים אלה מבטאים עיצובו והשמשתו של הגג את גישתם של המתכננים לסוגיות של שימור וקיימות; וכן לניצול ולמיצוי הפוטנציאל הטמון ב"חזית החמישית" למגוון תפקודים המייצגים תפיסות עכשוויות מקיימות.

< מבוא

החל מהמחצית השנייה של שנות השמונים, ובראשית שנות התשעים, הלכה וגברה ההתעניינות בנושא הסביבה, ובעקבותיה התגבשה קבוצה של אדריכלים בעלי תפיסות עולם "ירוקות". האדריכלות הירוקה שהם קידמו תאמה תנועות חברתיות וגישות סביבתיות, והחשיבה השימורית הייתה חלק מהן. מדובר היה באדריכלות הדוגלת במקורות אנרגיה בני-קיימא, בשימור משאבי טבע וסביבה, בהימנעות מבזבז ובשימוש חוזר בחומרי בניין, בניצול יעיל של מבנה ובחשיבה כיצד להתמודד עם הלחץ הגובר על הקרקע ועם החשש הגדל מפגיעה בשטחים פתוחים (Ragheb et al., 2016). האדריכלות הירוקה יושמה בעיקר במבני ציבור שנועדו למלא תפקיד חינוכי או תרבותי, והדיה לא פסחו על האדריכלים המשמרים ועל גישות עכשוויות לטיפול בנכסי מורשת תרבות היסטוריים. למגמת הקיימות היבטים רבים, ובולטים בהם אחדים: פיתוח קווים מנחים לשימור ירוק (Sustainable Restoration), כזה המתבסס על שימוש עכשווי בחומרי בנייה ובשיטות בנייה מסורתיות, וכשאלה אינם מתאפשרים - חיפוש מוצרים ושיטות שהשפעתם ארוכת הטווח לא תפגע בערכי הנכס ובסביבה (Balliana et al., 2016); שימוש חוזר בפריטים הפיזיים שהם חלק מהנכס הישן (Di Turo & Medeghini, 2021); איתור תפקוד שיבליט את הערכים התרבותיים של הנכס תוך התערבות מינימלית ברקמתו הפיזית הרגישה.

אשר לגגות, שהם נושא סקירה זו, לדיון בהם היבטים שונים. יש המתמקדים בטיפולוגיות המסורתיות של "גגות ירוקים", בעיקר בבנייה הוורנקולרית האופיינית למדינות הניחנות באקלים קר ורטוב, דוגמת מבני עץ בעלי גגות משופעים בסקנדינביה, בצפון אנגליה ובמזרח אירופה (Jim, 2017) (איור 1). אחרים דנים בתפקידים העכשוויים של הגג ובמאפייניו האדריכליים, ולפיהם גגותיהם של מבנים קיימים, "היסטוריים" או לא, הם יותר משטח שנועד לקרות חלל, להגן מפגעי טבע או לאפשר

מילות מפתח:

שימור ירוק, קיימות, הגג ופוטנציאל הפיתוח

איור 1. גג ירוק בבנייה מסורתית - הוף, איסלנד. צילום: אירה גולסטין, ויקימדיה

איור 2. המשתלה על הגג ברחוב סירקין 21, חיפה. צילום: רות ליברטי-שלו

< הגג הירוק ב"בית הגדול" בקיבוץ משמר העמק | רות ליברטי-שלו

בכרויקט השיקום של "הבית הגדול" שבקיבוץ משמר העמק, הצופה לעבר עמק יזרעאל (2016–2017), הטיפול בגג נגיש לציבור היה עבור המתכננות סוגיה מרכזית שחייבה פתרונות יצירתיים.

צפייה למרחקים. כל גג הוא בעל פוטנציאל כמרחב בעל מגוון תפקודים – למפגש, לפנאי וללימוד. בשנים האחרונות ניכרת התעוררות משמעותית במגמה זו גם בישראל, ועל גבי מבני מסחר וציבור מוקמים גגות ירוקים המנצלים את מרחב הגג לפיתוח של פעילות חקלאית, קהילתית, תיירותית, חינוכית ומסחרית. מאלה ראוי לציין את החלל הקהילתי "המרפסת", על גג בניין כלל בירושלים, שהקימה קהילת היוצרים הירושלמית "מוסללה"; את הגג של קניון דיזנגוף סנטר, שבו הוקם בשנים האחרונות "פארק הקיימות" - מרכז חינוכי לחקלאות עירונית; ואת הגג ברחוב סירקין 21 בהדר הכרמל בחיפה, שבו הוקמו משתלה ומרחב לסדנאות, להופעות ולתצפית (איור 2).

סקירה זו מתמקדת בשני גגות: האחד - גג "הבית הגדול", מבנה חינוך בקיבוץ משמר העמק, שלאחר שימור ושיקום הוסב לשימוש חדש התואם חשיבה סביבתית חברתית. האחר - מוזיאון המדע בסן פרנסיסקו, המנוצל כיום לשחזור הנוף שקדם להקמתו, לחינוך ולהיכרות עם מגוון המגמות האקולוגיות המאפיינות את המאה ה-21. בשני הגגות באה לידי ביטוי חפיפה בין תפיסת השימור לבין ראייה מקיימת של הנכס, ובשניהם השימור מסייע ומשלים את מימושו של מגמות עכשוויות בפיתוח מקיים, ובהענקת חיים חדשים למבנה היסטורי איכותי המשרת את דורות ההווה והעתיד גם יחד.

איור 4. שתילים בערוגה ההיקפית על גג הבית הגדול. מקור: ארכיון שומריה

איור 5. הערוגה בהיקף הגג לפני השיפוץ. צילום: רות ליברטי-שלו, ינואר 2003

המשמש גם כמרכז מבקרים, נפתח אל גג האגף הצפוני ועושה בו שימוש כמרפסת תצפית, כחלק אינטגרלי מחלליו הציבוריים של המבנה. הגג, ששטחו כ־230 מ"ר, שימש בעבר לשהייה של מרבית תלמידי המוסד החינוכי יחד - יותר ממאה תלמידים ומוריהם. לאור מצבו המצוין והחיבור החדש אל מרכז המבקרים נראה לנו כי לא תהיה כל בעיה להמשיך לנצל לשהייה של מבקרים, יחידים וקבוצות, במספרים דומים לעבר. אולם התברר שאין הדבר כך - בתהליך השיקום וההשמשה נדרשה התאמה של המבנה לתקנים עכשוויים, ובהם תקני ההעמסה.

איור 3. התעמלות על גג המוסד החינוכי משמר העמק, 1944. צילום: משה שוורץ. ספריית המדיה, אוניברסיטת חיפה

הבית הגדול הוא מבנה מודרניסטי איקוני שתכנן האדריכל יוסף נויפלד כמוסד החינוכי הראשון של ילדי "השומר הצעיר" (ליברטי-שלו, 2018; פלטק, 1989; Buras, 2000). הוא נבנה בשני שלבים, בין שנת 1933 לשנת 1937. המבנה ניחן בקומפוזיציה מודרניסטית איסימטרית, המורכבת משני אגפים דו־קומתיים משני עבריו של מגדל מדרגות מרכזי. האגף הצפוני מוסט מן הדרומי הצידה ולמטה, וכך משתלב בטופוגרפיה המשתפלת ויוצר רחבות כניסה לאורך המבנה. בזכות הצבה זו, וכחלק בלתי נפרד מהתפיסה האדריכלית המקורית של המבנה, שימש גגו של האגף הצפוני כמרפסת פעילה המשרתת את קומתו השנייה של האגף הדרומי, ומקושרת ישירות אל גרם המדרגות המרכזי (ליברטי-שלו, 2013). על הגג התקיימו מדי יום פעילויות, החל מהתעמלות הבוקר, שהפכה עם השנים לסממן זהות של תלמידי הבית (איור 3), עבור בשיעורים וכלה במפגשים ובטקסים.

לצד הדופן המזרחית והדופן הצפונית של הגג תכנן נויפלד ערוגת בטון, משולבת במעקה הממשיך את קיר הבניין, כמעין מסגרת היקפית למישור הגג המרוצף. במקור נשתלו בערוגה זו מטפסים שנועדו להשתרע על גבי מעקה הגג (איור 4), ובעשורים האחרונים לבלבו בתוכה בחורף נרקיסים וכלניות (איור 5), והשרו על הגג כולו תחושה של גינה מרחפת המתמזגת עם הנוף. פרט זה עמד לנגד עינינו, אדריכליות שימור המבנה, כשיניגשנו בשנת 2013 לתכנון המפורט של הבית הגדול ולהתמודדות עם אילוצי ההתאמה של המבנה לשימושו החדש (ספרייה, ארכיון ומשרדי הנהלת הקיבוץ) ולסטנדרטים של תקופתנו (ליברטי-שלו, 2018). למפלס העליון של המבנה נוסף במהלך השיפוץ חדר ישיבות חדש,

איור 7. הגג הירוק וחדר השיבות החדש. צילום: רות ליברטי-שלו, מאי 2018

◀ הגג החי במוזיאון לתולדות הטבע בסן פרנסיסקו | עירית עמית-כהן

בשנת 1989 הוחלט לחדש את מתחם המוזיאון לתולדות הטבע (Natural History Museum), שהוקם בליבו של שטח פתוח בפרברי סן פרנסיסקו. המתחם נבנה כחלק ממוסדות המחקר של האקדמיה למדעים בקליפורניה, שנוסדה בשנת 1853, ומשום כך האקדמיה היא שקבעה את יעדיה: להציג שני תחומי מדע - את האבולוציה וגם את השמירה על כדור הארץ, משאביו ותולדותיו. ואכן, לשני תחומי המדע הללו יש ביטוי בחללים ובתערוכות במוזיאון.

בדיון על אודות התחדשות המוזיאון הוחלט להמשיך ולהדגיש את שני התחומים שאפיינו אותו, אך לא להסתפק בהם, ולהוסיף תחום נוסף: ההצדקה לבחירת מיקומו של המוזיאון ואת הידיעה שלבחירה זו השלכות על סביבת המוזיאון, המתייחדת במגוון צמחייה וחי ובשרידים שהם עדות לתולדות ההתיישבות באזור. בסוף הדיון נפלה החלטה להפוך את גג המוזיאון, שכפי הפלנטריום היא חלק ממנו, ל"גג ירוק - גג חי". וכך תיאר את ההחלטה אדריכל המבנה, רנזו פיאנו (Piano), המשתיך לתנועת האדריכלים הירוקים: הגג, שמכסה את כל ארבעת חללי המוזיאון ושנועד להקנות לפרויקט מראה של כפר כוסה בצמחייה ונועד להתמזג עם נוף הפארק הסובב את מתחם המוזיאון כולו (תרגום ע"ע).

המבנה החדש הושלם בשנת 2008. הוא מתייחד בגג חי, מכוסה בקרקע ובצמחייה, המספק בידוד יעיל ועל ידי כך מפחית את הוצאות החימום והקירור בחללי המוזיאון. אור טבעי חודר לבניין ותורם לתערוכות ולתצוגותיו, ובאלה - לפלנטריום ולאקווריום, שהם האטרקציות המרכזיות באתר. תחנת מזג אוויר הממוקמת על הגג מעבירה מידע המסייע לאחראים למערכות מיזוג האוויר בבניין. הצמחייה שנבחרה לגג מושקית כולה במי גשמים, ותואמת את עונות השנה והאקלים המקומי. הצמחייה נשתלה על שבע "גבעות" מלאכותיות - לוחות סולריים, מרופדים במגשים נקבוביים ומתכלים, ובהם קרקע ששתולים בה סוגים שונים של צמחים - כולם מייצגים את סביבת המבנה. שורשי הצמחים וענפיהם יוצרים נוף יוצא דופן שמקננות בו ציפורים וחיים בו רמשים וזחלים (איור 8).

איור 6. הגג הירוק לאחר השיפוץ. צילום: אילי פרל, מאי 2018

כושר הנשיאה של הגג הוערך על ידי מהנדס הבניין אינג' רימון צדיק בכ־150 ק"ג למ"ר, נתון שחייב חיזוק של שורת העמודים בפנים המבנה, לצד הגבלה של מספר השוהים על הגג לחמישים איש. צפיפות גבוהה מזו הייתה מחייבת התערבות הנדסית שאימה על ערכי השימור של המבנה, ובשל כך החלטנו להימנע ממנה.

אך איך אפשר להבטיח כי על גבי גג מרוצף, נגיש וגדול, שנשקף ממנו נופו המרהיב של עמק יזרעאל, לא יתקבצו יותר מחמישים איש? התחבטנו עם המהנדס בסוגיה זו, ולאחר בחינה של חלופות אחדות עלה הרעיון להקטין את שטחו השימושי של הגג, דהיינו השטח שעליו אפשר לעמוד בזמן נתון. כך התגבש פתרון בדמות "שדות" של צמחייה שימנעו מבני אדם את הגישה לחלק משטחי הגג.

בזכות היכרותנו עם ערכיו התרבותיים והאקולוגיים של הבניין ההיסטורי, ועם כוונת האדריכל המקורי לאתגר את ההפרדה הקשיחה בין "פנים" ל"חוץ", שמנו לעצמנו למטרה לשמור על איכותיו של הגג כמרחב המתווך בין הבניין לפתוח, בין המבנה לצמחייה, ללא מעקות וגדרות. כל היעדים הללו הושגו באמצעות התקנה של "שדות" של גג ירוק על הגג (איורים 6, 7). כל "שדה" הוא מלבן בגודל כ־20 מ"ר (4x5 מטרים), ששתולים בו צמחי בר מקומיים באדמת פרמליט על גבי שכבות חלחול. כל מלבן מוקף ספסל ישיבה מבטון המשולב בלוחות במבוק ממוחזר. שטחי הגג הירוק מחלחלים, וכך מאפשרים לשיפועי הגג המקוריים לפעול כפי שתוכננו. אומנם הגגות הירוקים מוסיפים למבנה ההיסטורי אלמנט עיצובי חדש, אך כזה המשתלב היטב ברוח התכנון המקורי, מתחשב במאפייני האקלים של עמק יזרעאל, ועושה שימוש בגישות ובטכנולוגיות מקיימות עכשוויות.

איור 8. כיפת הפלנטריום – הגג הירוק במוזיאון לתולדות הטבע, סן פרנסיסקו. צילום: עיריית עמית'כהן, אפריל 2021

19. התיישבויות האדם התאימו את עצמן לשינויים אקלימיים וסביבתיים, לרבות אלה הנובעים מאסונות. עם זאת, עוצמתם ומהירותם של השינויים בימינו מאתגרים את הסביבות האורבניות המורכבות שלנו. דאגה לסביבה, ובמיוחד לצריכת מים ואנרגיה, קוראת לתפיסות ולמודלים חדשים לחיים אורבניים, בהתבסס על מדיניות רגישה מבחינה אקולוגית ושימוש בשיטות שמטרתן לחזק את הקיימות ולשפר את איכות החיים האורבניים. על רבות מיוזמות אלה לשלב את משאבי מורשת הטבע ומורשת התרבות בפיתוח בריקיימא.¹

גגות ירוקים מייצגים דרך אחת לקידומו של שימור בריקיימא. ואכן, בשנים האחרונות תופעת הגגות הירוקים כחלק מתפיסת הקיימות מתרחבת בעולם וגם בישראל. למרות הנוכחות הרחבה במרחב, המחקר על אודותיה מועט. כדי לעודד דיון ומחקר בתמורות שחלו בתפיסת מורשת התרבות, ובאלה בגגות ירוקים, בחרנו להתמקד בשני גגות. הגג האחד, בישראל - זהו גג של נכס היסטורי שתהליך שיקומו לווה בחשיבה המשלבת בין שימור, פיתוח, סביבה וקיימות: ניצול הגג לשימוש "רוק" הממנף את מאפייניו וערכיו ההיסטוריים של הנכס הבנוי ליצירה של מרחב חדש־ישן, בין הבנוי לפתוח. הגג האחר מייצג את התופעה בעולם, והוא נועד לקרות חללים של מוזיאון טבע, לייצג את ההקשר הנופי ההיסטורי של המבנה, ולבטא גישות הקוראות לשמר את הנופים ואת משאבי הטבע, להכיר אורחות חיי עבר ותרבויות הווה שנקטו וגם נוקטות כיום גישות מקיימות. שני המקרים הללו מחדדים את השינוי שחל בתפיסת השימור, ואולי גם מנבאים את המגמות שיחולו בתחום זה בעתיד.

התצוגות על הגג מעבירות מידע היסטורי מגוון, והן מאורגנות ככיתת לימוד אקולוגית. המידע תואם למידה בקבוצות של תלמידים בני גילים שונים, לחוקרים, למשפחות וליחידים המבקרים במוזיאון. התצוגות מורכבות משלטים רבים ובהם מידע על סיפור הקמתו של הגג ויעדיו, תיאור של הנוף, תולדותיו והתפתחותו, וגם מידע כללי על גגות ירוקים, תולדותיהם והתפתחותם במקומות שונים בעולם (איור 9).

סיכום <

מורשת התרבות, נכסיה וערכיה, הגדרותיה והגישות לשימורה - כל אלה השתנו במהלך השנים. לאפיון של מורשת התרבות ולעשייה השימורית הצטרף משנות השמונים של המאה ה-20 נושא הקיימות, שביטא את אחריות המשמרים לדאוג גם לדורות הבאים כך שיוכלו להוסיף ליהנות מהנכסים ומערכיהם. הרחבה זו קידמה דיון מעמיק בקשרים בין נכס תרבות למרחב, במשמעות שמקנה השימור לסביבתו, ובידיעה שקיים דמיון בערכים החברתיים והתרבותיים שמבטאים נכסים ונופים. נושא זה לווה בשנת 2005 בפרסום הצהרת שיאן, שדנה בשימור בריקיימא (Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage) (Structures, Sites and Area, 2005), וביחסי הגומלין ההכרחיים בין נכס המורשת הבנוי לבין הקשרו הנופי. הצהרת שיאן, שהציעה לראשונה תפיסה הוליסטית של המורשת הבנויה והמרחב הנופי הסובב אותה, הייתה אולי המבשרת של המסמך המלצת אונסקו לנופים היסטוריים אורבניים (Historic Urban Landscapes, HUL) משנת 2011. במסמך זה הוצגה לראשונה המורשת העירונית כמכלול המורכב מאובייקטים וממרחב, בנוי ופתוח, טבעי ומעשה ידי אדם. המורשת העירונית הבנויה, לפי מסמך HUL, היא מנוף לקיימות ולדינמיות, כלי לחיזוק זהות מקומית וקשר בין קהילה למקום, לצד שינוי ופיתוח מקיים. בהתייחסות ספציפית לנושא הסביבה ולקיימות האקלימית מביא המסמך את ההמלצה שלהלן:

¹ לאמנה Historic Urban Landscape משנת 2011 ולתרגומה ראו: אתרים – המגזין, 7, 2017, עמ' 139–152.

איור 9. שלטי מידע – ההיסטוריה של "גגות ירוקים" במקומות שונים בעולם. הגג הירוק במוזיאון לתולדות הטבע, סן פרנסיסקו. צילום: עיריית עמית־כהן אפריל, 2021

◀ על המחברות:

עיריית עמית־כהן | amitcoi@biu.ac.il

רות ליברטי־שלו | rlshalev@gmail.com

פרופ' עיריית עמית־כהן היא מרצה וחוקרת במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר־אילן, ומתמחה בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. פרופ' עמית־כהן חברה בוועד המנהל של איקומוס ישראל ובוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

אדר' רות ליברטי־שלו היא אדריכלית, מרצה ומנחה בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון; בשנים 2012–2016 עמדה בראש תוכנית התואר השני בשימור מבנים בטכניון, ומאז 2016 היא מכהנת כראש הנהיב למורשת שימור והתחדשות. בשנים 2012–2018 היה משרדה (רות ליברטי־שלו אדריכלות ושימור) מופקד על התיעוד, התכנון והביצוע של פרויקט השיקום של הבית הגדול בקיבוץ משמר העמק. לאתר של אדר' רות ליברטי־שלו ראו:

<https://he.shimoor.com/architecture-conservation>

מקורות

- ליברטי־שלו, ר' (2013). משמר העמק – המוסד החינוכי: תיק תיעוד. בהזמנת קיבוץ משמר העמק.
- ליברטי־שלו, ר' (2018). הבית הגדול: אידיאולוגיה ישנה – חיים חדשים. אתרים – המגזין, 8, 79–90.
- פלטה, י' (1989). המוסד: בית הספר הראשון של השומר הצעיר במשמר העמק 1931–1940. יד טבנקין, המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה.
- Balliana, E., Ricci, G., Pesce, C., & Zendri, E. (2016). Assessing the value of green conservation for cultural heritage: positive and critical aspects of already available methodologies. *International Journal of Conservation Sciences*, 7, 185–202.
- Buras, N. (2000). *Josef Neufeld in Eretz Israel: Romanticism in modernism* (Doctoral dissertation, Technion, Haifa).
- Di Turo, F., & Medeghini, L. (2021). How green possibilities can help in a future sustainable conservation of cultural heritage in Europe. *Sustainability*, 13(7), 3609.
- Jim, C. Y. (2017). An archaeological and historical exploration of the origins of green roofs. *Urban Forestry & Urban Greening*, 27, 32–42.
- Ragheb, A., El-Shimy, H., & Ragheb, G. (2016). Green architecture: A concept of sustainability. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 216, 778–787.
- UNESCO (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape*.
- *Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Area* (2005). ICOMOS.

מדוע היה צורך לחדש בשנת 2021 את האמנה הבין-לאומית לתיירות מורשת תרבות משנת 1999

עירית עמית-כהן

ב-1999 פרסם ארגון איקומוס העולמי את האמנה לתיירות מורשת תרבות (ICOMOS international charter for cultural heritage management). אנו תרגמנו את האמנה וצירפנו את התרגום לגיליון 9 של **אתרים - המגזין**, שהתמקד באתרי מורשת תרבות בנויה וביכולת הנשיאה שלהם לפיתוח - בעיקר תיירותי. בימים אלה מפרסם ארגון איקומוס העולמי טיוטה מחודשת של אמנה זו. הנימוקים העיקריים לעדכון האמנה הם השינויים שחלו בהגדרה של תיירות מורשת תרבות: ההבנה שמאפייניה מושפעים משינויי אקלים ומתמורות תרבותיות, ההכרה שהשלכותיה הסביבתיות והחברתיות רחבות, והידיעה שיש חשיבות מרובה לניהולה. בשינויים שצוינו בולטים במיוחד שלושה: ניהול אחראי, קהילה וקיימות. שלושה אלה גם זוכים לציון בכותרת הפרסום החדש: **האמנה הבין-לאומית של איקומוס לתיירות מורשת תרבות 1921 נועדה להגן על מורשת התרבות ולחזק את חוסנה של הקהילה באמצעות ניהול אחראי ובר-קיימא של התיירות באתרים אלה.**

ואכן, בשני העשורים הראשונים ובראשיתו של העשור השלישי של המאה ה-21, התיירות בנכסי מורשת תרבות נבחנת לא רק בהיבטים הכלכליים ובערכים התרבותיים - המוחשיים והלא-מוחשיים - שמייצג הנכס; היא נמדדת בהשלכותיה החברתיות והסביבתיות, בדילמות מוסריות ובתפקידה לייצג שונות ומגוון של חברות, תרבויות, נופים ומדינות.

ייחודה של תיירות זו הוא ברוחב היריעה שלה. זו תיירות של נוף ושל נכס, של מונומנט ומכלול; זו תיירות שמספקת תעסוקה לרבים; זו תיירות בת-קיימא שתפקידה להגן על נכס המורשת ועל הנוף אך גם להתייחס לפוטנציאל הפיתוח שלהם; זו תיירות שאי אפשר לנתקה מתהליכים גלובליים, ובאלה שינויי אקלים ותפיסות תרבותיות; זו תיירות מחנכת - כזו המייצרת מודעות לחשיבות המורשת, גם של האחר, ומשום כך היא תורמת לדיאלוג ולשיתוף פעולה בין תרבויות, לידידות וליחסי שלום; זו תיירות שריבוי ההיבטים שלה מחייב תכנון וניהול יעילים.

שני התצלומים מאתר המגדלור פוינט בוניטה (Point Bonita), שנבנה בשנת 1855 באזור המפרץ בחוף המערבי של קליפורניה, סמוך לסן פרנסיסקו, משקפים גישות אלה. האתר מייצג נוף תרבות המשלב בין היסטוריה וגאולוגיה, ופיתוחו כולל לא רק הצגה של מידע היסטורי אלא מספק למבקרים בו חוויה שימורית-מקיימת. בעת ההליכה בשביל האתר זוכה המבקר למידע על אודות יכולת הנשיאה של האתר, על המגבלות שהוטלו על הביקור בו כדי למנוע פגיעה בערכיו, על ייחודו של המקום ועל האופן שיש לצפות בו באתר ובסביבותיו (איורים 1, 2). עקב השינויים שחלו בתפיסה של תיירות מורשת התרבות, בהגדרות, בעקרונות ובמגמות, ומשום שכל אלה נחשפים בטיוטה הסופית של האמנה החדשה, החלטנו לצרפה לגיליון 11 של **אתרים - המגזין**. קריאה של טיוטה זו והשוואתה לאמנה משנת 1999 יכולות ללמד על תופעה רחבה יותר - התמורות שחלו בתפיסות הנוגעות לשימור מורשת התרבות.

< תקציר

האמנה לתיירות מורשת תרבות לשנת 2021 נועדה להתאים את האמנה שפורסמה בשנת 1999 לתפיסות של התיירות בכלל, ושל תיירות מורשת התרבות בפרט, בראשית העשור השלישי של המאה ה-21. וכך נכתב בהקדמה לאמנה החדשה: הצמיחה העולמית בענף התיירות, הביקוש הגדל לתיירות מורשת תרבות, החשש הגובר מפגיעה באתרי מורשת תרבות וסוגיות חברתיות, אתיות, סביבתיות וכלכליות הקשורות לתיירות - כל אלה דחפו לפרסום האמנה החדשה. ואכן התיירות במאה ה-21 מתמקדת לא רק בנכס או בנוף, בערכיהם התרבותיים, בשימורם ובפוטנציאל הכלכלי שלהם, אלא מושפעת מתמורות פיזיות דוגמת שינויי אקלים, ומתמורות חברתיות דוגמת שונות ומגוון תרבותיים, מהגירה ומאפשרויות לתנועה מהירה וקלה ממקום למקום, מתקשורת חוצת גבולות וממידע נגיש לכולם. האמנה החדשה לתיירות מורשת תרבות משקפת גישות חדשות אלה, ופרסומה מצביע על מגמה: לחדש אמנות ולהתאימן למגמות ולתפיסות המאה ה-21.

איור 1. מידע לתייר המבקר במגדלור בפוינט בוניטה: היסטוריה, קיימות וחוויה.
צילום: עירית עמית-כהן

מילות מפתח:

תיירות מורשת תרבות, קיימות, חוסן
חברתי, שיווק וניהול

איור 2. המגדלור בפוינט בוניטה, אטרקציה תיירותית במפרץ החוף המערבי של קליפורניה. צילום: עירית עמית-כהן

[Proposed Final Draft] ICOMOS International Charter for Cultural Heritage Tourism 2021: reinforcing cultural heritage protection and community resilience through responsible and sustainable tourism management

Preamble

Profound growth and disruption in global tourism, including cultural heritage tourism, has necessitated the revision of the ICOMOS 1999 International Charter for Cultural Tourism (the Charter). In addition to the intensified tourism use of cultural heritage places and destinations, there has been a growing concern about the degradation of cultural heritage along with social, ethical, cultural, environmental and economic rights issues associated with tourism.

In this Charter, cultural heritage tourism refers to all tourism activities in heritage places and destinations, including the diversity and interdependence of their tangible, intangible, cultural and natural dimensions. This Charter recognizes heritage as a common resource, understanding that the governance and enjoyment of these commons are shared rights and responsibilities.

Participation in cultural life with access to cultural heritage is a human right. However, some evolved aspects of tourism have constituted fundamentally unsustainable uses of planetary resources, including cultural and natural heritage. This calls for a charter that advocates responsible and diversified cultural tourism development and management contributing to cultural heritage preservation; community empowerment, social resilience and wellbeing; and a healthy global environment.

Properly planned and responsibly managed cultural heritage tourism, involving participatory governance with diverse cultures, right-holders and stakeholders, can be a powerful vehicle for the preservation of cultural heritage and sustainable development. Responsible tourism promotes and creates cultural heritage awareness, provides opportunities for personal and community well-being and resilience, and builds respect for the diversity of other cultures. It can therefore contribute to intercultural dialogue and cooperation, mutual understanding, and peace-building.

The objectives of this Charter are:

Objective 1 - To place the protection of cultural heritage and community rights at the heart of cultural heritage tourism policy and projects, by providing principles that will inform responsible tourism planning and management for cultural heritage protection, community resilience and adaptation;

Objective 2 - To promote stakeholder collaboration and participatory governance in the stewardship of cultural heritage and management of tourism, applying a people-centered and rights-based approach, emphasizing access, education and enjoyment.

Objective 3 - To guide cultural heritage and tourism management in supporting the UN Sustainable Development Goals and Climate Action policy.

Whom is this Charter for?

The responsible management of tourism is a shared responsibility of governments, tour operators, tourism businesses, destination managers, marketing organizations, site management authorities, land-use planners, heritage and tourism professionals, civil society and visitors. This Charter is relevant to all of the above as cultural heritage and tourism stakeholders. It provides guidance for heritage and tourism practitioners, professionals, and decision makers within international, national and local government agencies, organizations, institutions and administrations. It aims to be a reference for educators, academics, researchers and students engaged with cultural heritage and tourism. It applies to the

management of all cultural heritage properties and to the entire spectrum of their protection, conservation, interpretation, presentation and dissemination activities, since all are connected with, and influenced by, public use and visitation.

The Charter aims to align the work of cultural heritage and tourism stakeholders in the pursuit of positive transformative change, offering principles for regenerative tourism destination management that is conscious of heritage values, as well as their vulnerability and potential. It seeks the fair, ethical and equitable distribution of tourism benefits to and within host communities, contributing towards poverty alleviation. The Charter promotes the ethical governance of cultural heritage and tourism and calls for the integration of its principles into all aspects of cultural heritage tourism.

Background

Branding and marketing of cultural heritage and its unique qualities has encouraged and driven an exponential growth in tourism to heritage destinations. Tourism has significantly impacted towns and cities with historic districts and culturally distinct urban landscapes. It has also impacted historic sites and monuments, along with natural and cultural landscapes. The interest of tourists and the tourism sector in tangible and intangible heritage has contributed towards greater awareness within local communities of the value of their heritage and its critical importance to their quality of life and identity. Indigenous communities, in particular, tend to recognize the fragility of the relationship between people and the land they live on, and the need to ensure that tourism sustains rather than erodes heritage and traditions.

Capitalizing on the increasing global interest in cultural heritage, the tourism industry has developed into a significant component of global, national, regional and local economies. When responsibly planned, developed and managed through participatory governance, tourism can provide direct, indirect and induced benefits across all dimensions of sustainability. However, unmanaged growth in tourism has transformed many places throughout the world, leaving tourism-dependent communities significantly altered and less resilient.

Growing global wealth and connectivity, linked to low-cost travel, has resulted in the evolution of mass tourism in many parts of the world. It has also led to the phenomenon of 'overtourism' characterized by pervasive congestion and unacceptable degradation of tangible and intangible heritage, with associated social, cultural and economic impacts. The widespread promotion, marketing and use of cultural heritage has also caused commodification and gentrification, compromising local communities and cultural integrity, and placing irreplaceable assets at risk. Recognizing that this is not always the case, ill-considered tourism planning and development has had significant negative impacts on numerous destinations, particularly for Indigenous Peoples and host communities.

The use of heritage in the economic growth-based strategies of the tourism industry globally has been remarkably successful. However, it has often failed to deliver equitable benefit-share. Rapid and insensitive commodification, commercialization and overuse of local culture and heritage has resulted in negative and disruptive impacts across countless destinations. It has also provoked restrictions on rights of use, access to and enjoyment of cultural heritage by local people and visitors alike.

The context within which these matters must be considered includes the climate emergency, environmental degradation, conflicts, disasters, the disruptive effects of the COVID-19 pandemic, mass tourism, digital transformation and technological developments. **There is a need and opportunity to recalibrate the perpetual economic growth-based approach to tourism, recognizing and mitigating its unsustainable aspects.**

Any cultural tourism strategy must accept that social responsibility and 'sustainability' are not merely options or brand attributes, but rather necessary commitments and, in fact, a competitiveness asset. In order to remain successful and sustainable in the long term, cultural tourism proponents must put this commitment into practice and become a force that supports community resilience, responsible consumption and production, human rights, gender equality, climate action, and environmental and cultural heritage conservation.

For this reason, the Charter is formulated in the context of the UN Sustainable Development Goals (SDGs) which specifically mention tourism in Targets 8.9, 12b and 14.7. Cultural tourism also has the potential to contribute, directly or indirectly, to Target 11.4 which aims to “strengthen efforts to protect and safeguard the world’s cultural and natural heritage”. Working towards the UN’s 2030 Agenda for Sustainable Development, the responsible national, regional and municipal governing institutions have a duty to ensure that the SDGs and their targets are integrated into the planning, management and monitoring of cultural heritage and tourism destinations.

The Principles of the Charter

Recalling the previous Cultural Tourism Charters (1976 and 1999) and other existing doctrine developed by ICOMOS, ICCROM, IUCN, UNESCO, the UNWTO, other relevant NGOs, intergovernmental organizations, agencies and institutions;

Acknowledging that, at the broadest level, natural and cultural heritage is relevant to all people, and that rights of access and enjoyment are linked to the responsibility to respect, understand, appreciate and conserve its universal and particular values;

Affirming that cultural heritage protection and responsible cultural tourism planning and management must be informed by the systematic identification and monitoring of tourism impacts on heritage places, destinations and communities;

Understanding that the resilience and adaptive capacity of communities and equitable benefit share must be fundamental goals of cultural tourism;

Recognizing the need and opportunity to re-balance tourism, moving away from mass tourism towards a more sustainable, responsible and community-centered tourism with cultural heritage at its centre:

The principles set out below provide a framework for guidance on this subject that is not present in other documents concerning cultural heritage or tourism.

- **Principle 1:** Place cultural heritage protection and conservation at the centre of responsible cultural tourism planning and management;
- **Principle 2:** Manage tourism at cultural heritage places through management plans informed by monitoring, carrying capacity and other planning instruments;
- **Principle 3:** Enhance public awareness and visitor experience through sensitive interpretation and presentation of cultural heritage;
- **Principle 4:** Recognize and reinforce the rights of communities, Indigenous Peoples and traditional owners by including access and engagement in participatory; governance of the cultural and natural heritage commons used in tourism;
- **Principle 5:** Raise awareness of cultural heritage and reinforce cooperation for heritage conservation among all stakeholders involved in tourism;
- **Principle 6:** Increase the resilience of communities and cultural heritage through capacity development, risk assessment, strategic planning and adaptive management;
- **Principle 7:** Integrate climate action and sustainability measures in the management of cultural tourism and cultural heritage.

Principle 1: Place cultural heritage protection and conservation at the centre of responsible cultural tourism planning and management

Cultural heritage protection and management must be placed at the centre of cultural tourism policies and planning. Well-managed cultural heritage tourism enables communities to participate, while maintaining their heritage, social cohesion and cultural practices.

Visitor management needs to be integrated into heritage management plans, considering the complex and

multifaceted relationships within and between communities and their heritage. Good destination planning and management involves the protection of tangible assets and intangible values of cultural heritage. Tourism planning and cultural heritage management must be coordinated across all levels of governance in order to identify, assess and avoid the adverse impacts of tourism on heritage fabric, integrity and authenticity. Heritage and Environmental Impact Assessments must inform the planning and development of tourism.

Management of cultural tourism is not limited to the legal boundaries of cultural heritage properties. Tourism development, infrastructure projects and management plans must contribute to preserving the integrity, authenticity, aesthetic, social and cultural dimensions of heritage places, including their settings, natural and cultural landscapes, host communities, biodiversity characteristics and the broader visual context. Destination management should integrate with, and inform social, political and development frameworks considering the local environmental conditions and cultural heritage protection priorities.

Revenues generated through cultural heritage tourism must contribute to the conservation of cultural heritage and provide benefit to local communities. Revenues should be collected and allocated in a transparent, fair, equitable and accountable manner. Visitors should be made aware of their contribution to cultural heritage funding and maintenance.

Principle 2: Manage tourism at cultural heritage places through management plans informed by monitoring, carrying capacity and other planning instruments

The protection of cultural heritage and resilience of host communities requires careful tourism planning and visitor management. It includes the monitoring of impacts on the natural and cultural values of the place as well as on the social, economic and cultural well-being of the host community.

Cultural heritage management plans must include tourism sustainability and visitor management strategies. These should integrate a range of measures including carrying capacity indicators in order to control, concentrate or disperse visitors as appropriate. Site specific actions can be taken to limit group sizes, time group access, restrict entry, close sensitive areas providing remote access where appropriate, restrict or increase opening hours, zone compatible activities, require advance bookings, regulate traffic and/or undertake other forms of supervision.

The identification of carrying capacity and/or limits of acceptable change is essential to avoid negative impacts on cultural tangible and intangible heritage. Carrying capacity assessment must include the following as minimum:

- Physical carrying capacity: the ability of a place to host visitors depending on its condition, fragility and conservation status while providing appropriate visitor services.
- Ecological carrying capacity: the ability of the ecosystem and host communities to accommodate visitors while maintaining sustainability, functionality and heritage values.
- Social and cultural carrying capacity: the degree to which communities can host visitors, while providing quality visitor experiences.
- Economic carrying capacity: the degree to which tourism supports economic diversity at a local, regional and/or national level.

Monitoring and carrying capacity assessments need to use a participatory process involving a broad representation of community, cultural heritage and tourism stakeholders. Carrying capacity indicators need to be specific to the nature of the place and the community under consideration and need to be monitored, benchmarked and updated on a regular basis. Visitor-related indicators are crucial to assess all the dimensions of carrying capacity and ability to host visitors, while ensuring the safety of the site, the security and experience of the visitors and the ability of the place to provide other functions.

Principle 3: Enhance public awareness and visitor experience through sensitive interpretation and presentation of cultural heritage

Interpretation and presentation provide education and life-long learning. It raises awareness and appreciation of culture and heritage, fostering intercultural tolerance and dialogue, and enhancing capacities within host communities.

Responsible tourism and cultural heritage management must provide accurate and respectful interpretation, presentation, dissemination and communication. It must offer opportunities for host communities to present their cultural heritage first hand. It must also provide a worthwhile visitor experience and opportunities for discovery, inclusive enjoyment and learning. Heritage presentation and promotion should interpret and communicate the diversity and interconnections of tangible and intangible cultural values in order to enhance the appreciation and understanding of their significance. The authenticity, value and significance of places are often complex, contested and multifaceted, and every effort should be taken to be inclusive when considering the interpretation and presentation of information. Interpretation methods should not detract from the authenticity of the place. It can use appropriate, stimulating and contemporary forms of education and training, using networks and social media. There are significant opportunities for the use of technology, including augmented reality and virtual reconstructions based on scientific research. Communication at destinations and heritage places must address conservation and community rights, issues and challenges, so that visitors and tourism operators are made aware that they must be respectful and responsible when visiting and promoting heritage.

Interpretation and presentation enhance visitor experiences of heritage places and should be accessible to all, including people with disabilities. Remote interpretation tools must be used in circumstances where visitor access may threaten heritage fabric and its integrity. It can also be used where universal access cannot be achieved, using multiple languages where feasible.

Heritage practitioners, professionals and local communities share the responsibility to interpret and communicate heritage. The interpretation and presentation of cultural heritage must be representative and acknowledge challenging aspects of the history and memory of the place. It should be based on interdisciplinary research, including the most up-to-date science and the knowledge of local peoples and communities. It should be conducted professionally within an appropriate certification framework. Efforts should be made to improve regulation of heritage presentation, interpretation, dissemination and communication. The knowledge represented and generated in relevant disciplines (i.e art history, archaeology, anthropology and architecture) must inform and ensure the quality of interpretation and presentation of heritage places.

Principle 4: Recognize and reinforce the rights of communities, Indigenous Peoples and traditional owners by including access and engagement in participatory governance of the cultural and natural heritage commons used in tourism

Exponential growth in international tourism has exposed blind spots and lack of sensitivity towards the vulnerability of many tourism-dependent communities and those who have experienced tourist visitation imposed on them without their 'free, prior and informed consent' (United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 2007). Indigenous peoples, traditional owners and host communities have a right to express their views on heritage and to manage it according to their established practices and meanings.

Cultural tourism has offered and will continue to promise economic opportunities and employment, but in the future, community engagement in tourism development must be facilitated. Tourism benefits must be equitably shared and include fair and decent tourism employment.

Growth in tourism has also caused an unintended decline in cultural and traditional contribution to local economic diversity. While individually these sectors may be economically marginal, diversity is necessary for the economic resilience of local communities.

An important principle in the responsible development and management of cultural heritage and tourism is inclusive involvement and access to economic opportunities, as well as recreation and enjoyment. Cultural heritage management authorities need to be aware of and sensitive towards communities' rights, needs and desires for more diverse heritage activities, experiences and programmes, increasing cultural heritage relevance for local people. While transition towards a more circular economy may reduce the environmental footprint of economic activities, its application must also consider less desired consequences including weakened worker rights. Use of incentives may encourage desired behaviors and outcomes.

Against the backdrop of rapid and ongoing global change and related cross-cutting issues, tourism cannot continue in an unsustainable perpetual growth paradigm. Marginal improvements will not suffice. The development of responsible cultural tourism must go beyond local stakeholder consultation and involve participatory governance and benefit share. It must embrace the fundamental recognition of human, collective, community and indigenous rights embedded in the cultural and natural heritage commons. It must also involve broad based participation with gender equality and inclusion of traditional owners, minorities and disadvantaged groups in cultural heritage stewardship and decision making, including tourism management and destination development strategies.

Principle 5: Raise awareness of cultural heritage and reinforce cooperation for heritage conservation among all stakeholders involved in tourism

Cultural heritage is a significant resource for tourism and plays a major role in the attraction of travel, but its fragility and conservation requirements are insufficiently recognized. Awareness and understanding of long-term protection and conservation requirements of heritage places is necessary in tourism planning and management. Cross sectoral collaboration, learning and capacity development need to be encouraged and implemented in order to increase engagement, understanding and participation around cultural heritage and tourism planning.

The limitations and/or vulnerabilities of heritage need to inform and shape tourism decision making and communication. Tourists and visitors should not be considered passive observers or simply consumers; they are active participants who should be made aware of their responsibility to behave respectfully and the ways in which they can contribute towards heritage protection and local sustainability.

Cultural tourism cannot be considered an economic activity detached from the place where it occurs. Visitor activities and services must be part of and compatible with everyday life and social activity, contributing to a sustained local sense of place and pride. Cultural and tourism products and services including events and festivals have to be consistent with the identity of places and their communities. To achieve a more cooperative framework in heritage conservation and tourism development, heritage administrators need to develop their knowledge and awareness of tourism sustainability principles and dynamics. Tourism professionals and practitioners should develop their knowledge about heritage protection and administration. Heritage managers, public tourism managers, private tourism operators, entrepreneurs and people involved in cultural and creative industries need to generate and/or maintain formal and informal networks for communication and collaboration.

Participatory governance through shared ownership and stewardship of cultural and natural heritage allows for new perspectives and collaborative efforts in the reorientation of practice, and it can therefore lead towards new and more resilient pathways for sustainable development.

Principle 6: Increase the resilience of communities and cultural heritage through capacity development, risk assessment, strategic planning and adaptive management

Considering disruptions affecting tourism, ongoing systemic and pervasive global problems and emergent risks, it is necessary to enhance the resilience, adaptive and transformative capacities of communities to deal with future challenges and disruptions related to climate change, loss of biodiversity and/or societal calamities that affect cultural heritage. The massive decline in tourist activities due to the COVID-19 pandemic has exposed the vulnerability of many heritage places and the communities hosting cultural tourism. It has clearly demonstrated that tourism must actively contribute to recovery, resilience and heritage conservation, and that heritage places and host communities must consider adaptation options.

Resilience in relation to cultural heritage and tourism requires concerted initiatives and interdisciplinary capacity development at the local level. Capacity building should aim to increase the ability of communities to foresee and reduce risks. It should help them make informed decisions concerning cultural heritage management and tourist use of resources to minimize the negative societal and economic impacts of disruption or intensification of use. Traditional knowledge should also inform innovative and adaptive strategies for resilience and adaptation. Heritage managers should ensure they have the necessary knowledge, capacity and tools to prepare for and respond to changing contexts and developing challenges.

Any strategic planning and adaptive management of cultural tourism should include heritage impact assessment (HIAs), environmental impact assessment (EIAs), disaster risk management and other relevant risk assessments. Climate change vulnerability assessments will become increasingly important in the future. All of these require anticipatory scenarios, contingency planning, and mitigation and reduction measures considering and involving all stakeholders. Impact assessments and monitoring must be appropriate, regularly updated and easily applicable, informing development and management decision making. In order to serve as a catalyst for community resilience, cultural tourism requires increased cooperation across sectors and vision applied to practice.

Principle 7: Integrate climate action and sustainability measures in the management of cultural tourism and cultural heritage

The climate emergency is an existential threat to the planet and the civilization as we know it. It jeopardizes cultural and natural heritage, and threatens the livelihoods and wellbeing of people across the world. Tourism dependent communities are particularly vulnerable.

All cultural tourism stakeholders must take action to mitigate, reduce and manage climate impacts. Actions should enhance the ability of communities to generate, retain and maintain sustainable benefits from cultural tourism. Tourism activities must minimize their greenhouse gas emissions. This is a shared responsibility of governments, tour operators, tourism businesses, destination managers, marketing organizations, site management authorities, land-use planners, heritage and tourism professionals, civil society and visitors. Enforcement should be ensured via incentives, bylaws, policies and guidelines that are updated as necessary.

Climate action is a personal, collective and professional responsibility beyond national commitments and the Paris Accord. Tourism and visitor management must contribute to effective carbon and greenhouse gas reduction, waste management, reuse, recycling, energy and water conservation, green transport and infrastructures that comply with international and national targets. Measures to support heritage conservation, biodiversity and natural ecosystems

need to be a priority in planning, implementation and evaluation of tourism and visitor management strategies. Adaptive reuse and retrofitting of built and vernacular heritage can contribute to climate adaptation and retain a more authentic visitor experience.

Climate action strategies must consider traditional ownership, knowledge and practices. Communication, information, heritage interpretation, education and training must increase the awareness about the climate emergency and its consequences for natural and cultural heritage, especially where communities and destinations are at risk. The presentation and interpretation of heritage places open to the public must also contribute to these tasks including messages about climate impacts on preservation and the environment. This invites the consideration of innovative technologies that can be used for these purposes.

Climate change is calling for a transformational and regenerative approach to cultural tourism where the priorities focus on building resilient and adaptive communities and heritage places.

Relevant charters, recommendations and policy instruments are set out in an Annexure to this Charter accessible on the ICTC website

---

This charter has been drafted by the ICOMOS International Committee on Cultural Tourism through a task force composed of the following members: Celia Martínez (Coordinator), Fergus Maclaren (President), Cecilie Smith-Christensen, Margaret Gowen, Jim Donovan, Ian Kelly, Sue Millar, Sofia Fonseca, Tomeu Deyá, Ananya Bhattacharya and Carlos Alberto Hiriart.

הדילמות של שחזור ואותנטיות בעשייה השימורית

פעולת השחזור של נכס מורשת תרבות כוללת קריאה להישען על תיעוד, ובאמצעותו לפעול כדי להקנות לנכס ההיסטורי את מאפייניו הפיזיים כפי שהיו במועד מסוים. עקב קשיים שהזמן יצרם, ההשלמות מתבססות על מחקר, ניתוח השוואתי ורציונלי. בקשיים שהם תלויי זמן בולטת ההתמודדות עם טיבם של מקורות המידע – מיעוטם, חסרונם, ומאפייני הגורם שמחזיק בהם. הקריאה לאותנטיות במעשה השימור נובעת ממצב זה: להקפיד על הזיהוי ועל אמינות המקורות המתעדים, וגם להביא בחשבון את התפיסות, הרגשות והמסרים שליוו אותם.

דברים לזכרו של רן חדותי (1936–2021), רכז שימור טכנולוגיות היסטוריות במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

רויית חדותי-איל, בתו של רן חדותי

מתוך חזונו כי בעזרת השימור, השיקום והשחזור ייבנה הקשר בין התושבים לארץ ולמדינה, פיתח אבא תפיסת שימור ייחודית. הוא האמין כי הקשר ייבנה רק כאשר המבקרים, ובראשם ילדים ובני נוער, יחוו את המקום בכל חושיהם. וכך אמר:

היום, כשהילדים באים לבקר בחצר הישנה בעין שמר, ונוגעים באבנים בחומה, אותן אבנים שבנו חלוצי ארגון השומר, נוצר קשר, חוטים דקים שאתה כמעט אינך רואה, אבל חוטים אלו מחברים בין אותם חלוצים אמיצים שבנו והקימו את המקום לבין הילדים. וזה אומר לילדים שצריך המון אומץ לב, כוח ואהבה כדי להחזיק את ארץ ישראל שלנו.

זה, בעיניו של אבא, היה כוחן של מלאכת השימור ושל המועצה לשימור אתרים.

בהתאם לחזון זה בנה ושיקם אבא את האתרים שהיה מעורב בהם: לאו דווקא שימור הקיים, אלא שיקום ושחזור במטרה ליצור אתר שלם; לבנות אתרים חיים ופועלים, מרכזי חיים המקשרים בין העבר לבין ההווה והעתיד. לשם כך עבד אבא עם מפעלים, מומחים, וכמובן עם סדנת שועלי בקיבוץ עין שמר. כל אלו יחד לקחו חלק במלאכת השחזור וסייעו להפיכת הזנוח והשבור לחי ופועל.

פועלו של אבא מורגש כיום באתרים רבים, ורוחו נמצאת בהם בכל יום, עת הם נפתחים לקהל. חלקו בבניין מורשת הארץ גדול ומשמעותי. אנו מקווים שברוח עשייתו וחזונו ייבנו אתרים נוספים, והעשייה תימשך. המנועים ירעשו, הגלגלים יסתובבו והסיפורים יסופרו.

יהי זכרו ברוך, באהבה רבה

רן חדותי נפטר בחודש מאי 2021. רן עבד במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בשנים 1995–2020. הוא שימש כמנהל מחוז דרום חיפה והשפלה והיה רכז שימור טכנולוגיות היסטוריות. הוא בלט בעשייתו הרחבה בשימור כלים ומתקנים חקלאיים, תשתיות דרכים והשקיה. דרכו בשימור התאפיינה בחיפוש אחרי פתרונות לשמר פריטים היסטוריים, להשלים חלקים חסרים ולדאוג להפעלתם, למען יזכרו ויוכרו גם בדורות הבאים.

אבא אהב את מלאכת השימור בכל מאודו. היא הייתה חלק מהווייתו ומאמונתו, והפכה לדרך חיים.

אבא נולד וגדל בקיבוץ עין שמר, שם ספג מאביו ואימו, שהיו חלוצים ומייסדי הקיבוץ והמדינה, אהבה רבה לארץ הזאת. אבא האמין שללא הקשר החזק לעבר וההכרה שאנחנו פה בזכות אותם חלוצים מיישבי הארץ, לא נוכל להמשיך לשמור ולפתח את המדינה. חדור באמונה זו יצא בכל יום לעבודת השימור שבזכותה, האמין, ייווצר וישמר הקשר של בני הארץ הזאת בכל הדורות אל האדמה והמדינה. בספרו **מעשה בשימור**, שתיאר בו באהבה רבה את מלאכת השימור שהיה שותף לה, כתב כך:

יפות ומרתקות הן עבודות השימור, המפגישות אותך עם הארץ, אדמתה, נופיה, אבני הבנייה וקורות הפלדה; עם האנשים, דרכיהם, חייהם, אהבתם וחלומותיהם. כך אתה משוטט לאורכם של דורות שבנו להם בית ושמרו על חלקת אדמתם למשמרת דור אחרי דור. אלה האנשים שהרעיון, החלום, התלם ותבונת הכפיים הובילו אותם בדרכם. אלה האנשים שיצאו לשמור על ביתם, על ארצם, וחלקם לא חזרו.

רויית חדותי-איל | ravit.eyal@roche.com

Sources

In Hebrew:

- Azariahu, M. (1995). **Pulhanei medina: hagigot ha'atzmaut v'hantzahat hanoflim b'Israel 1948-1956**. [State rituals: celebrations of independence and commemoration of fallen soldiers in Israel 1948-1956.] Ben Gurion Heritage Center.
- Ben-Arieh, Yehoshua. (2001). "**P'ilut l'shimura v'tichnuna shel Yerushalayim b'reshit tkufat hashilton haBriti b'Eretz Israel(1917-1926)**." ["Conservation and planning activities in Jerusalem at the beginning of British rule in the Land of Israel (1926-1917)]." In R. Aharonson & H. Levsky. (pp. 441–500.) Magnes Publishing and Yad Yitzhak Ben Zvi.
- Bigger, Gidon. (1989). "**Binuyeha shel Yerushalyam b'tkufat hashilton haBriti 1917-1948**" ["The construction of Jerusalem during British rule 1917–1948"]. In H. Levsky (ed.), **Yerushalyam batoda'ah u'vasiyah haZionit** [Continuity or change in the Zionist attitude to Jerusalem] (pp. 183–2015). Published by the Zalman Shazar Center.
- H. Levsky (eds.), **Eretz b're'l Avara: Mechkarim b'geographia historit shel Eretz Israel** [Land through the lens of its past: Research into the geographic history of the Land of Israel] (pp. 441–500.) Magnes Publishing and Yad Yitzhak Ben Zvi.
- The Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites (1990). **Convention for the Conservation of Buildings and Settlement Sites**.

In English:

- Amit-Cohen, I. (2005). Synergy between urban planning, preservation and functional changes in the old center: The case of Tel Aviv Jaffa. **Land Use Policy**, 22(4), 291–300.
- Amit-Cohen, I. (2009). Contested landscape and spirit of place the case of the olive trees and an urban neighborhood in Israel. In L. Turgeon (Ed.), **Spirit of place: Between tangible and intangible heritage** (pp. 275–288, citation GS=6). Laval University Press.
- Ashbee, C. R. (Ed.) (1921). **Jerusalem, 1918–1920: Being the records of the Pro-Jerusalem Council during the period of the British military administration**. John Murray, for the Council of the Pro-Jerusalem Society.
- Baldwin Brown, G. (1905). **The care of ancient monuments: An account of the legislative and other measures adopted in European countries for protecting ancient monuments and objects and scenes of natural beauty, and for preserving the aspect of historical cities**. Cambridge University Press.
- Carew, M. (2009). Politics and the definition of national monuments: The "Big House problem". **The Journal of Irish Archaeology**, 18, 129–139.
- Cooper, M. A. (2013). Gerard Baldwin Brown, Edinburgh, and the care of ancient monuments. **The Historic Environment: Policy & Practice**, 4(2), 156–177.
- Croad, S. J., & Fowler, P. J. (1984). RCHM(E) **Annual Review 1983–1984: RCHM's first 75 years: An outline history, 1908–83**.
- De Boer, S. (2010). **Traces of change: Dynamics in cultural heritage preservation arrangements in Norway, Arizona and the Netherlands**. Radboud Universiteit Nijmegen.
- Delafons, J. (1997). **Politics and preservation: A policy history of the built heritage, 1882–1996** (Vol. 22). Taylor & Francis US.
- Elder, L., Gorzycki, M., & Paul, R. (2019). **Student guide to historical thinking: Going beyond dates, places, and names to the core of history**. Rowman & Littlefield.
- Emerick, K. (2014). **Conserving and managing ancient monuments: Heritage, democracy, and inclusion** (Vol. 14). Boydell & Brewer Ltd.
- Fruchtman, J. (1986). **Statutory planning as a form of social control: The evolution of town planning law in mandatory Palestine and Israel 1917–1980's**. Doctoral dissertation, University of London.
- Fry, S. (2014). **A history of the National Heritage Collection: Volume Two: 1900–1913**, The Office of War, Woods and Works. English Heritage.
- Garstang, J. (1922). Eighteen months' work of The Department of Antiquities For Palestine. **Palestine Exploration Quarterly**, 54(2), 57–62.
- Kendall, H. (1948). **Jerusalem, the city plan: Preservation and development during the British mandate, 1918–1948**. His Majesty's Stationery Office.
- Kersel, M. M. (2008). The Trade in Palestinian antiquities. **Jerusalem Quarterly**, 33, 21–38.
- Kersel, M. M. (2010). The changing legal landscape for Middle Eastern archaeology in the colonial era, 1800–1930. In G. Emberling (Ed.), **Pioneers to the past: American archaeologists in the Middle East, 1919–1920** (pp. 85–90). Oriental Institute Museum Publications, Vol. 30.
- MacRory, R., & Kirwan, S. (2001). Ireland. In R. Pickard (Ed.), **Policy and law in heritage conservation** (pp. 291–314). Taylor & Francis.
- Mynors, C. (2006). **Listed buildings, conservation areas and monuments**. Sweet & Maxwell.
- Richel-Bottinga, S. (2001). The Netherlands. In R. Pickard (Ed.), **Policy and law in heritage conservation** (pp. 251–264). Taylor & Francis.
- Sargent, A. (2001). RCHME 1908–1998: A history of the Royal Commission on the Historical Monuments of England. **Transactions: Ancient Monuments**, 45, 57–80.
- Shefer, D., & Salinger, E. (2010). **Modeling the decision to conserve and the economic value of conservation: The case of the White City of Tel Aviv**. 50th Congress of the European Regional Science Association: "Sustainable Regional Growth and Development in the Creative Knowledge Economy", 19–23 August 2010, Jönköping, Sweden, European Regional Science Association (ERSA), Louvain-la-Neuve.
- **The Architectural Review: A magazine of architecture & the arts of design**. (1909). XXV(146). Caxton House Westminster.
<https://www.architectural-review.com/>
- Tran, T. A., Niederee, C., Kanhabua, N., Gadiraju, U., & Anand, A. (2015, October). Balancing novelty and salience: Adaptive learning to rank entities for timeline summarization of high-impact events. In **Proceedings of the 24th ACM International on Conference on Information and Knowledge Management** (pp. 1201–1210).
- Vermeulen, R. (2012). The future of the historic city: A study of partnerships in urban heritage rehabilitation in Amsterdam and Vancouver (master's thesis). University of Amsterdam, Amsterdam.

Illustrations 6, 7: Woods Park - Tension and encounter between archeology, history, urban nature, memory reserves and memory erasure.
Photo: Irit Amit-Cohen, November 2021

Illustration 8: "Antiquity" next to "history" in Kibbutz Merhavia - remains from the Crusader period next to a dwelling house designed by the architect Jacob (Kuba) Pinkerfeld in the 1930s. Photo: Irit Amit-Cohen, 2019

< About the Authors:

Rachel Schweizer | rachelj40@gmail.com

Rachel Schweizer received a master's degree, **magna cum laude**, from Bar-Ilan University, in the Preservation, Planning and Development of Cultural Heritage and Cultural Landscape track, Department of Geography and Environment. Her research focused on the development of the concept of conservation and conservation of the built cultural heritage in Israeli policy during the 20th century and the beginning of the 21st century. She has been a member of the Audit Committee of ICOMOS Israel since 2018.

Irit Amit-Cohen | amitcoi@biu.ac.il

Prof. Irit Amit-Cohen is a lecturer and researcher in the Department of Geography and Environment at Bar-Ilan University, specializing in the connections between planning, conservation and development and their attitude to cultural landscapes and cultural heritage assets. Prof. Amit-Cohen is a member of the Board of Directors of ICOMOS Israel and the Board of Directors of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel.

< Timeline in determining the dating of antiquities and historical assets in England and Israel

	England	Israel
1880	The beginning of art historian Gerald Baldwin Brown's activity in the conservation movement in Edinburgh, Scotland	
1882	Publication of the first conservation law, Ancient Monuments Protection Act 1882	
1897	The London County Council begins to make an inventory of ancient and historical monuments	
1898	Signing of an agreement between the Office of Infrastructure and the War Office with the approval of the Office of Finance, to regulate financing of the maintenance of historical buildings used by the army	
1900	Updating the Ancient Monuments Act and increasing the number of assets declared worthy of protection	
1903	Steps taken to transfer historical structures from the War Office to the Office of Infrastructure	
1904	The transfer of buildings between offices is halted, as it becomes clear that all the assets acquired by the War Office before 1700 were deemed by a 1904 law to be land revenues. The law provides, for the first time, specific allocations of public funds for public services.	
1905	Publication of Baldwin Brown's book, The care of ancient monuments	
1908	Establishment of the Royal Commission on Ancient and Historical Monuments and Constructions of England (RCHME) by royal order	
1909	A debate arises regarding the arbitrary determination of 1700 as the demarcation date between ancient and historical assets.	
1910	RCHME's first publication – setting 1700 as the demarcation year	
1913	A royal order changes the demarcation year between ancient and historical assets to 1714	
1917		December 9, 1917 - Conquest of Jerusalem by the British Army
1918		Antiquities Proclamation of 1918 - defines the demarcation year as 1600
1920		Antiquities Ordinance of 1920 - defines the demarcation year as 1700
1922		Article 21 of the Mandate Order - defines the demarcation year as 1700
1929		Antiquities Ordinance of 1929 - defines the demarcation year as 1700
1939	The demarcation year for antiquities is changed to 1760	
1945	1850 is adopted as the demarcation year for antiquities	
1948		Section 11 of the Rules of Procedure and Law Ordinance determines that "the law that existed in the Land of Israel on Thursday, May 14, 1948, will remain in effect." The demarcation year for antiquities is determined to be 1760.
1978		The Antiquities Law of 1978 fixes 1700 as the demarcation year for antiquities.

Illustration 5: Remains of an orchard house built in the early 1930s, a landmark for hikers in the open space west of Ness Ziona.
Photo: Irit Amit-Cohen, August 2021

Parks and Nature Reserves Law of 1963, Amendment No. 3 of 1974, defining a national site as "a structure or group of structures or a part thereof, including the immediate vicinity thereof, which are of national-historical importance with regard to the development of the Yishuv (the Jewish population of Eretz Israel)." In 1991, Amendment 31 to the Planning and Building Law established the Fourth Addition, which regulated the issue of the conservation and protection of historical buildings and sites as part of the broad role of the planning authority to properly manage physical development in Israel.

Article 1 of the Fourth Addition defines a "site" as "a building or group of buildings or part thereof, including their immediate surroundings, which in the opinion of a planning institution are of historical, national, architectural or archaeological importance." Despite its emphasis on the characteristics for identifying the historical value of the asset, the definition lacks a clear determination of the age range of the asset worthy of conservation.

< Summary

This review of the history of the English decision to fix 1700 as the demarcation year between "ancient" and "historical" assets exposed its weakness. Although 1700 is a round year to which historical events could be linked and thereby embedded in the minds of conservers, planners and the general public, the arbitrariness of this choice led to its abolition as a demarcation year. It was quickly replaced by 1714, and then 1850, and today,

there is practically no limit in England on the age of assets as a requisite for registering them and declaring them worthy of conservation. The historical age has been replaced by an in-depth examination of the cultural values the asset embodies, along with its significance and ramifications for both society and the environment (Crood and Fowler, 1984; Sargent, 2001).

Although the year 1700 was borrowed from the history of another country and is not part of the national memory in Israel, government ministries, state authorities, local authorities, conservers, archaeologists, architects and researchers adhere to this date. From time to time discussions are held on the fixing of 1700 as the demarcation year and the ramifications of this decision in distinguishing between an "ancient" asset, as something that belongs to the distant past, and a "historical" asset, which belongs to the recent past; or on the separation of the authorities dealing with "antiquities" from those that deal with "historical assets," built after 1700. Attempts have been made to change this date or to eliminate it completely and to unite various bodies under one conservation authority that focuses on the cultural values of heritage assets irrespective of the dates they were built, but so far without success. 1700 is still used in Israeli law as both a marker on a scale of time and a symbol whose origins are unclear, but which has had significant and long-term impact on legislation, on the separation of authorities and on the management of the conserving bodies and the relationship between them.

Illustrations 3,4: Remains of an orchard house built in the early 1930s west of the moshava of Ness Ziona: buildings, technologies and building materials.
Photo: Irit Amit-Cohen, August 2021

historical sites - identical to the terminology used in English heritage legislation - was notable; and, as in English law, the provisions of the ordinance did not apply to buildings and sites used for religious purposes.

Paradoxically, at the time that 1700 was determined as the year distinguishing between historical monuments and antiquities in the legal system of the Land of Israel, in accordance with the royal order establishing RCHME, in England itself that date no longer applied; it had been replaced in 1913 by an order changing the date to 1714.

The Antiquities Ordinance of 1929, which replaced the 1920 ordinance, expanded the definition of "ancient" to include any historical monument; mobile or permanent man-made object from before 1700, including any part that was added, rebuilt or renewed at a later time; and any building or structure built after the year 1700 which the director of the Department of Antiquities declared as antique by publishing an order in the Official Gazette (Article 2 (1))⁸. Apart from this addition, the ordinance was not affected by the changes in England regarding the demarcation year, and adhered to the original year.

< Demarcation dates in the conservation laws and provisions in Israel

With the establishment of the State of Israel in May 1948, the first legislation, the Governance and Law Order of 1948, was passed. Article 11 states that "the law that existed in the Land of Israel on Thursday, May 14, 1948 will remain in effect." Hence, conservation legislation regulating the protection of the built cultural heritage in Israel and its management remained as stipulated in the Mandatory Antiquities Ordinance. The main reason for this decision was the desire of the legislators to ensure a continuous legal framework to assist in building the land (Kersel, 2008). This situation remained unchanged until 1978, when the Antiquities Law of 1978 was passed, replacing the British Antiquities Ordinance and regulating the protection of the archeological heritage throughout the State of Israel. Article 1 of the law defined "antique" as follows: "Any object, whether detached or fixed, which was made by man before the year 1700 of the general era, and includes anything

subsequently added thereto which forms an integral part thereof." The definition established the legal framework for the role of the Antiquities Authority in conserving various types of tangible assets created before 1700. The law determines that "antiquities" are state-owned, and no use may be made of them without permission. The law does not set criteria to determine the historical value of an object built after 1700, nor does it require the Minister of Education, the minister responsible for implementing the law, to consult with any party in order to designate such a site as "ancient" or as anything else. This situation furthered the establishment in 1984 of the "Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites," which in 2008, changed its name to "The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel."

The photographs accompanying this article sharpen the complexity of the antiquity threshold set by the Antiquities Law of 1700.⁹ The Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites was established in response to the lack of a definition for cultural heritage assets that were not included in the definition of "ancient." The Convention for the Preservation of Buildings and Settlement Sites (the Israeli Convention) published by the Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites in 1990 reads as follows:

This Convention comes to supplement the Antiquities Law with regard to sites built in the Land of Israel prior to 1700. The Convention calls for public cooperation to ensure that authentic tangible representation of all periods, all styles and all vestiges of the historical processes that the land went through and that influenced its social and cultural development remain in its landscape. (The Council for the Conservation of Buildings and Settlement Sites, 1990).

The Planning and Building Law of 1965 incorporates the corpus of legislation pertaining to tangible cultural heritage assets dating to 1700. It enables the conservation of built tangible assets that do not conform with the definitions of other laws dealing with built cultural heritage. This applies to the National

⁸ Official Gazette of the Government of Palestine, No. 236

⁹ Photographs 1 and 2 show exhibits from the Beit Miriam Archaeological Museum in Kibbutz Palmachim; the exhibits are all registered with the Antiquities Authority. Illustrations 3, 4 and 5 of the remains of an orchard house west of the moshava (collective agricultural settlement) of Ness Ziona show building technologies and building materials that were commonly used in construction in the 1920s and 1930s; the assets are not registered and were not documented. Illustrations 6, 7 and 8 present antiquities and historical assets in Tel Aviv's Park HaHurshot and in Kibbutz Merhavia, which are included in local conservation list.

Illustrations 1,2: Antiquities in the Beit Miriam Archaeological Museum in Kibbutz Palmachim. Photo: Irit Amit-Cohen, August 2021

contributed to the decision by the British military government and the governor of Jerusalem, Ronald Storrs (1881–1955), a collector and amateur conservationist of works of art, to establish Jerusalem as the capital city and to initiate planning and management legislation to preserve its uniqueness (Biger 1989). This legislation was based on the expertise and experience of English city planners who worked in the British Empire, the colonies and England itself (Fruchtman, 1986). One of the first actions taken by the military administration was to pass a temporary order (Proclamation for the Protection of Antiquities, 1918) aimed at protecting antiquities throughout the Land of Israel. The document did not discuss assets built in the Land of Israel in modern times – in the 18th, 19th and 20th centuries; it dealt with antiquities and also determined a definition for them: “antiquity” was defined as any monument, object or relic, movable and non-movable, that dates back to 1600 (Ben-Arieh, 5771; Ashbee, 1921; Kersel, 2010). The date 1700 did not appear here; it only appeared three years later, in a memorandum published in 1920.

With the imposition of civil rule in the Land of Israel in July 1920, and the appointment of the first high commissioner, Herbert Samuel (1870–1963), Mandatory Government departments were established, and the management of antiquities and archeological sites was transferred to the Department of Antiquities headed by archaeologist Prof. John Garstang (1876–1956)⁶. Garstang became interested in archeology while studying at Oxford. While digging in the ruins

of the Roman camp near the village of Ribchester, Garstang met Francis John Haberfield, a leading researcher in Romano-British archeology at the University of Oxford, who encouraged him to pursue the study of archaeology. Haberfield himself was one of the first commissioners appointed by the British government to head RCHME, immediately upon its establishment in 1908.

One of Garstang's first tasks as director of the Department of Antiquities in the Land of Israel was to enact the Mandatory Antiquities Ordinance (1920). He consulted with British, American and French experts in archeology and law, and - based on legislative experience in other countries (Garstang, 1922) - in October 1920, published provisions to protect and manage remains, antiquities, historical and archeological sites and monuments, and natural and landscape values throughout the Land of Israel.

The provisions reflect an expansive approach; protection and management refer both to antiquities and to historical sites and monuments. Nonetheless, the antiquity threshold is maintained, and the term “antiquity” is used exclusively for an asset that is the product of human activity pre-dating 1700 (article 8 (1) of the Antiquities Ordinance). This expansive approach is also expressed in regard to other topics included in the 1920 ordinance. For example, the Department of Antiquities was tasked with preparing a list of historical sites that have antiquities, for the purpose of documentation, control, conservation and maintenance (Article 17)⁷. Moreover, the use of the singular terminology “schedule” for the registration of

⁶ <https://msu-anthropology.github.io/deoa-ss16/garstang/garstang.html>

⁷ Official Gazette of the Government of Palestine, No. 29

an arbitrary determination that excluded from the national heritage list the period of Georgian architecture (1714–1830), which was so central to English history. Consequently, there was pressure to include at least some of the buildings erected in the 19th century on the lists of assets worthy of recognition and conservation (Sargent, 2001). An article published in 1909 in the monthly **The Architectural Review** addressed this issue, arguing that RCHME could not include on its lists proposals for buildings built after 1700, and therefore it would be better to choose a more appropriate date, the year of the death of architect Christopher Wren (1632–1723), who was known for his efforts to rehabilitate and restore St Paul's Cathedral and many other churches destroyed in the Great Fire of London.⁵

An arbitrary date is obviously necessary, and there would be found those who would cavil whatever date were fixed. It must however, strike everyone interested in the Renaissance as unfortunate, that the last works of Wren and the best works of his immediate successors are excluded from the purview of the Commission. The year of his death would seem a more suitable final date (The Architectural Review, 1909).

Following the objections to 1700, an amended order was issued on November 29, 1913, changing the demarcation year to 1714, the end of Queen Anne's reign. This change did not help, however, and the year continued to be a subject of discussion among the members of RCHME. The main argument was that a rigid date, like the one that was set, causes difficulties, especially in cases where the documentation attests to construction in stages, with unique additions built in different periods, and sometimes also in different styles. Churches, in which additions made after 1714 were classified as "modern," are an example of the complexity created by historical and stylistic multi-layerism. Some of the proposals recommended changing the demarcation date to at least the end of the Regency Era (1820), so that historical monuments from the 18th and early 19th centuries could be included on the heritage lists. In 1939, it was agreed to set 1760 as the demarcation year for a trial period, and afterwards, to convene and discuss a final demarcation date. The outbreak of World War II, however, prevented this from materializing.

A new demarcation order was issued in 1946, a year after the end of the war, which stipulated that the lists would include documented historical monuments built up to 1714, but could

also include monuments erected later, whose cultural value warrants their conservation.

Eventually, 1850 was informally set as the determining year, to enable the inclusion of structures representing the neo-classical Greek and neo-Gothic revival architecture. Both of these styles were common in Britain and various other European countries, and in the early 20th century, in many of the new buildings erected in the northeastern United States as well.

The extensive destruction caused to cities during World War II underscored the need for legislation to protect historical buildings. The English Planning and Building Act passed in 1946, a year after the end of the war, introduced a method of listing historical buildings based on a hierarchy of cultural values, not necessarily on a demarcation date. In 1963, RCHME was merged with another body, the NBR (National Building Record), which was established in 1941 for the purpose of collecting photos and lists of buildings and sites that were endangered or destroyed during World War II. A new order authorized the representatives of both organizations to prepare a record of England's heritage assets, and to include in their documentation architectural, archaeological and historical information (Crood and Fowler, 1984; Sargent, 2001). This decision effectively abolished 1850 as a demarcation year for determining whether a historical structure is worthy of legal protection.

The flexibility that characterized the evolution of English law regarding the year distinguishing between antiquities and built cultural heritage assets had no effect on Israeli law, which adhered to 1700 as the demarcation year, notwithstanding the fact that in English law, it was short-lived.

< 1700 and the ramifications for legislation to protect historical monuments in the Land of Israel

On December 9, 1917, Jerusalem was conquered by the British Army under General Allenby (1861–1936). Upon entering the city, the British witnessed the neglect of its historical buildings and walls. In addition to the building additions, the random mingling of styles, the indifference to the historical significance of the buildings and the disregard for their stability, many of the new buildings erected in the city during the 19th century reused materials taken from historical structures (Ben-Arieh, 1941; Kendall, 1948). The damage to the city's historic image

---

⁵ **The Architectural Review: A magazine of architecture and the arts of design. (1909). XXV (146). Caxton House Westminster.**
<https://www.architectural-review.com>

of Forestry, which was responsible for managing the crown estates.

Why 1700? It is likely that this year was chosen due to a decision in 1700 that, for the first time, allocated public funds for public services (Emerick, 2014; Fry, 2014). In any case, the correspondence between Fitzgerald and government ministries led to the transfer of many historical buildings and monuments that were under the responsibility of the Office of Forestry to the Office of Infrastructure, which was given primary responsibility for the conservation and maintenance of cultural heritage assets (Fry, 2014).

Along with the passage of the law and Fitzgerald's extensive activities, Baldwin Brown himself continued to advance his ideas, and conducted a comprehensive review of existing cultural heritage conservation systems in European countries. He examined the protection of ancient architectural monuments in countries such as Germany, France, Austria, Belgium, the Netherlands, Italy, Spain and Portugal; legal and other measures taken to conserve ancient buildings and other objects of historical and artistic interest; and the proper maintenance of urban architecture and the conservation of the natural beauty of rural areas. After comparing them all, he determined that the English management of the matter was deficient and that the government of England had done less to protect monuments than any other country in Europe. The main reason for this was political pressure to protect private property rights, protection that came at the expense of the public interest (Sargent, 2001). Baldwin Brown argued that, despite the Ancient Monuments Act of 1882, the protection of ancient monuments had not become a national issue in England: the law provided limited protection, did not encourage the development of professionals in the field of conservation and did not promote the establishment of conservation committees and lists, as in other countries. Baldwin Brown wrote:

The shyness of the British parliamentary mind in the presence of monuments is so great, that in our Ancient Monuments Act of 1882 the legislature could hardly contemplate anything nearer in date than pre-historic standing stones and tumuli." (Baldwin Brown, 1905, p. 18).

Baldwin Brown's review concluded that many European countries, including France, Romania, Switzerland and Germany, understood that the protection of antiquities and historical buildings with cultural value depended on the

existence of a method to document and register them as worthy of conservation. And indeed, these countries prepared lists of buildings worthy of conservation. Some of the countries even appointed a minister responsible for this matter, as well as a council of expert conservers, inspectors and architects. In light of these developments, Baldwin Brown recommended setting up a royal historical monuments commission, tasked with compiling a list of ancient, historical and artistic monuments and with presenting measures to protect these monuments and to coordinate the various bodies involved in this field, each one according to its manner of activity and role (Baldwin Brown, 1905). Baldwin Brown's request to the government of England to provide a list of sites, along with ways to protect and conserve them, was met with success.

Documents that were published subsequently repeatedly mention the year 1700. The Royal Decree establishing the Royal Commission on the Historical Monuments of England (RCHME), signed on 27 October 1908, sets out the purpose of the commission as follows:

To make an inventory of the Ancient and Historical Monuments and Constructions connected with or illustrative of the contemporary culture, civilization and conditions of life of the people in England, excluding Monmouthshire, from the earliest times to the year 1700, and to specify those which seem most worthy of Conservation.

One of the key figures in the founding of RCHME was James Fitzgerald, who worked together with Baldwin Brown in the first ten years of the 20th century. From 1900 to 1909, Fitzgerald served as supervisor of ancient and historical monuments for the Office of Infrastructure, and his conclusions regarding the regulation of rules for the selection, registration and conservation of monuments under the responsibility of this office were implemented by RCHME. Thanks to his connections and skills, he was invited to be one its first commissioners (Emerick, 2014; Fry, 2014). His documents, like Baldwin Brown's, repeatedly mention the year 1700.

< English law: disputes over setting 1700 as a demarcation year

The order designating 1700 as the demarcation year for documenting historical monuments aroused controversy immediately upon its passage. It was argued that this was

the future of its assets and their method of conservation (Baldwin Brown, 1905, p. 157). By virtue of the update to the law, the London County Council was granted the status of a body authorized to act in order to conserve any building of historical or architectural interest in London and in the entire county.

Actually, already in 1897, three years before the English law was amended, the London County Council had begun to prepare an inventory of ancient monuments. The list was intended to prevent the destruction of monuments due to lack of information about their value. The first list of buildings, the Survey of London, was published in 1900 and edited by architect Charles Robert Ashbee (1863–1942). Ashbee added to the list an informative introduction that included questions pertaining to the conservation and documentation of historical buildings (see Baldwin Brown, **The care of ancient monuments**, 1905, pp. 159–161). Ashbee was a student of William Morris, a member of **SPAB and the National Trust**, and an activist in the Arts and Crafts movement. In the Land of Israel, Ashbee was known for his work in 1918–1922, when he was invited by the first military governor, Ronald Storrs, to serve as his adviser on planning issues. As secretary of the Association for Jerusalem, he published, together with Patrick Geddes, a plan for the city in 1922.

One of the consequences of the 1900 amendment was the transfer of historical buildings and monuments from the responsibility of the authorities and district councils to government ministries. Henceforth, conservation and maintenance expenses would be borne by state budgets. The decision as to which office would handle which asset was determined by the history of the asset. A very significant number of historical buildings were transferred to the Office of Woods, Forests and Land Revenues, the War Office and the Office of Works and Public Buildings. The year 1700 is mentioned for the very first time in the literature describing the decision-making process regarding the choice of office responsible for each asset.

In its early days, the Office of Infrastructure was managed by the royal family, and focused primarily on the construction and maintenance of palaces, forts and royal residences. In 1815, the office came under the supervision of the Office of Finance, which also assumed responsibility for the maintenance of public buildings. In 1898, an agreement was reached by the Office of Infrastructure and the War Office with the Office of Finance to regulate the financing of repairs, restoration and alterations to buildings of historical or national interest

for which the War Office was responsible. In April 1932, as an economic move, the Offices of Infrastructure and Forestry were merged, but in 1951, they were separated again, due to concern over using revenues from real estate to finance public works.

The merger and subsequent separation of the Offices of Infrastructure and Forestry had particular significance with regard to the division of responsibilities concerning the crown assets. Each office was responsible for the care of historical buildings that were not crown assets. In those years, the War Office also held historical assets that were used by the military. Pressure to advance the development of army camps, thereby potentially degrading the architectural value of the historical assets, aroused concern in the Office of Infrastructure. In an exchange between the offices, it was agreed that War Office plans for new construction and building additions to historical buildings would be submitted to the Office of Infrastructure for approval (Fry, 2014).

In 1903, three years after the amendment was passed, it was decided to reduce the number of offices dealing with heritage assets (antiquities and historical assets), and first steps were taken to further an agreement between the War Office and the Office of Infrastructure to transfer to the latter's responsibility buildings of historical or architectural interest that were unsuitable for housing soldiers or for any other security needs. The Office of Infrastructure was chosen due to its capabilities of maintaining historical buildings. But the agreement was unsuccessful as the law never gave the War Office authority to conserve and maintain historical buildings not used for security purposes, such as houses of worship or public buildings. Hence, the transfer of responsibility to the Office of Infrastructure had no significance. A year later, in July 1904, James Fitzgerald (1895–1989), assistant secretary of the Office of Infrastructure, proposed a solution for this complex situation.

Fitzgerald, who was known for his expertise in conserving historical monuments, turned to the Office of Forestry and inquired about existing arrangements for buildings under the responsibility of the War Office that were not used for security purposes (Emerick, 2014; Fry, 2014). In response, representatives of the Office of Forestry wrote that already in 1893, the Office of Finance had determined that unused assets purchased before 1700 that remained unused years later were ineligible for Office of Finance support for their maintenance; therefore, they would automatically be transferred to the Office

(not designed by a professional architect), whose remains are not only a central link in the country's history but are also rare.³

Greece

Legislation regulating the protection of Greek cultural heritage, monuments, mobile assets and intangible heritage (Law 3028/2002, Article 2) makes a distinction between "ancient monuments or antiquities" that are cultural assets from the prehistoric, ancient, Byzantine and post-Byzantine periods built before 1830, and historical monuments from this year onwards. Presumably, the choice of 1830 as the demarcation date was based on the fact that in 1822, the Greeks declared independence and rebelled against Ottoman rule. The revolt lasted a decade and ended in 1832, the year that the modern-day Greece was recognized as an independent state⁴. In this case, too, 1830 represents a round date that is easy to remember.

An examination of the various countries and their laws reveals the choice of a "round" demarcation year close to the year of a national event. Hence, the question arises with regard to the designation of 1700 in Israeli law. Which event – national or perhaps another – influenced this choice? Since Israel's Antiquities Law is rooted in English law, the explanation for this determination and for the distinction made between an antiquity and a historical asset that has been designated for conservation can be found in the history of this law.

< England: The chain of events that led to the Historical Monuments Act and the determination of 1700 as a demarcation date marker

Since the late 19th century, the conservation of heritage assets and recognition of the need to conserve the original and authentic texture of historical buildings has intensified in England. From a historical point of view, one can point to two publications written at that time that laid the foundations for the conservation system in England. The first was the Ancient Monuments Protection Act (1882), which granted legal protection, through state "guardianship," to monuments that were included in an appendix to the law. The law was passed at the initiative of Sir John Lubbock (1834–1913), who called for government intervention in the conservation of historical buildings. Lubbock, a Liberal MP, was involved with archeology and antiquities. He was a member of the central committee of the Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), and

repeatedly submitted amendments to the Ancient Monuments Protection Act. His obstinacy eventually led to the drafting of the Ancient Monuments Protection Act, in 1882 (Delafons, 1997; Mynors, 2006). The second publication was the book by art historian Gerald Baldwin Brown (1849–1932), **The Care of Ancient Monuments**, in 1905.

Baldwin Brown was interested in cultural history since his youth and while at Oxford, in the late 19th century, he met John Ruskin (1819–1900) and Walter Pater (1839–1894), both of whom laid the foundations for the study of cultural heritage and for the importance of conservation. Under their influence, Baldwin Brown became an ardent supporter of the Arts and Crafts Movement, which was founded in the mid-19th century and presented ideas contrary to those disseminated following the Industrial Revolution. Baldwin Brown called for the conservation of crafts and traditions passed down from father to son and of traditional building technologies.

Baldwin Brown had come from London to Edinburgh in 1880. He recognized the cultural value of the built environment and was active in the conservation movement in Scotland. He initiated and participated in protests to conserve historical buildings in the city and was a member of organizations that protected the Old City – but simultaneously recognized the importance of the architectural features and components of the new city. His activity was widely praised following the protest he led against the havoc planned in Edinburgh in order to widen the railway tracks. One of Baldwin Brown's supporters was the scientist and planner Prof. Patrick Geddes (1854–1932), who at the time was involved in the conservation of buildings in the old center of Edinburgh and finding new uses for them. The majority of these structures represented vernacular architecture, residential buildings and institutions of simple design, which were not designed by a professional (Cooper, 2013).

An amendment to the Ancient Monuments Act in 1900 broadened the limited interpretation that had been given to the term "monument" to include, for the first time, "any building, structure, or monument of historical or architectural interest" (Article 1). In addition to expanding the definition, the law gave county councils ownership or guardianship over monuments (Fry, 2014; Mynors, 2006). The new provision was of paramount importance, since, similar to German and Italian legislation at the time, it emphasized the right of a local body to determine

³ Act No. 1088 of 29 August 2007, <http://nmma.nic.in/nmma/legalFrame.do>

⁴ <https://www.coe.int/en/web/herein-system/greece>

be declared worthy of conservation. This flexibility in the time component did not damage the status of the heritage assets. The time demarcation was replaced by a consensual list of criteria to facilitate the selection of items to be included in local and national conservation lists (Vermeulen, 2012).

Ireland

The founding of the Free State of Ireland in 1922 led to the consolidation of Irish national identity through the protection of the material cultural heritage. In 1930, the National Monuments Act, 1930 defined a "national monument." The use of the word "monument" was intended to emphasize the individual asset that stands out because of its landscape uniqueness and has singular historical value. By law, archeological and architectural monuments having national significance could serve as official representations of the new state, and because of this role, enjoy the protection of the state. The definition cited in the law was very broad, and did not include any restriction relating to the date of the asset's construction. Over the years, the discussion regarding the definition of a national monument has broadened, primarily with regard to the conservation of large manor houses scattered throughout the country. These buildings were marked for demolition because of their high maintenance costs and because of the negative representative context that clung to them - their construction, the events associated with them and their prominence in the space during the colonial period (Carew, 2009). The discussion over the definition of a monument and the desire to delimit the definition in time led to an amendment to the law in 1987. The amendment added a new concept to the law - "historical monument." The law stipulates:

[H]istoric monument includes a prehistoric monument and any monument associated with the commercial, cultural, economic, industrial, military, religious or social history of the place where it is situated or of the country and also includes all monuments in existence before 1700 CE or such later date as the Minister may appoint by regulations (National Monuments Act, 1987).

The designation of the demarcation date as 1700 was influenced by British law (see below) and was intended to make clear that any monument whose documented date of construction was prior to 1700 would automatically be declared

a historical monument. This determination did not rule out the possibility that monuments erected after 1700 would also be included in the definition of a "historical monument" (MacRory and Kirwan, 2001).

Denmark

The Building Registration and Conservation Act in Denmark was published in 2007.¹ Article 3 states that the Minister of Culture may register buildings and architectural landscape works having architectural or significant-cultural value more than 50 years old. A reservation was added, however, stipulating that unique buildings and architectural landscape works can be included on a conservation list regardless of their age, in accordance with their cultural values. Article 4 adds a demarcation date, and determines that structures erected before 1536 (the year King Christian III came to power in Denmark, and the Lutheran religion was adopted as a state religion) are entitled to protection, without the need for a special decision.

India

In India, the Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act was enacted in 1958, about a decade after the abolition of British rule and English law, and the declaration of Indian independence.² As in other countries, the use of the term "monument" referred to the isolated asset with cultural values. The term "ancient monument" was used to indicate that the asset is old, and included all structures of historical or vernacular importance or "any tumulus or place of interment, or any cave, rock-sculpture, inscription or monolith which is of historical, archaeological or artistic interest and which has been in existence for not less than 100 years" and is of historical, archaeological or artistic interest. Nonetheless, in 2007, a program was launched to document and create a database of built heritage sites, to be distributed among planners and researchers and to enable optimal management of cultural resources (The National Mission on Monuments and Antiquities). The plan was designed to expand the database to include every structure from the period preceding India's independence; hence 1950 was chosen as the demarcation year. The reason given for this choice was not only that it is a round year close to the year of independence, 1947, but that it emphasized that cultural heritage assets built earlier are evidence of architecture that is both colonial and vernacular

¹ Act on Listed Buildings and Preservation of Buildings and Urban Environments, cf. Consolidated Act No. 1088 of 29 August 2007

² The Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act, 1958 (No. 24 of 1958) – updated 2010

2015); (5) the linguistic characteristics make it easier to rely on a date to demarcate time, and through them, to establish rules, provisions and laws. The War of Independence Ribbon, also known as the Freedom Star Ribbon, 1951, is awarded to soldiers and civilians who participated in the war between February 1, 1948 and March 10, 1949.

Together with their characteristics, sometimes, precise information about the events associated with the date marker is blurred or forgotten. This, however, does not indicate a lessening of its importance, and its status as an agent of memory and a means of demarcation remain intact. This is true of the round date 1700, which the state institutions in Israel borrowed from English law, and which in 1978 was set as the demarcation line in the Antiquities Law - a law designed to define "antiquity" and thereby to protect ancient relics. This date separated ancient heritage assets - those dating back to before 1700 - and historical man-made heritage assets built after 1700. But it had additional ramifications - on provisions and rules that determined the activity of authorities, state bodies and associations, as well as those of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel; 1700 is the year that demarcates its activities from those of the Antiquities Authority. Despite the importance of this date, information regarding its choice as a date marker is scarce.

The purpose of this article is to reveal the historical sources, the chain of events and the decision-making process that led to the adoption of the round date, 1700, in Israeli law. But this disclosure is only the first step - intended to encourage thinking about the relevance of this time marker in Israeli law and regulations, and its implications for the conservation of the tangible cultural heritage.

< The date and its designation in various countries

The decision to choose a date marker for cultural heritage, antiquities and historical assets and to anchor it in planning and conservation laws and provisions is part of a broader concept, which considered "registration" (listed property) on a heritage list the basis for the protection of a cultural heritage asset and its eligibility for conservation. Registration was based on documentation, and included, first and foremost, a list of dates - including the date of construction - and continued with the history of the asset and the changes that took place in it over the years. But as time passed, criteria were broadened to include an analysis of the cultural values of the asset, its social and cultural significance and a consideration of the possible consequences of its conservation on its environment.

The emphasis on the date listed in the historical asset register on a heritage list was intended to simplify the selection of historical assets on inventories of assets that merit conservation. This process, however, arouses concern about preference based on political considerations (Amit-Cohen, 2005, 2009) economic considerations related to the physical condition of the asset and the possibility of making use of it (Shefer and Salinger, 2010), rather than on dates or cultural values. Nonetheless, registration based primarily on a historical date has always been considered a means to further conservation and raise awareness of its importance and its characteristics as well as to define its social and cultural roles.

In the past, the basis for registration in most countries was a date associated with the history of the community or the nation. Due to the date's importance, it was chosen as a demarcating factor to determine the historical asset's eligibility for registration, its method of conservation and the bodies responsible for its conservation. Over the years, however, different countries and organizations have changed their approach, and created broader and more inclusive criteria to replace an exclusive date-based designation. Following are examples of the changes that have taken place regarding the status of a demarcation date.

The Netherlands

In the Netherlands, the first national law for the protection of cultural heritage assets, historical buildings and monuments (the Monuments and Historic Buildings Act of 1961, also known as the Monumentenwet) was passed in 1961. The law, based on a list compiled in 1903, included structures that were defined as important to the history of the state. It stipulated that its provisions apply to historical assets built at least 50 years before the list was drawn up, in other words, only assets built before 1850. This round date corresponded to a real historical event: in 1848 the Netherlands became a parliamentary democracy headed by a monarch - king or queen. However, in 1985, due to concerns about the fate of later historical structures, it was decided to conduct a "national inventory" - a listing of historical assets built between 1850 and 1940 (De Boer, 2010; Richel-Bottinga, 2001). Following a decision about new registration rules, a new conservation law was passed in 1988, stipulating that the list of historical monuments would include "all structures of at least 50 years of age." In 2012, this time limitation was also abolished, and it was determined that any building possessing exceptional design value or associated with an important event or historical figure could

"Corona Time": Reflections on the Uniqueness and Definition of Cultural Heritage Assets

The corona pandemic necessitated a discussion on how to cope with the ongoing difficulties and challenges, both short-term and long-term, that accompanied it. The status, function, characteristics, uses and survival of the tangible cultural heritage were part of this discussion. One of the recurring issues among researchers, expert conservers and others involved with the tangible cultural heritage was how to identify the unique distinguishing characteristics of tangible cultural heritage assets. The purpose of the discussion was to provide the tools needed to manage cultural heritage assets in times of crisis. A major item of debate was the status of historical value and its importance in designating an asset to be worthy of conservation and primarily, the extent to which historical value depends on dates, including the year, in which the asset was built. It turns out that in many countries and international organizations, the historical value associated with the date of construction lost its status, and was replaced by social values as the leading criteria for determining the asset's cultural value.

Dates as a symbol: the year 1700 and its status in distinguishing between an antiquity and a historical site and asset

---

Rachel Schweizer | Irit Amit-Cohen

< Summary

Historical dates are central to the process of building memory - whether collective, national or private. Sometimes the date is associated with a documented event that has been researched in-depth or with the date the asset was built. Sometimes it is a date that was set for reasons that have been forgotten and whose importance is not related to any event or figure, but rather, to the symbolic status and general ramifications of this date for developments, processes and definitions. The purpose of this article is to trace the evolution of the fixing of 1700 as the year that distinguishes between antiquities and historical assets in the Land of Israel. This determination has implications for the areas of activity of state institutions and authorities such as the Israel Antiquities Authority and The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, as well as on the provisions and rules set forth in the legal and planning systems. The research and analysis are designed to encourage a rethinking regarding the need for flexibility in fixing demarcating dates like these, precisely because of the recognition of their long-term consequences.

Key words:

1700, Israel Antiquities Authority, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, England, legislation and planning

< Introduction

In the chronicles of nations and countries, historic events have taken place that had great influence on the course of occurrences, on human development, on science and inventions, on ideology, on faith, and on art. These events are sometimes associated with short descriptive phrases consisting of time-related nouns and adjectives. Various characteristics stand out: (1) They denote a date associated with a personality, occurrence, event or phenomenon, and as such, serve as a marker on a chronological timeline. 1904, the year of Theodor Herzl's death and of the beginning of the Second Aliyah is an example of this; (2) The date is sometimes shortened and includes only the year. For example, World War I broke out on July 28, 1914 and ended on November 11, 1918. But when discussing it, only the years, 1914-1918, are noted; (3) Sometimes the exact date or the exact year are replaced by an anniversary, like jubilee, or a description that is easy to remember, like the "Great War," as the War of 1914-1918 was called; after World War II, it was retroactively renamed "World War I"; (4) Some of the dates receive the status of "a great moment" or "a high impact event," emphasizing that what came after them was different from what preceded them. November 29, 1947, the day the UN member states decided to end the British Mandate and to establish two states - a Jewish state and an Arab state - in the Land of Israel, is such an example. The use of these phrases supports their inclusion in the pantheon of collective memory (Azariah, 1995; Elder et al., 2019; Tran et al.,

Indeed, 21st century tourism focuses not only on property or landscape, their cultural values, and their conservation and economic potential, but is influenced by physical changes such as climate change; social changes, like cultural differences and diversity; migration and opportunities for quick and easy movement from place to place; cross-border communication; and universally accessible information.

The new Charter for Cultural Heritage Tourism reflects these new approaches, and its publication points to a trend: to rejuvenate charters and adapt them to 21st century trends and concepts.

Keywords: cultural heritage tourism, sustainability, social resilience, marketing and management

p144 | In memory of Ran Hedvati (2021–1936), coordinator of historical technology preservation, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

---

Ravit Hedvati-Eyal, daughter of Ran Hedvati
ravit.eyal@roche.com

Ran Hedvati passed away in May 2021. He worked at The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel from 1995 to 2020, serving as the director of the Southern Haifa and Shfela District and the coordinator of Historical Technology Conservation. He was notable for his extensive work conserving agricultural tools and devices along with road and irrigation infrastructures. His method of conservation was characterized by searching for solutions to conserve historical items, completing missing parts and ensuring that they are functional in order to familiarize future generations with them.

Keywords: Ran Hedvati, conservation of historical technologies

p124 | Virtual tours in Neve Tzedek

Tomer Chelouche – Tour guide in Tel Aviv
tomerschelouche@gmail.com

The Corona period forced a shutdown on the tourist industry, while simultaneously stimulating creativity and a search for alternative tours based on 21st century technology. The purpose of this review is to present the journey I went through as a tour guide from the moment I decided to recreate myself in the virtual space and design tours that are independent of my physical presence in the tourist space. The review focuses on the Neve Tzedek neighborhood and the process I went through designing a virtual tour based on my experience as a tour guide. Although the virtual tour was created during the corona period, it is also suitable for other crisis situations in which we, both the guides and the touring public, avoid going out into the field. And not just for crisis situations. A virtual tour can be included in the toolbox offered to guides and tourists in other situations where it is not possible to visit a nature site or a cultural heritage asset.

Keywords: virtual tours, tour guides, guided tours, Neve Tzedek

p128 | Conservation and sustainability: green roofs, living roofs

---

Ruth Liberty-Shalev, assistant professor, head of the Heritage, Conservation and Regeneration Unit, The Faculty of

Architecture and Town Planning, Technion - Israel Institute of Technology
rlshalev@gmail.com

Irit Amit-Cohen, professor emeritus, Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University
amitcoi@biu.ac.il

Facades are the most readily noticed features of built cultural heritage assets. The visual experience created by the façade tends to satisfy the observer, who rarely reflects on hidden components such as infrastructure, building materials or technical systems. Among the elements that are concealed from the observer are the roofs, also known as the "fifth façade." Although roofs are integral to the exterior envelope of every building, they tend to be inaccessible and hidden from view. Consequently, they are often used for the placement of unseemly infrastructural features (water tanks and solar panels, air conditioners etc.), missing their huge potential as usable open spaces, which could contribute to understanding the space and time context of the building. This review focuses on the roofs of two public buildings: a historic educational facility that underwent a renovation and conversion for local community uses and a nature and science museum complex that was restored and "united" under one green roof. The design and utilization of the roof in both structures express the designer's approach to conservation, as well as to utilizing and realizing the potential inherent in the "fifth facade" for a variety of functions that represent contemporary perceptions of sustainability.

Keywords: green roofs, conservation, sustainability, open space

p134 | Why it was necessary to renew the International Charter for Cultural Heritage Tourism of 1999 in 2021

[Proposed Final Draft] ICOMOS International Charter for Cultural Heritage Tourism 2021: reinforcing cultural heritage protection and community resilience through responsible and sustainable tourism management

Introduction: Irit Amit Cohen, professor emeritus, Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University
amitcoi@biu.ac.il

The ICOMOS International Charter for Cultural Heritage Tourism 2021 is designed to adapt the Charter published in 1999 to perceptions of tourism in general, and to cultural heritage tourism in particular, at the beginning of the third decade of the 21st century. The introduction to the new charter reads: "**Profound growth and disruption in global tourism, including cultural heritage tourism, has necessitated the revision of the ICOMOS 1999 International Charter for Cultural Tourism. In addition to the intensified tourism use of cultural heritage places and destinations, there has been a growing concern about the degradation of cultural heritage along with social, ethical, cultural, environmental and economic rights issues associated with tourism.**"

makes it possible to preserve that unique identity, while advancing and developing the kibbutz as a living, creative, and active settlement. This article focuses on the changes in kibbutz planning that have taken place over the past decade, examining the interconnection between these changes and the transformation of the fundamental values of kibbutz members. For this purpose, we will present the spatial planning characteristics of the kibbutz, both past and present, along with ways to formulate current planning that is adapted to needs arising from present and future changes in the kibbutz lifestyle and changes in the rural space.

Keywords: kibbutz, planning, values, conservation, architecture

p100 | The Etzel Museum: location and role in the Jabotinsky/Shuni Park complex

---

Itzik Simhon, director of the Etzel Museum in Shuni and director-general of the Etzel Soldiers Alliance Association

itziksimhon68@gmail.com

Nina Kol (Kalekin), instructors coordinator, Etzel Museum in Shuni and independent tour guide

Between Zichron Yaacov and Binyamina, in Ha'Nadiv Valley, there is a park that is known by everyone as "Shuni," as well as "Jabotinsky." The duplication of names indicates its uniqueness. The park's land includes remains of different periods, reflecting the events, lifestyles, and culture of those periods. The encounter between the various historical periods and their remains has created a dilemma for the staff: whether to give equal representation to all the layers or to focus on one period and one story. This review describes the choice to highlight the Etzel Museum located on the site, and its role in creating a dialogue between sectors of society through the historical remains that reflect a variety of cultures

Keywords: Shuni, Jabotinsky Park, museum, Etzel-Irgun, conservation

p108 | Heritage sites resilient during crisis: The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, the sites and coping during the corona pandemic

---

Roni Bar-Nathan, director of the Advanced Studies and Events Department

ronib@shimur.org.il

Appendix: Inbar Kavenshtok, manager of the Haganah museum

inbarkav@gmail.com

The corona crisis had a major impact on the heritage sites under the aegis of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. The sites were closed to the public from the outbreak of the pandemic in March 2020 until early 2021, apart from short breaks between lockdowns. Management and staff had to rethink how to deal with the crisis and to utilize the situation to enhance and renew various sites. The purpose of this review is to present the measures taken by The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel during this period to assist the staff and to promote the sites.

Keywords: heritage sites, initiative, crisis, training, collaborations, developing content, corona crisis

p114 | Heritage during crisis: adapting to a new visiting experience

---

Amalya Zeevi Kovo, museum educator, Minkoff Citrus Orchard Museum

pardes1@shimur.org.il

In March 2020, the world population lost freedom, together with its routine. We found ourselves struggling with an extreme situation at nation-wide and local levels, as well as at conservation sites. During normal times, every system operates according to its own rules, in its own typical fashion. Conservation sites host visitors on field trips; each site knows its target audience and acts accordingly. When the pandemic hit, every system, from the smallest to the largest, had to readjust; visits to heritage sites also had to be adapted to the new reality. Various sites chose different methods: switching to a digital visiting experience, collaborating with sites that have similar content, changing to a lecture format and others. Corona exposed our weaknesses and forced us, too, the staff of the Minkoff Orchard in Rehovot, to confront them. The path we chose led us to understand that these vulnerabilities in fact present an opportunity to increase visitor traffic, despite the difficulties created by COVID-19. This understanding derived from a coping method called the Agile System. The article will present the Minkoff Orchard's response to the corona crisis, based on the Agile model.

Keywords: Agile model, corona, capsule training, flexibility

p80 | Dilemmas and challenges: between urban and urban tissue renewal programs and urban and urban tissue conservation

---

Giora Solar, architect, urban planner, graduate of the Technion and the International School of Conservation in Rome
giorasolar7@gmail.com

Urban renewal plans pose new and unusual challenges to the world of conservation, inasmuch as they result in sweeping changes to entire urban areas, and not just to individual buildings. The goal of urban renewal around the world is primarily to renew infrastructure and to modernize and revive historic parts of the city. On the other hand, one of the stated goals of urban renewal in Israel is to increase the number of residential units in order to accommodate the country's growing population. Population growth and the addition of residential units result in a growing burden on the transportation system and its required infrastructure, along with the need for enhanced public services, more open spaces, and primarily, high-rise construction. In an already existing city, it means building on top of existing structures, or replacing those structures, in a process that may lead to the total destruction of urban historical strata, the loss of the city's existing character, and in actuality, the establishment of new cities instead of "renewed" cities. If conservation is perceived by many people as an obstacle to development, progress, and entrepreneurship, in the case of urban renewal, the situation is even more complex. Neither those who deal with conservation nor those who support it can deny the need for the renewal of the city and its infrastructure, the need to revive the historic centers, and in the case of Israel - the obligation to provide housing to prepare for anticipated population growth. The purpose of the article is to present the tension that exists between urban renewal and urban conservation. The world of conservation must find solutions to some of the needs, which may entail a change in perception and thinking.

Keywords: urban renewal, aging buildings, conservation

p86 | Architecture and architects at Kibbutz Na'an: dilemmas pertaining to tangible cultural heritage issues

---

Yoni Shilo - Member of Kibbutz Na'an, architectural practical engineer, graduate of the Technion School of Practical Engineering, planner of Kibbutz Na'an (1978-1984), director of planning and development for the central district of the Nature and Parks Authority (1992-2010), responsible for establishing and developing national parks and nature reserves
yoni@naan.co.il

On November 5, 1930, 42 boys and girls set out to establish a new kibbutz on the sandy soil of the Judean lowlands. Their dream was to create a new society that would become a model and exemplar of renewed settlement in the Land of Israel. They lacked a budget and had no preparation or prior knowledge of how to build a kibbutz and how to establish a new society. Despite this inauspicious beginning, Kibbutz Na'an developed, and over the years became well-known thanks to the many famous people who lived there: Yisrael Galili, Moshe Carmel, Shmarya Gutman, David Zahavi, Moshe and Yigal Mosenon and Moshe Breslavsky, among others. Some of the best architects in the Land of Israel, including Richard Kaufman, Yohanan Ratner, Shmuel Mestechkin, Shlomo Gilad, Hanan Habaron, Zalman Einav, Gideon Sarig and others, collaborated in planning the kibbutz and building its houses and neighborhoods. The history of the kibbutz, its planning and the construction of its houses are important factors when examining the built cultural heritage of Kibbutz Na'an. In this article, I will present the dilemmas regarding the conservation and cultural heritage of the kibbutz, which in recent years has become one of the largest in Israel, and like many other kibbutzim, has changed its status to that of a "renewed kibbutz." The change has planning and economic ramifications that demand a decision regarding the status, designation and conservation of buildings associated with these renowned architects and key figures in the life of the kibbutz and in the history of the State of Israel.

Keywords: Kibbutz Na'an, tangible heritage, vernacular planning, conservation and restoration, renewed kibbutz

p94 | Conservation and planning in the changing kibbutz community as a significant component of kibbutz identity

---

Architect Tze'ela Karniel, Yad Tabenkin
tzeela.karniel@gmail.com

In recent years, kibbutzim have experienced a development boom stemming from social, economic, and cultural changes, a phenomenon that has ramifications for the kibbutz space, its design, and planning. Contemporary planning is intended to provide solutions for new developments, but it also expresses dilemmas regarding the presentation of elements of the kibbutz's unique community identity as reflected by its physical-spatial planning and design. This is done in a way that

p58 | Good-bye to all that: COVID-19 and the transformations of cultural heritage

---

Neil Asher Silberman, University of Massachusetts Amherst, Coherit Associates
neil.silberman@coherit.com

Silberman, N. A. (2020). "Good-bye to all that: COVID-19 and the transformations of cultural heritage." *International Journal of Cultural Property*, 27(4), 467-475.

Introduction: Irit Amit-Cohen, professor emeritus, Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University
amitcoi@biu.ac.il

Economists, political scientists, and journalists around the world have suggested that the COVID-19 pandemic will have long-term effects on 21st century global society. As a precipitating factor in the final collapse of the post-1945 world order, the pandemic has been seen as an epochal turning point in human history. This article will examine the long-term effects that the pandemic may have on the protection and promotion of cultural heritage, which has become a major economic and political undertaking in the post-World War II era, with earlier roots in elite aesthetics and the rise of mass tourism in the nineteenth century. This article will identify some dramatic changes in economic activity and politics that may transform the social role of cultural heritage in the coming decades.

Keywords: Cultural Heritage, COVID, cultural economics, tourism, public engagement, culture change

p66 | The vanished-mute tangible cultural heritage of the modern era, and the role of document research methods to recreate it: the flood irrigation system as a test case

---

Dror Segal, director and curator of the Footsteps in the Valley Museum of Archeology, Gan Hashlosha
mus@gan3.co.il

In the 1940s and 1950s, a unique flood irrigation system was developed in the Beit She'an Valley. Flood irrigation is a common method that has been practiced around the world from ancient times until the present. In the Beit She'an Valley settlements, square concrete pools connected by concrete pipes were installed between the rows of trees, with flooding conducted at alternate times - mainly in the orchards. The method was wasteful and installation expensive, therefore the pipes were gradually replaced by plastic tubing, a drip system and sprinklers. The concrete pools were removed and dumped on the sides of the roads. The generation of farmers who developed the method, purchased or manufactured the equipment and used it passed away, and there is virtually no photographic or written evidence documenting the existence of the system to describe in real time its manufacture, installation, and operation. All that remains is the faint memory of Valley old-timers, who, as children, witnessed their parents working in the orchards and irrigating them using this method. In future generations, this memory, too, will be gone. This unique irrigation method is just one examples of phenomena such as factories, buildings, facilities or customs that were commonplace until a few decades ago and that disappeared almost overnight and were forgotten. Hence, the duty to photograph and document, to write, to describe and recreate, and to preserve the information methodically, based on scientific research, in archives, museums, and research institutes.

Keywords: concrete pools, flood irrigation, conservation and documentation, culture and heritage

p74 | Conservation without the story

Shmuel Giller, architect specializing in researching Jaffa in the late Ottoman and British Mandate periods
sglr@inter.net.il

Jaffa is undergoing an accelerated process of construction and conservation of existing buildings. Unfortunately, care is not taken to properly install worded signage based on reliable historical information - missing the object of conservation, which is to pass down the city's heritage and make it a magnet for tourism. The exclusive emphasis on architectural details, without relating to the history of the site or the building, fails to conform with the guidelines of the Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites.

Keywords: Jaffa, conservation, Venice Convention, Jaffa district, Raziell Street, story

p30 | The conservation initiative of Israel's Ministry of Religious Services

---

Uri Ben Zioni, director of the Northern District, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel
uri@shimur.org.il

This article deals with a unique conservation initiative during a period of crisis: during the War of Independence and the State of Israel's early years, significant destruction of Muslim heritage sites occurred. An initiative to publish a survey about the extent of the destruction and instructions for conserving Muslim religious buildings and holy sites emerged, specifically from the Ministry of Religious Services, during the first year of its existence. This case touches on various issues pertaining to the conservation and destruction of built heritage, dilemmas and decision-making processes concerning the conservation and survival of the "enemy's" built heritage during crisis and war, together with the political and moral aspects involved in making such decisions. The motivation for conducting the survey, which is the subject of the article, and the stated and hidden reasons for its publication, present a unique local historical example of Israeli conservation.

Keywords: religious buildings, Ministry of Religious Services, conservation of religious buildings, dilemmas in conservation

p38 | Kfar Saba and fifteen more: conserving the heritage of municipal teams' historic soccer stadiums

---

Dr. Eyal Salinger, real estate appraiser, economist, historian, Ph.D. in urban and regional planning from the Technion - Israel Institute of Technology and master's degree in spatial planning from KTH (The Royal Institute of Technology, Stockholm)
eyalsalinger@gmail.com

Recent decades have witnessed the demolition of old municipal soccer stadiums inside cities in order to build residential towers on their sites, and the construction of new stadiums on the edges and outskirts of cities. The purpose of this article is to raise awareness of this phenomenon, to give examples, and to propose that, even if an old stadium is demolished, parts of it should be preserved as a local cultural heritage site. This article presents the considerations, primarily economic, for demolishing old municipal stadiums inside cities, emphasizing the importance of the municipal soccer team in general, and of the municipal stadium in particular, as a symbol of local heritage. This is illustrated by two case studies: the conservation of the southern wall of the old stadium in Kfar Saba and the conservation of the façade of the stand in Highbury - the old stadium of the Arsenal Football Club in London.

Keywords: sports heritage, local heritage site, football stadium, place value

p46 | Dates as a symbol: the year 1700 and its status in distinguishing between an antiquity and a historical site and asset

---

Rachel Schweizer, received a master's degree, magna cum laude, from Bar-Ilan University, in the Preservation, Planning and Development of Cultural Heritage and Cultural Landscape track, Department of Geography and Environment. She has been a member of the Audit Committee of ICOMOS Israel since 2018.
racelj40@gmail.com

Irit Amit-Cohen, professor emeritus, Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University
amitcoi@biu.ac.il

Historical dates are central to the process of building memory - whether collective, national or private. Sometimes the date is associated with a documented event that has been researched in-depth or with the date the asset was built. Sometimes it is a date that was set for reasons that have been forgotten and whose importance is unrelated to any event or figure, but rather, to its symbolic status and the general ramifications of this date for developments, processes and definitions. The purpose of this article is to trace the evolution of the fixing of 1700 as the year that distinguishes between antiquities and historical assets in the Land of Israel. This determination has implications for the areas of activity of state institutions and authorities such as the Israel Antiquities Authority and the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, as well as on the provisions and rules set forth in the legal and planning systems. The research and analysis are designed to encourage a rethinking regarding the need for flexibility in fixing demarcating dates like these, precisely because of the recognition of their long-term consequences.

Keywords: 1700, Israel Antiquities Authority, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, England, legislation and planning

> Summaries

p10 | Zina Dizengoff Circle: passions and creativity in a Circle

---

Arch. Keren Metrany, Ph.D., The David Azrieli School of Architecture, Tel Aviv University
keren.metrany@gmail.com

Town squares are part of the urban fabric, as they are equally a part of the social fabric, through which local history and politics are reflected. The town square has both a functional and a symbolic role - it is a public, gardened open space that functions as an "urban living room," a place for contemplative practice, a space to unwind from the hustle and bustle of the city.

The Zina Dizengoff Circle, the round town square that is the symbol of the White City of Tel Aviv, is much more than a central gathering point. The Circle is a metaphorical arena, reflecting global, municipal and individual changes that took place in and around it. The Circle has been renovated five times! It has witnessed a variety of traffic arrangements and urban schemes. Its physical structure, levels and fountains have changed – and so has its social circuit of visitors.

This article presents the public controversies and storms that took place around Zina Dizengoff Circle. It will focus on the three different fountains that adorned it during the years, through which the Circle's complex biography - the initiatives, passions, interests, and turning points that shaped its character and influenced its purpose - is reflected. The fountains will introduce us to the local urban politics and let us discover the story of the artist and designers who shaped it. For them the square was like an emotional roller-coaster: feelings of satisfaction, success, and pride were mixed with offense, bitterness, and disappointment.

Keywords: Zina Dizengoff Circle, urban design, fountains, heritage spaces, controversial heritage

p18 | What's Tel Aviv-Yafo doing in Hod Hasharon?

Irit Amit-Cohen, professor emeritus, Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University
amitcoi@biu.ac.il

Yossi Vitriol, environmental planner and conservation consultant
Vitriol30@gmail.com

Hod Hasharon is unique in that it comprises several communities - all of them formerly **moshavot**, settlements of privately-owned small farms that were founded in the 1920s. The main crop on these farms, which were owned by small and medium landowners, was citrus groves. Adjacent to the **moshavot** were several orchards, owned by individuals or companies, where people who lived in the **moshavot** worked and received agricultural training; they invested their wages in building up their farms. Since Hod Hasharon officially became a city in 1990, the demand for housing has been constantly growing – along with pressure to sell the agricultural land and have it redesignated for residential use, with ramifications for the city's landscape. "Patches" of agricultural land, some cultivated and some neglected – with heritage assets that are evidence of the settlements and farms from which the city was created - still exist in its landscape. This article will reveal the story of one of these "patches," which have multiple heritage assets. Conservation of the assets is influenced by their location in the urban landscape and the development pressures to which they are subjected. The documentation of the events and personalities associated with these assets reveals their uniqueness, and it is to be hoped that this exposure will encourage their conservation and assimilation into the city that is undergoing such accelerated development.

Keywords: private enterprise, land pressure, redesignation, Hod Hasharon, Tel Aviv-Yafo

p24 | Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict

---

Adv. Gideon Koren, legal adviser of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel; from 2008 to 2017, he served on the Board of ICOMOS International, six years as vice president of the organization
gidi@gkl.co.il

In recent years, issues related to the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (hereinafter - the Hague Convention), created following World War II and the massive destruction it caused, primarily throughout Europe have re-emerged on the public agenda. In light of the fact that conflicts such as these take place nowadays not only between countries, and destruction is also caused also by non-"state" organizations or during conflicts between different groups within the same country, many complex issues arise that were not relevant at the time the Convention was written. Israel found itself in such a state of conflict in May 2021, during unrest and events causing destruction and damage to cultural heritage assets in cities inhabited by a mixed population, Jews and Arabs. This situation impelled a revisiting in Israel of the Hague Convention, its content and essence. The purpose of the article is to describe the background to the creation of the Convention, to review its content and the various stages of its development, and to describe the ways currently being examined to cope with its updated challenges.

Keywords: Hague Convention, cultural heritage, armed conflict, UNESCO

Itzik Simhon, director of the Etzel Museum in Shuni, and **Nina Kol (Kalkin)**, the museum's coordinator of training, collaborated on another review discussing a demarcating space, "The Etzel Museum: location and role in the Jabotinsky/Shuni Park complex." In their review they discuss the deliberations that accompany their work in the museum - considerations about what to conserve, how to preserve, how to manage a heritage space that contains assets representing different time periods, and their priorities. Three reviews describe the difficulty in managing a heritage site during the pandemic. **Roni Bar-Natan**, director of the Advanced Studies and Events Department at The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, presents the ways in which the Council is dealing with the management of its sites during the Corona crisis. Her review, "Heritage sites resilient during crisis: The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, the sites and coping during the corona pandemic," examines the condition of the sites during the pandemic, as well as the opportunity given to directors and staff members to exercise creativity through proposals for better management of the heritage sites. Attached to this review is an appendix by **Inbar Kavenshtok**, director of the Hagana Museum in Tel Aviv, "Being a museum director during corona," in which she describes the ways of grappling with the corona crisis at the museum.

In "Heritage during crisis: adapting to a new visiting experience," **Amalya Zeevi Kovo**, director of training at the Minkoff Citrus Orchard Museum in Rehovot, presents the Agile model, which offers ways of coping during crisis. The workers, directors and guides at the museum took advantage of the interlude during the corona crisis to develop a new visiting plan and guiding methods for the site, based on the Agile model. Tour guide **Tomer Chelouche** also developed guiding methods adapted to the new situation during the pandemic. In his review, "Virtual tours in Neve Tzedek," he emphasizes the opportunity he had during the corona crisis to promote virtual tours to audiences from around the world. Closing this issue is a joint review by **architect Ruth Liberty-Shalev** and **Prof. Irit Amit-Cohen**, "Conservation and sustainability: green roofs, living roofs." The brief review focuses on the "green roof" - a phenomenon that gives roofs new functions that are consistent with concepts that are developing in the 21st century, first and foremost, sustainability.

We have included two additional documents in the magazine. The first is a draft of the ICOMOS International Charter for Cultural Heritage Tourism 2021, accompanied by an introduction by **Prof. Irit Amit-Cohen** entitled "Why it was necessary to renew the International Charter for Cultural Heritage Tourism of 1999 in 2021." The charter was originally published in 1999, but since then, a shift has taken place: cultural heritage tourism has become increasingly popular; sustainability has become a synonym to describe tourism development, and crises - both those created by the coronavirus and the climate change crisis - have encouraged new approaches to managing tourism. Since these approaches spawned creative solutions to deal with the consequences of the crisis in tourism development, we decided to include them in this issue. The second document, "In memory of Ran Hedvati (1936–2021), coordinator of Historical Technology Preservation, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel," was written by his daughter, **Ravit Hedvati-Eyal**. Ran passed away last May. His contribution to the conservation work and to the status of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel was tremendous, as the blue signs and the engines operating at many of the sites in Israel attest.

And three final comments:

Like the preceding issues, the 11th issue of **Atarim - the Magazine** is designed to expose the audience of researchers and cultural heritage conservation enthusiasts to the approaches and innovations that were added to the conservation discourse this year.

As in all issues of **Atarim - the Magazine**, in this issue, too, the articles and reviews are accompanied by an opening paragraph. I wrote this paragraph in order to reinforce the connection between the magazine's central theme and the topics, examples and facets of conservation on which the various reviews and articles focus.

The draft of the International Charter for Cultural Heritage Tourism from 2021 reads from right to left, like the Hebrew introduction. The English translations of the page in memory of Yehuda Dekel; the introductions by CEO Omri Shalmon and the editor; the summaries of the articles and reviews; and the article "Dates as a symbol: the year 1700 and its status in distinguishing between an antiquity and a historical site and asset," are presented from left to right.

Irit Amit-Cohen

which cultural heritage assets exist and that has no geographical contiguity with the authority's boundaries. This situation has implications for land management, planning, and a sense of connection to historical assets and their conservation. In his article, "Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict," **Adv. Gideon Koren** reviews the development of the Hague Convention and the extent of its relevance in recent years, which have been characterized by political struggles, including struggles over the cultural heritage.

"The conservation initiative of Israel's Ministry of Religious Services" by **Uri Ben-Zioni**, director of the Northern District of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, presents an example of such a struggle. The article reviews the activities of the Ministry of Religious Services in the State of Israel's early years to recognize the historical and cultural values of Muslim historical sites, prevent their demolition, and present rules for their conservation. The conflicts in various cities around the world regarding the role of heritage assets and their survival, and in Israel, the conflicts in mixed cities in May 2021, heighten the significance of the article. **Dr. Eyal Salinger**, in "Kfar Saba and fifteen more: conserving the heritage of municipal teams' historic soccer stadiums" describes a community's sense of identification with its local heritage and its ability to deal with development pressures and demand the conservation of assets that represent that heritage.

The article by **Rachel Schweitzer** and **Prof. Irit Amit-Cohen**, "Dates as a symbol: the year 1700 and its status in distinguishing between an antiquity and a historical site and asset," discusses the role of dates in determining the status of cultural heritage assets. The article examines the sequence of events that led to the decision to choose 1700 as a demarcation year and the ramifications of this determination. Its intention is to question the place of the historical date on the scale of priorities in defining a cultural heritage asset, and consequently, what is worthy of conservation. **Prof. Neil Silberman's** article, translated into Hebrew, "Good-bye to all that: COVID-19 and the transformations of cultural heritage," focuses on the changes that took place in recent years in the status of cultural heritage assets and that became more pronounced during the pandemic. This article, like the one dealing with the role assigned to 1700, questions the over-importance attributed to historical values in the decision-making process about what should be considered an asset worthy of conservation. **Dror Segal**, director of the "Footsteps in the Valley" Museum of Archeology in Gan Hashlosha, also discusses historical values. In "The vanished-mute tangible cultural heritage of the modern era, and the role of document research methods to recreate it: the flood irrigation system as a test case," Segal reviews the disappearance of flood irrigation infrastructures from the landscape. He stresses the role of various information sources in assessing the importance of a heritage asset, especially in cases where no tangible evidence remains.

In his article, "Conservation without the story," **architect and historian Shmuel Giller** analyzes the status of documentation, the importance of meticulous documentation, and the need to rely on it in designing an asset designated for conservation. The article focuses on the implications of inaccurate information displayed on signs placed on or near heritage assets. Giller argues that this undermines the central role of heritage assets: to serve as historical evidence of key intersections in the history of a community and a people.

Architect Giora Solar also spotlights historic urban centers. In his review, "Dilemmas and challenges: between urban and urban tissue renewal programs and urban and urban tissue conservation," Solar calls upon decision-makers to refrain from foregoing the historic features of an area, and to find a way to incorporate them into the renewal process. **Yoni Shilo**, a member of Kibbutz Na'an, presents a similar dilemma, except that the space he examines is his kibbutz. In his review, "Architecture and architects at Kibbutz Na'an: Dilemmas pertaining to tangible cultural heritage issues," he presents kibbutz members' deliberations about what to conserve and how to conserve in a time of ideological and economic change in the kibbutz. The attitude of the kibbutz community towards its heritage assets at a time when the kibbutz is undergoing change is also described and analyzed in the article, "Conservation and planning in the changing kibbutz community as a significant component of kibbutz identity," by **Ze'ela Karniel**, an architect and planner of urban textures. She examines the tension between the kibbutz's contour and historical values and the accelerated development that is taking place in many kibbutzim, and its influence on the renewing kibbutz's identity.

Illustration 3: Tombstones tell the story of a lost pre-World War II community in the Jewish cemetery in Bitola, northern Macedonia.
Photo: Irit Amit-Cohen, March 2019

Summary

The corona crisis has long-term consequences: changes whose characteristics and impact are difficult to predict, but whose existence and implications for the future are undisputed. These include the ramifications for the status and perception of the tangible cultural heritage. Outstanding among them is the erosion in the perception of the "tangibility" of the asset - its physical reality, the variety of actions needed to conserve it, the physical visit, the tangible pleasure derived from the proximity and actual contact with it, and the guiding methods that focus on the physical presence of the asset and historical objects. The corona crisis created a platform for countless studies, but we can already explore the ramifications, their advantages and disadvantages, and criticize and consider what to advance and what to forego.

The 11th edition of **Atarim - The Magazine** is being published close to a year after the publication of the article in the newspaper **Atarim**. Its articles and reviews discuss not only the corona crisis and its implications for the sites and cultural heritage assets, but also other crises that typified this period, the emerging dilemmas, and the solutions proposed to deal with them and their ramifications.

In the opening article, "Zina Dizengoff Circle: passions and creativity in a circle," architect **Dr. Keren Metrany** follows the changes that took place in the design of Dizengoff Circle and the consequent changes in its status. The article examines the process of the circle's transformation into one of the main symbols of the city of Tel Aviv-Yafo, and during the corona pandemic, a socio-cultural hub for the local community. The article co-authored by **Prof. Irit Amit-Cohen** and **Dr. Yossi Vitriol**, "What's Tel Aviv-Yafo doing in Hod Hasharon?" describes a phenomenon with historical roots: the local authority's ownership of land in

Illustration 2: The Jewish cemetery in Bitola, in northern Macedonia, a memorial to a pre-World War II community
Photo: Irit Amit-Cohen, March 2019

physical condition and the worthwhileness of long-term conservation. These tools will help cope with future damage to the "carrying capacity" (physical, economic, social and environmental) of cultural heritage sites.

Cultural heritage assets in open spaces: the closure of historical sites as well as collections and exhibitions of heritage objects in museums and galleries sharpened the distinctions between different types of cultural heritage assets. For years, cultural heritage assets in open spaces were perceived as part of the open space and useless and hence, were neglected. However, because of the change that took place in the status of open spaces during closures and the altered perception of them as being not only places of leisure and recreation but also places of meeting and refuge from the closures imposed by the pandemic, the assets scattered in these sites gained renewed interest. The visit experience gained intensity, the possibilities for their use were reconsidered, and their role as a means of recreating cultural, industrial, and rural-agricultural landscapes was discussed. The interest in these assets strengthens the call to stabilize them, conserve them, and ensure their survival for future generations.

Adaptations of opening times and visiting routes: the change in visiting habits to heritage sites that took place during the closures necessitated opening the sites at odd hours and creating visiting routes that are suitable for small groups - families, couples, and individuals. This adaptation was necessary primarily in heritage assets in open areas - archeological parks, water and road infrastructures, industrial facilities, mines, and quarries. In these cases too, the reduced role of the tourist guide and the preference for the independent tour and virtual instruction were notable and contributed also to the development of infrastructure for night tourism along with new technological guiding tools.

Distinguishing between a museum in a historic asset and a museum in a new structure: a survey conducted in July 2020 by the American Alliance of Museums (AAM) found that 30% of all American museums would probably not survive the corona pandemic. Similar data emerged from surveys conducted by the European Museums Network (2020), ICOM (2020), and UNESCO (2020). On the other hand, the outlook for historic assets museums was less bleak. The explanation given for their resilience is that neither the collections nor the assets are for sale. The sale of assets and objects in times of crisis in order to cover maintenance expenses is common, but rare in museums where the asset itself has historical value. Many of these museums are supported or managed by public bodies and have long-term conservation programs that ensure their survival. However, in order to justify this support, those in charge need to hone the assets' unique features and adapt their activities to crisis situations.

New aspects of the role of cultural heritage assets in a time of crisis: the past year was characterized by a new way of thinking about the uniqueness of the tangible cultural heritage. Two matters particularly stood out:

1. The theoretical discussion during the corona period dealt less with physical conservation focusing on authenticity - a factor that was overemphasized in recent years in declaring an asset worthy of conservation, in line with the principles of the Nara Document on Authenticity (1994). Foregoing of an overemphasis on authenticity was notable not only with regard to physical conservation, but also in the virtual realm, due to the growing use of virtual means to enable a remote "visit" as an alternative to an in-person visit. This matter has come into sharper focus in recent years as a result of religious radicalization, fires, and climate change that brought about the annihilation of cultural heritage assets around the world, with no possibility of rehabilitating them. The corona pandemic has further sharpened the discussion about the significance of conservation: whether to continue stressing the tangible rehabilitation and the unmediated contact, visit, and encounter, or to prioritize virtual, visits, and tours which are less expensive and more varied?
2. Issues that were previously excluded from the discourse have now gained renewed interest. Among these are a broad discussion of the controversial heritage and its role in producing a critical discourse; the role of intangible values in the process of selection, classification, characterization, and conservation of tangible cultural heritage assets; the responsibility of the present generation to conserve cultural heritage assets for the next generation; and virtual access to private collections of tangible cultural heritage assets that are on their way to extinction due to climate change and deliberate destruction.

The focus on dilemmas in the field of cultural heritage assets conservation is ostensibly not new. Dilemmas are a key characteristic of cultural heritage conservation and they are given broad expression in the decision-making process, inasmuch as this process necessitates exercising choices, presenting solutions, and determining which assets will be included in a conservation list, and thereby survive into future generations. These dilemmas are true also for conservation work; decisions need to be made about what will be emphasized, what will be blurred or erased, what function will be assigned to the asset, and who will be involved in the various stages of the process. Conservers' familiarity with this feature of heritage assets would presumably make it easier for them to deal more effectively with the constraints that the recent crises have created. However, the increasing intensity of the crises, the duration and scope of each event, the uncertainty, and the ramifications in all areas of life - all of these demand new thinking.

Such new thinking was presented in an article entitled "The fear of short-term damage to tangible heritage assets and the possibility of converting it into long term benefits" in issue 61 of the newspaper **Atarim**, published by The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel in March 2021, dedicated to examining the status of cultural heritage in an era of crisis (pp. 26–27). The article has several sections; each one presents the changes that took place in the status of cultural heritage sites and in the visiting experience at the sites. Following are the main points of the article:

An increase in the number of "visitors" to heritage sites due to the "reduction" of visiting expenses: the lifting of distance restrictions and elimination of group size restrictions along with considerations regarding the time and duration of the visit gave a boost to the sites, some of which are better known than others, and they received exposure thanks to the digital networks. This happened in museums at historical sites in large cities and small towns, in archeological parks, and in caves with wall drawings to which access is allowed only to select individuals. The virtual visit is no longer perceived as one-time or only suitable for a specific focus group that specializes in the history of the asset and its conservation. On the contrary, interest in the assets and the variety of activities that accompany the visit has increased. As the interest intensified, so did the willingness of the directors of cultural heritage site, guides, and curators to promote and upgrade visits and learning programs. Creativity, innovation, and virtual accessibility have been key words in the development of cultural heritage sites.

Crisis-adapted educational activities: the corona period not only popularized the virtual tour; it also enabled an in-depth analysis of online teaching and its utilization to generate interest in cultural heritage assets and to advance research in the field. Thus, for instance, the possibilities of developing artistic skills - painting, sculpture and writing - by providing tools for characterizing, describing, and remotely interpreting tangible assets were emphasized. Critical discourse in favor of the increasing use of information sources during the Corona period developed along with recognition of a variety of comparison possibilities. All of these, in turn, encouraged the development of new digital means.

Savings in maintenance, employment and operating expenses: the savings stem from changes in visiting and touring habits. In many cases, savings are perceived as a negative phenomenon because they are the result of layoffs. But in some instances, savings are the result of increasing efficiency, due to several factors: the development of virtual tours and means of display that do not require permanent accompanying guides; an increase in the number of "visitors" without adding staff; and savings in manpower with virtual translations replacing human translators during the visit. The ability to save information, copy it, and adapt it to different audiences also saves time and expenses."

"Rest" and rehabilitation: the "time-out" created by the pandemic made it possible to reinforce cultural heritage assets at sites with massive tourism that suffered damage to their physical and cultural values, and to rehabilitate them. It enabled a comparison of times of tourist congestion with periods of calm and hence, an analysis of the pace of change. This was done at world heritage sites like Venice and the Antiquities of Rome as well as at Beit She'arim, Avdat, and Beit Guvrin. During this period, new assessment tools emerged that focus not only on the cultural values of the asset but also on its

---

Preface by the editor

The word "crisis" has a number of meanings. The most familiar one is a difficult, critical situation, perceived as a change for the worse but also as a decision point that requires a new approach; instead of continuing to fear – to cope, to effect far-reaching reforms and changes. The approach that views crisis as an opportunity is at the heart of Issue 11 of **Atarim - the Magazine**. The decision to focus on this subject stems from the COVID-19 crisis, which began in January 2020 and continued in 2021 and whose end is not in sight. This crisis is not unique; joining it are economic, social, and cultural crises along with the climate change crisis that is the focus of discussion at every forum. All these crises clearly have long-term consequences. The status of tangible cultural heritage assets and concern about their conservation are not absent from this extensive discussion. Researchers in this field are not content with describing their current situation, but are exploring ways to deal with the crises and their long-term consequences, and also raise new ideas about how to turn them into an opportunity - to strengthen the status of cultural heritage assets and to improve the methods of managing and conserving them.

Illustration 1: "Memorial reserve" for the Berlin Wall, which divided the city into East and West before it was toppled. Photo: Irit Amit-Cohen

This is clearly not the final word. Proper management requires a response that transcends the specific situation, one that addresses all changing circumstances, whether uniquely local or worldwide, including global warming and its consequences, risk situations and earthquakes.

As usual, I wish to express admiration and appreciation to the writers and researchers who submitted their articles for this issue. Thank you to Prof. Irit Amit-Cohen, editor and living spirit of the magazine, which revitalizes us anew in every issue that is published.

Thanks and appreciation to Idit Maidan, director of the Information and Publications Department and deputy editor of **Atarim - the Magazine**, who invests heavily in this important journal.

Thanks to graphic designer Orna Yazkirovich, copy editor Nirit Itington, proofreader Yuval Halperin, English translator and editor Shifra Paikin and Hebrew translator Ora Dankner.

Atarim - the Magazine is project of the Yehuda Dekel Library - The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. The Dekel family provides great assistance in its publication, making it possible to deepen our knowledge in the fields of conservation and heritage every year. For all of this and for the full cooperation, our thanks and appreciation to Boaz Dekel.

Yours,

Omri Shalmon

CEO

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Atarim - the Magazine: A roadmap and guide to heritage in a changing world

---

Dear readers of Atarim - the Magazine,

Issue 11 of **Atarim - the Magazine** is a "conservation trustee" in every sense of the term. Because since its birth, 11 years ago, the magazine has remained scrupulously faithful to issues related to the environment, conservation, heritage, conservationists and the transmitters of heritage. This issue, too, is a kind of "dam," behind which is stored a large reservoir of in-depth knowledge and bonding and construction materials that strengthen this world, found in every place and in every cultural heritage site in which man has existed.

At the core of Issue 11 of **Atarim - the Magazine** are the dramatic transformations and changes that the corona crisis have imposed on us. This was nothing less than a state of emergency, enormous transformations and changes that require a new type of conduct, adapted to the far-reaching and unstable situation that is acutely impacting every country, society and community.

At a recent meeting at a friends' house, I met a well-known artist whose works are widely displayed in Israel and around the world. In a discussion between the two of us, he said to me: "Who needs conservation? Who needs to preserve cultural landscapes? You need to destroy everything and start anew each time, to create ex nihilo – that is the great creation, that is the right way." Together with the apparent affront to our basic mission as heritage conservers, these statements provoked thought and needed to be addressed.

A dilemma such as this emerges in times of great turbulence and of significant change that lie ahead of us, some by choice and some due to an objective given situation, as the COVID-19 pandemic has demonstrated. Even if we ignore the argument and discussion with that artist, who does not necessarily regard his own works as temporary and disposable, still, the pandemic specifically necessitated a reassessment on our part.

This dilemma generated a situation in which sites were abruptly closed for an extended period of time and heritage education was suspended. We faced a fundamental question of how to deal with such a difficult and complex state of affairs. But evidently our sense of responsibility, faith and deep understanding of our mission helped us cope. The emergency dilemma actually engendered creative ideas and solutions; these created continuity; and this in turn produced a reality that led to action.

Thus, for example, starting in March 2020 and the imposition of routine closures, a flexible model was built based on continued and uninterrupted physical conservation while adhering to health guidelines. We made a supreme effort to meet this task in a situation in which all the heritage sites (over 200 visitors sites) were closed at once.

The "twist" in the plot resulted in our quick mobilization. Complete programs of activities, which included virtual tours of the sites (using guides, actors and drones) that aired on the networks, were constructed along with a large variety of quizzes; treasure hunt games; artistic performances at the sites; and thematic, conservation-based lectures. We operated a network of dozens of Council volunteers and National Service boys and girls, who connected to the central system from their homes. A kind of operations room at the Council coordinated both physical conservation and educational activities. This operations room actually "reinvented" everything, while adapting and adjusting them to the changing situations.

We have named here only a very few examples, to illustrate what we have done, but they are sufficient to emphasize the flexibility, the serious thinking and the resources that were mobilized in order to function and to create continuity, even in times of crisis.

> Table of Contents

Atarim - the Magazine: a roadmap and guide to heritage in a changing world Omri Shalmon	04
Preface by the editor Irit Amit-Cohen	05
Zina Dizengoff Circle: passions and creativity in a circle Keren Metrany	10
What's Tel Aviv-Yafo doing in Hod Hasharon? Irit Amit-Cohen, Yossi Vitriol	18
Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict Gideon Koren	24
The conservation Initiative of Israel's Ministry of Religious Services Uri Ben Zioni	30
Kfar Saba and fifteen more: conserving the heritage of municipal teams' historic soccer stadiums Eyal Salinger	38
Dates as a symbol: the year 1700 and its status in distinguishing between an antiquity and a historical site and asset Rachel Schweizer, Irit Amit-Cohen	46
Good-bye to all that: COVID-19 and the transformations of cultural heritage Neil Asher Silberman	58
The vanished-mute tangible cultural heritage of the modern era, and the role of document research methods to recreate it: the flood irrigation system as a test case Dror Segal	66
Conservation without the story Shmuel Giller	74
Dilemmas and challenges: between urban and urban tissue renewal programs and urban and urban tissue conservation Giora Solar	80
Architecture and architects at Kibbutz Na'an: dilemmas pertaining to tangible cultural heritage issues Yoni Shilo	86
Conservation and planning in the changing kibbutz community as a significant component of kibbutz identity Tze'ela Karniel	94
The Etzel Museum: location and role in the Jabotinsky/Shuni Park complex Itzik Simhon, Nina Kol (Kalekin)	100
Heritage sites resilient during crisis: The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, the sites and coping during the corona pandemic Roni Bar-Nathan	108
Appendix: Being a museum director during corona: Inbar Kavenshtok	113
Heritage during crisis: adapting to a new visiting experience Amalya Zeevi Kovo	114
Virtual tours in Neve Tzedek Tomer Chelouche	124
Conservation and sustainability: green roofs, living roofs Ruth Liberty-Shalev, Irit Amit-Cohen	128
Why it was necessary to renew the International Charter for Cultural Heritage Tourism of 1999 in 2021 Irit Amit-Cohen [Proposed Final Draft] ICOMOS International Charter for Cultural Heritage Tourism 2021: reinforcing cultural heritage protection and community resilience through responsible and sustainable tourism management	134
In memory of Ran Hedvati (2021–1936), coordinator of historical technology preservation, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel Ravit Hedvati-Eyal	144
Dates as a symbol: the year 1700 and its status in distinguishing between an antiquity and a historical site and asset (Eng.) Rachel Schweizer, Irit Amit-Cohen	159
Summaries (Eng.)	166
Preface by the editor (Eng.) Irit Amit-Cohen	173
Atarim - the Magazine: a roadmap and guide to heritage in a changing world (Eng.) Omri Shalmon	175

אלבומים

יום שישי הגדול

100 מקומות שמורים

הבניין שבו נולדה המדינה
בית המוסדות הלאומיים

אליהו דובקין
החותם העשירי

טיפה משלי

מגזינים

"אתרים" המגזין 10

"אתרים" המגזין 9

"אתרים" המגזין 8

"אתרים" המגזין 7

"אתרים" המגזין 6

"אתרים" המגזין 5

מהדורה רביעית

כ"מ, כיבשה וגם באוויר

הטיגארטים

משמר הירדן

כנרת - החווה והחצר

בחזרה לרכבת העמק

48 שעות ביממה:
הסיפור המלא

מצודת כ"ח
מוזיאון הרעות

ספרי עיון ומורשת

בירה שלנו

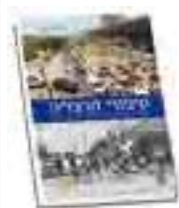
לא עיר לא כפר

ויקרא שמה רחובות

הגדוד השלישי

סיפורי הרצליה

עין לעציון

רוח קדים

אומרים ישנה ארץ

הכ"ג
ירדני הסירה

ארץ אהבתי
על אתרים ואנשים

רחוקים קרובים
סיפורם של בתי חולים בצפת

ראשונים להעז
פלגת הלילה הפיחודת של אורד וינגיס

שלושים שנים ראשונות
2014-1984

ניהול מערכתי של השימור

Yehuda Dekel - the man who conquered every crisis

> **Yehuda Dekel** (1929–2008) was one of Israel's great builders for sixty years. He helped establish the Lachish Region in the 1950s, and in the ensuing years, he was involved in the work of the Jewish Agency's Settlement Division throughout Israel. He served as **director-general of the Settlement Division** for most of the 1980s, leaving a deep imprint on a wide range of areas pertaining to settlement and development. After concluding this position, he devoted himself to issues of conservation and heritage for over 15 years, in his position as **chairman of the executive committee of The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel**.

Yehuda proudly bore the name of our patriarch Jacob's fourth son - Judah - who was likened to "a lion's cub." On a personal level, he was affable and friendly, like a young cub, while in his various professional roles, he was a lion. Senior positions, such as those held by Yehuda, often entail pressures and challenges, but Yehuda knew how to manage crises and overcome them.

In the 1980s, for example, when he was director-general of the Settlement Division, Israel was in the throes of a very severe socio-economic crisis due to inflation of tens of percent each month. Many agricultural settlements - kibbutzim and moshavim - were on the verge of collapse. Yehuda worked around the clock to help them. He met with ministers and directors of government ministries and explained the paramount importance of government assistance to the settlement sector. He simultaneously approached the top echelons of the World Zionist Organization to recruit help from that body. Indeed, help came, albeit at a slower pace than Yehuda had hoped, and the agricultural sector emerged from the crisis.

Another crisis in which Yehuda came to the rescue during this time concerned the **wine sector**. This industry had been stagnant for decades, and it was Yehuda who rescued it. He initiated the import of new vine varieties and the planting of new vineyards, primarily in the Upper Galilee and the Golan Heights. He did this several times, despite opposition from the Ministry of Agriculture, and sometimes from the vinegrowers themselves. Within a few years, the new varieties had upgraded the quality of Israeli wine. In addition, Yehuda pushed to raise the level of Carmel Mizrahi wineries. Under his leadership, the Settlement Division even became a partner in the company, and **at his initiative, the first winery was established the Golan Heights**.

At his next station - at The Council for Conservation of Heritage Sites - Yehuda had to resolve crises in other areas. Sometimes this required many years of effort, as was the case with **Metzudat Koach** (Nabi Yusha). Yehuda had a unique relationship with this site. During the War of Independence, he took part in the third - and definitive - battle to conquer the fortress. Many of his friends from the HaTsofim training program in Kibbutz Dafna had fallen in the second battle, which failed to achieve its objective. He considered it a personal obligation to commemorate them, and launched a struggle that lasted for years to convert the police building into a national memorial site. In his way stood the Israeli bureaucracy and bodies such as the Israel Police, the Border Police, the Ministry of Finance and others - each for its own reasons.

But Yehuda did not give up. For about ten years, he banged on every possible table, neutralizing countless mines, until he received state approval to turn the Nabi Yusha police station into a national memorial site. During that time, he laid the groundwork

www.idekel.co.il

for the establishment of Hareut Museum, in memory of the 28 fighters who fell in the three battles to conquer the site in 1948.

Yehuda did not have the privilege of dedicating Hareut Museum. However, his son Boaz continued his path, and thanks to his efforts, along with those of Stef Wertheimer, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and the Ministry of Jerusalem and Heritage, which undertook financial responsibility, the museum was dedicated in 2014. Yehuda's name is displayed above the front door: "**Hareut Museum founded by Yehuda Dekel.**"

Yehuda Dekel conducted another struggle, one that necessitated confrontation with bodies and factors in Israel and abroad, to bring the **Galina**, a sister ship to the clandestine immigration ships, to the Atlit Clandestine Immigration Camp in Israel. The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel faced countless obstacles on the long road that the Galina traveled, from the time that it was located in Latvia until it was placed on firm ground in the Atlit Camp. Even when it seemed that the plan would fail, Yehuda encouraged those who were involved in the effort, tirelessly spurring them on to overcome the difficulties - until the happy end.

And last - but perhaps first in importance - was Yehuda Dekel's struggle for The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel to leave the auspices of The Society for the Protection of Nature in Israel and become an independent body.

The struggle was protracted, and many people despaired. Not Yehuda. He didn't lose heart or give up, and set foot in in every establishment and every institution that could help. At the founding conference of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, which took place in Rehovot at the end of 2007, Yehuda Dekel delivered the opening remarks. He then drove home, completely exhausted because of the disease that was eating away at him, and a few weeks later, died.

This was Yehuda: Aspiring to greatness, dreaming and fighting.

Sites - The Magazine

Publisher: Yehuda Dekel Library

Sites staff:

Editor: Prof. Irit Amit-Cohen

Deputy editor: Idit Maidan

Assistant deputy editor: Ronni Haimov

Editorial Board: Omri Shalmon, Humi Novenster

Language Editor: Nirit Eitingon

Translator: Shifra Paikin

Hebrew Translator: Ora Dankner

Graphic Design: Lady Mac Creative

Proofreader: Yuval Halperin

Production:

ISSN 2519-6057

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Founded by The Society for the Protection of Nature in Israel, Mikveh Israel 5891000

Tel: 03-5059197, shimur@shimur.org.il, www.shimur.org.il

Yehuda Dekel Library
The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Sites - The Magazine

Issue 11

Yehuda Dekel Library
The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

מאה שנה למושב העובדים

בשנת 2021 נחוג יובלו הכפול של מושב העובדים, יישוב כפרי שנכסי מורשתו התרבותיים מרובים, והם חלק בלתי נפרד ממרקמו הבנוי ומנופו. נכסים אלה אינם רק סוכני זיכרון לעברו של המושב, אלא הם חלק מזוהונו ומחוסנו. הזיכרון הוא בחלקו אינטימי, ונקשר ביישוב עצמו ובאוקלוסייתו, ובחלקו הוא קולקטיבי-לאומי, ומבטא אירועים וגישות שהחברה הישראלית כולה שותפה בהם.

בגלל מעמדם של נכסי מורשת אלה, והרצון להבטיח את הישרדותם לאורך זמן, נדרשת בחינה כפולה - גם של ערכי התרבות שהנכסים מבטאים וגם של האפשרויות להשמשתם. בחינה זו משתלבת בגישות בין-לאומיות המשתקפות בהצהרות ובאמנות מורשת תרבות, וגם בתמורות המקומיות המתחוללות כיום במושבי העובדים: ביקוש גדל של בני המושבים ושל מתיישבים חדשים להתגורר במושבים, תמורות באופי החקלאי של המושב, וההשלכות של כל אלה על תכנונו, דמותו ועיצוב נופו.

גיליון 12 של **אתרים - המגזין** מטרתו להציג דילמות בשימורם, בנייהולם ובהשמשתם של נכסי מורשת התרבות במושבים. לשאול - למה לשמר, ועבור מי? לאיזה שימוש, וכיצד בתהליך השמשתם של נכסי המורשת נשמרים ערכיהם התרבותיים? כיצד נכון לפעול להצלת נכסי המורשת בזמנים של לחצי פיתוח במושבים, של שינויים במעמדה של החקלאות, ושל גישות חדשות למעמדה של מורשת התרבות במרחב הכפרי? מה מידת המעורבות של אוכלוסיית המושב, הוותיקה והחדשה, בשימור נכסי המורשת, ומי אחראי למימון הוצאות השימור והשמשת הנכס?

התצלומים המלווים פסקה זו מציגים אחדים מנכסי המורשת בבאר טוביה - יישוב שקם ב־1888 כמושבה, נהרס במאורעות תרפ"ט, ובשנת 1930 הוקם מחדש כמושב עובדים (צילום: עיריית עמית'כהן).

יהודה דקל, יליד 1929, בן לראשוני הרצליה, לוחם פלמ"ח מהגדוד השלישי בחטיבת יפתח, חבר הכשרת הצופים דפנה וממקימי קיבוץ יראון בגליל. לחם במלחמות ישראל וסיים שירותו במילואים כסגן אלוף, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים. בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. איש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. מבוני חבל לכיש, ממתכני הנגב, ממפתחי חבלי ירושלים, גוש עציון והבקעה, הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים ושימש כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בשנים 1981-1989 שבהן ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ.

כיהן כיושב ראש הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מחבר הספר "מצודת כ"ח - רעות תחת אש", המתעד את קרבות נביושע במלחמת העצמאות, מקום שבו נפלו רבים מרעיו. מייסד "מוזיאון הרעות" וממדליקי **המשואות של יום העצמאות** תשס"ו-2006 לכבוד מפתחי הנגב והגליל.

יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה עם מחלה קשה. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להצנחת שמו ומורשתו - **"ספריית יהודה דקל"**.

"מגזין אתרים" מהווה חוליה נוספת בשרשרת הפרסומים של הספרייה לזכר יהודה דקל.

